

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

64

**Київ
2012**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. —
Вип. 64. — 288 с.

Редакційна колегія:

- Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко С. О. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

Зміст

I. Історико-філософські студії

- [6-19] **Степико К. М.** Філософія діалогу: історико-філософський аналіз дискурсу
- [20-27] **Лелека О. В.** Концепт «радикальне зло» за І. Кантом: роль та значення у соціальному контексті ХХ сторіччя
- [28-36] **Григоренко І. В.** Філософія української національної ідеї у листуванні Панаса Мирного
- [37-46] **Стрелкова А. Ю.** Проблема мови в філософії японського наставника дзен Догена Кігена
- [47-53] **Мельник В. В.** Соціальна експлікація любові у філософії М. Шелера
- [54-63] **Туренко В. Е.** Проблема співвідношення любові та справедливості у філософському дискурсі

II. Філософський дискурс

- [64-71] **Сладкевич Н. В.** Віртуальна реальність та інтерфейс комп'ютерної гри
- [72-81] **Зуєв В. М.** Сучасна класична і некласична методологія: pro і contra
- [82-91] **Сащук Г. М.** Соціокультурний чинник інформаційної складової національної безпеки України

- [92-103] **Невмержицький О. А.** Досягнення і проблеми педагогічної антропології у зарубіжжі: критично-філософське бачення
- [104-113] **Касьянов Д. В.** Роль нанотехнологій у вирішенні життєвих проблем розвитку цивілізації
- [114-122] **Коваленко Є. В.** Філософське осмислення колірної естетики сходу в епоху Середньовіччя

III. Теорія політики

- [123-135] **Рудницький С. В.** Інтереси у суспільному вимірі
- [136-142] **Дубінін В. В.** Щодо провідної ролі інтересів народу в конституційнотворчому процесі в Україні
- [143-153] **Циркін І. М.** Зовнішні чинники та освіта в системі формування демократичної спрямованості політичної культури особистості
- [154-167] **Лукаш Т.** Право голосу

IV. Влада і суспільство

- [168-176] **Панкулич Л. А.** Теоретико-методологічні засади вивчення інституту адміністративно-територіального устрою
- [177-189] **Перегуда Є. В.** Про європейський досвід взаємодії органів виконавчої влади
- [190-197] **Горностаєв С. І.** Процеси становлення громадянського суспільства постсоціалістичних країн: порівняльний аналіз досвіду Польщі та України
- [198-207] **Семенченко Ф. Г.** Демократія в контексті ціннісного виміру політичної діяльності

V. Політичні процеси

- [208-215] **Косьмій Ю. В.** Конституювання як визначальна складова діяльності соціальних суб'єктів політики
- [216-222] **Вовк С. О.** Проблема кореляції понять «неміжнародний збройний конфлікт» та «громадянська війна»
- [223-234] **Донська А. Г.** Основні політичні проекти об'єднання Європи
- [235-245] **Марченко Ю. В.** Безпека підприємництва в олігархічній державі

VI. Політичні комунікації

- [246-256] **Костира І. О.** Підходи до аналізу політичної комунікації в сучасному науковому дискурсі
- [257-265] **Ключник Р. М.** Особливості кризової комунікації в умовах глобалізації
- [266-274] **Мастерук Д. А.** Теоретико-практичні аспекти сучасних досліджень політичного маркетингу
- [275-287] **Щербина Ю. С.** Специфіка розуміння символу у політичній рекламі: історико-філософський екскурс

УДК 13.1 (091)+291.2

ФІЛОСОФІЯ ДІАЛОГУ: ІСТОРИКО- ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ДИСКУРСУ

Стеніко К. М. ©

*Аспірантка відділу гуманітарної політики Національного
інституту стратегічних досліджень*

Розглядається філософія діалогу, окреслюється її місце та значення масиві філософського знання. Обґрунтовується актуальність основних положень цього напрямку для сучасних пошуків.

Ключові слова: *філософія діалогу, інший, комунікація, діалог.*

Філософія діалогу, як напрям філософського знання, остаточно сформувалася у 20-х роках ХХ ст., хоча зачатки її були й раніше. Наприклад, ще у філософії Л. Фейєрбаха в ХІХ ст. можемо знайти думки, відповідні цьому напрямку. Засновниками ж філософії діалогу вважаються Ф. Ебнер, Ф. Розенцвейг, Е. Розеншток-Хюсі, М. Бубер, М. Бахтін, Е. Левінас. Теоретичні доробки цих філософів об'єднує усвідомлення обмеженості логічного діалогу, як філософського концепту та розробка діалогічності як відправної точки філософування.

Перш ніж розглядати детально їх концепції, звернемося до визначення поняття діалогу. Адже, як слушно зазначено у словнику «Історія філософії», «головним поняттям філософії діалогу виступає «діалог», яке, виникнувши як означення форми усної розмови двох або кількох осіб, переростає на характеристику людської буттєвості» [1, с. 947]. Одне з визначень ми можемо знайти в «Новому філософському словнику»: «Діалог — інформативна та екзистенційна взаємодія між сторонами, що комунікують, за допомогою якої відбувається розуміння» [2, с. 215]. Таким чином, якщо ми підемо за логікою автора, ми будемо мати два вектори розвитку діалогу: логічний та екзистенційний.

Звичайно, часто діалог використовується не як форма комунікації та філософування, а як жанр літератури. Діалог в такому контексті розглядається як інструмент для того, щоб дійти певних висновків або висловити певні аргументи, а не як необхідна умова справжніх відносин між учасниками комунікації. Основа для розвитку діалогу як способу знаходження нового знання була закладена у Стародавній Греції

Платоном, який використовував його як форму здобуття та поширення філософського знання — тут розвивався логічний вектор. Цікавим є те, що сам Платон, по суті, використовував діалог як інструмент переконання інших у істинності власних думок, хоча проголошував зовсім інше. Під час логічного діалогу відбувається обмін інформацією, яка має суто раціональний характер, з якої усунуто особистісний аспект досвіду. Ті, хто залучені в цей процес мають значення як суб'єкти, а не як особистості — етичний та екзистенційний вектори повністю виключені з процесу комунікації.

Екзистенційний діалог цікавий саме зверненням до особистісного досвіду, це обмін інформацією між двома самотніми світами, що вступають у взаємодію на основі толерантності та взаємоповаги. Співрозмовник цікавий нам завдяки своїй «іншості», особливостям його власного досвіду, про який ми дізнаємося у процесі діалогу. Але тут ми потрапляємо у пастку «труднощів перекладу», бо повноцінно володіти світом Іншого ми не можемо, адже кожен надає поліваріантних значень одиницям, за допомогою яких спілкується. Основною подією філософування, таким чином, є зустріч, яка і стає відправною точкою для подальших теоретичних побудов. Яскравою ілюстрацією такого діалогу є герменевтика, яка передбачає діалог дослідника з традицією, до якої він звертається, враховуючи при цьому традицію, з якої він виходить у процесі дослідження.

Розглянемо хронологію формування діалогічної традиції у культурах людства більш детально. Вже у культурі Давнього Сходу, яка відома медитативним характером, розвивається вчення про мовчазний діалог, за допомогою якого досягається певний ментальний стан. Таким чином, діалог є більш значущим, ніж мовлення. Ця концепція (але набагато пізніше) поширюється і у філософії Заходу, як необхідний досвід спілкування з Богом. Блискуче цю думку ілюструє цитата сучасного письменника М. Павича: « Бог спілкується з обраними вуста до вуст, а вуха виключені з цього спілкування» [3, с. 34]. Чому діалогічність у такому розумінні формується саме у релігійній (а для західно-європейської філософії — християнській) філософії? Слід зазначити, що християнська філософія ґрунтується на традиції давньоєврейській, для якої було характерне сприйняття пізнання як комунікації, що відрізняло її від традиції давньогрецької, в якій відбувалося розділення суб'єкта та об'єкта, де викристалізувався примат свідомості. Для давнього грека «пізнати» означало не отримати сутність з речі, а покла-

сти межу хаосу, організуючи космос. З переходом до Середньовіччя дві потужні гілки людської культури: давньогрецька та давньоєврейська об'єдналися у новій філософській парадигмі. Тому для філософії Середньовіччя притаманне сприйняття світу невіддільного від Бога. Традиція філософування була діалогічна, не дивлячись на примат Бога як остаточної сутності. Натомість, філософію Нового часу не цікавило взаєморозуміння, що взагалі було виключене з наукових інтересів. Суб'єкт-об'єктне відношення в цей час остаточно викристалізовується та стає основною рисою філософії. Суб'єкт превалює над об'єктом, оскільки пізнавальну здатність має тільки суб'єкт і його розум направлений на пізнання об'єкту. Найвищою метою вважалася система, яка будувалася на однозначності та строгості понять, що претендували на формування абсолютної істинної системи знань або концепції. Для німецького ідеалізму XVIII–XIX ст. було характерне доведення цих ідей до абсолюту, вершиною стала філософія Гегеля, яка була цілковито монологічною, після чого почав відбуватися різкий спад подібних переконань. І дійсно, усі сторони концепцій було вичерпано, виникла потреба у новому векторі досліджень. Починають формуватися основи для діалогічного мислення, серед них можна виокремити концепцію учня та опонента Г. Ф. Гегеля, Л. Фейєрбаха (на філософії якого ми зупинимось пізніше), який, усвідомив обмеженість попередньої парадигми. Також напрямкі цього мислення можна помітити у філософії С. Кьєркегора, який вважав можливим пошук істини тільки через діалог, адже вона є поліфонічною та дескриптивною за своєю сутністю.

Якщо звернутися до напрямків, що сприяли розвитку філософії діалогу в XX ст., то можемо зупинитися на наступних. М. Гайдеггер, як один із засновників філософської герменевтики, окреслював людське буття через спільну причасність до нього усіх людей, а в подальших дослідженнях доводив, що об'єднання людини та буття відбувається у розмові. К. Ясперс розробляв питання комунікації через призму екзистенції. Зв'язок людини з іншими складає основу її власної екзистенції, людське буття — це завжди буття з іншими. Комунікація є способом створення екзистенції, в ній людина відкриває себе, а не грає роль, яку очікує від неї суспільство. Ясперсова теорія комунікації протилежна теорії масової комунікації, в якій особистість розчиняється у натовпі. Істина формується в процесі комунікації, при зіткненні екзистенцій. Г. Марсель, як представник релігійної гілки філософії екзистенціалізму, повертається до поняття «тайнства», яке досліджувалося у Середньовічній філософії.

Таїнство не знімає протиставлення «я — не-я», а формує надраціональну єдність цього протиставлення. Головною характеристикою таїнства стає інтерсуб'єктивність, яка протиставляється суб'єкт-об'єктному зв'язку і охоплює значно ширшу сферу знання про дійсність.

У сучасному дискурсі переосмислюються здобутки, що були створені у векторі філософії діалогу. Вони нашттовхнули Ю. Габермаса та К.-О. Апеля на створення своїх власних концепцій. Так, Ю. Габермас стверджує, що те місце, яке раніше у традиційній європейській філософії займала свідомість, зайняла універсальна комунікативна спільнота. У такий спосіб Габермас «здійснює парадигмальний поворот у соціальній філософії від цілераціональної дії до комунікативної дії» [4, с. 90].

Між цілераціональною і комунікативною дією є кардинальна відмінність. Суб'єкт, що **цілераціонально діє, зорієнтований на досягнення успіху**, при цьому намагається змінити ситуацію в об'єктивному світі. Це досягається «шляхом перетворення об'єктів (предметів чи людей) на засоби, або які перетворюють дійсність або якими маніпулюють **в інтересах актора**» [4, с. 91]. **На цій підставі цілераціональну дію, локалізовану межами об'єктивного світу, Габермас називає інструментальною, а локалізовану соціальним світом — стратегічною**. На противагу цьому комунікативна дія спрямовується на досягнення порозуміння між суб'єктами в ситуації їхньої взаємодії. Порозуміння стає невід'ємним атрибутом мовлення. Отже, якщо цілераціональна дія виражає монологічну інтенцію, то комунікативна дія — інтерсуб'єктну» [5].

К.-О. Апель також звертався до досліджень у царині комунікації. Він також вважав, що «перша філософія (тобто, теоретична — авт.) більше не є дослідженням природи та сутності речей або сушого (онтологією), не є вона тепер і рефлексією над уявленнями або поняттями свідомості або розуму (теорією пізнання), представляє собою рефлексію над значенням або змістом мовних висловів (аналізу мови)» [6, с. 239]. Таким чином, він проголошував примат комунікації над ідивідуальною свідомістю. Відправною точкою філософування він вважав інтерсуб'єктивність, яка є багаторівневою. Перший рівень характеризується тілесністю — тим усвідомленням буття у світі, що передує свідомому осягненню дійсності. Другий рівень виділяється мовною надбудовою, яка впливає з неможливості заперечення мови як сітки, котру людина апіорно накидає на дійсність. Третій рівень характерний появою комунікативної спільноти, завдяки якій відбувається засвоєння норм функціонування у цій спільноті.

Зупинимось більш детально на хронологічному порядку розвитку філософії діалогу. Почнемо з *Людвіга Фейербаха* (1804–1872). Слід зазначити, що його філософська система виросла як критика філософської системи Гегеля, учнем якого він був. Фейербах вважав, що Гегель перебільшує превалювання всезагального над одиничним і доводить його до крайнього степеню. Як відомо, основною тезою гегелівської філософії було прагнення досягти стану абсолютного духу, що є необхідною умовою досягнення абсолютного знання. Таким чином, окрема особистість розглядалася як момент, який є перехідним та має бути подоланий. Оскільки Гегель довів раціоналістичну систему філософування до своєї найвищої точки розвитку, то наступним етапом розвитку філософії стало повернення до проблем людини. У зв'язку з цим Фейербах звертається до природно-біологічного аспекту людської особистості. «Він заявив, що єдність буття та мислення істинна і має зміст тоді, коли основою, суб'єктом цієї єдності є Людина, а не налюдське Я, не ідеалістично абсолютизований розум» [7, с. 206]. У своїй праці «Основні положення філософії майбутнього» (1843) він зазначає, що людина має бути відправною точкою філософування: «нова філософія перетворює людину, включаючи і природу, як базис людини, в єдиний, універсальний та найвищий предмет філософії» [8, с. 202].

Але, зосередившись на антропологічному трактуванні сутності людини, Фейербах не займався дослідженням її суспільного аспекту. Хоча, певні починання в цьому напрямку ми можемо знайти. Основним і фундаментальним принципом філософії він вважав єдність людини з людиною, яка проявляється у спілкуванні, адже розрізнені особистості не зможуть виявити у собі людську суть, тільки за допомогою зіткнення з такою самою суттю. «Ідеї виникають тільки із спілкування між людьми, тільки з розмови людини з людиною. Не самотужки, а з ким-небудь удвох приходимо ми до поняття, приходимо взагалі до розуму. Дві особи необхідні нам для породження людини як у фізичному, так і духовному плані, *спільноти людей є вихідним принципом та критерієм істинності та всезагальності*. Навіть достовірність буття інших, зовнішніх мені речей для мене опосередкована достовірністю наявності іншої людини, суцільної поза мною. Що я бачу сам, в тому я сумніваюсь, а те, що бачить інша людина, стає для мене достовірним.» [8, с. 190]. Важливим є твердження Л. Фейербаха про те, що саме за допомогою спільноти ми можемо прийти до остаточного знання. Тут проявляється усвідомлення необхідності діалогу як філософського концепту, за допомогою якого

слід вибудовувати подальше знання. Що й дає поштовх для розвитку філософії діалогу як окремого напрямку.

Першою працею, яка була написана у векторі філософії діалогу була «Слово та духовні реальності» (1921) Фердинанда Ебнера (1882–1931). Австрійський мислитель, який спирався на християнську (протестантську) традицію філософування, був, фактично, засновником теоретичного масиву філософії діалогу. Еклектичне поєднання поглядів С. К'єркегора, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, лінгвістичний поворот, дослідження джерельної бази християнської філософії зумовило появу оригінальної концепції, яку він називає «пневматологією» від давньогрецького $\pi\nu\epsilon\sigma\mu\alpha$ — дихання, дух. Оскільки в давньогрецькій філософії пневмою називали життєву силу, а у ранньохристиянській філософії — Святий Дух, третю іпостась Трійці, то можна зробити висновок про те, що Ебнер за допомогою цього поняття прагне показати, що пневма у його концепції спирається на могутню традицію та є тим базисом, на якому ґрунтується буття людини. Новаторським є акцентування на мові, як на одній із складових пневми. Пневматологія є вченням про дух, людину духовну, а дух визначається у процесі взаємодії з Іншим. Духовне у людині «сутнісно визначається тим, що у своїй основі воно направлене на відношення до чогось духовного поза собою, за допомогою чого воно існує» [9, с. 370]. Ебнер наголошував на етичному аспекті пневматології — етика для філософа була фундаментом, від якого розвивалися усі подальші теоретичні побудови. «Вихідний та наріжний мотив «пневматології» — уявлення про зацікавлений (а не об'єктивно-нейтральний) етичний імпульс, що лежить в основі і свідомості, і пізнання.» [9, с. 369]. Етичне є умовою буття життя, а не просто його додатковим вектором.

Оскільки ж Ебнер був прихильником християнської традиції філософування, то він (як і інші представники цього напрямку) вважав, що Бог спілкується з людиною за допомогою діалогу, більш того — за допомогою діалогу вона була створена. «Бог створив людину — це означає не що інше, як: він звернувся до неї зі словом» [9, с. 370]. Можна припустити, що у філософській концепції Ебнера були окреслені знакові вектори, за якими рухалися філософи, які досліджували діалог. Розенцвейг розвинув тезу про спілкування Бога з людиною за допомогою вчинків, Бубер дослідив міжсуб'єктне середовище, в якому існують Я і Ти, а Розеншток-Хюссі звернув увагу на мову, як на загальнолюдський досвід, що робить можливим діалог. Хоча й сам автор відмічав недо-

сконалість та зародковий характер власної концепції, вона стала тим важливим поштовхом до формування концепій інших.

Філософія діалогу також отримала розвиток у філософсько-теологічному векторі, засновниками якого є Франц Розенцвейг та Ойген Розеншток-Хюсі. У своїх дискусіях вони окреслили основні пріоритети цієї гілки філософського знання. *Франц Розенцвейг* (1886–1929) вважається німецько-іудейським філософом, головною працею його є «Зірка спасіння» (1921). Викладена в цій праці концепція філософії діалогу відштовхується від християнського вчення. Перехід від античного типу філософування до християнського є не просто хронологічним, але й світоглядним. Парадигма, в якій людське Я звернене на самого себе і характеризується безсловесним для-себе-буттям стає вичерпаною і на її місце приходить парадигма, яка єдиною можливістю існування людського Я вважає наявність Іншого. «Кардинальна відмінність від старого, класичного мислення, полягає в тому, що воно є не «мисленням взагалі», ні до кого не зверненим, а мовленнєвим мисленням у часі. Різниця між старим і новим, логічним і граматичним мисленням полягає не в тому, що перше є мовчазним, а інше розмовним; дійсна відмінність в тому, що нове мислення виникає із потреби в Іншому» [10, с. 120]. А оскільки Розенцвейг розглядає філософію діалогу через призму християнства, то характерною формою мовного мислення тут виступає молитва, яка звернена до Бога. Людина практично має відповісти Богу своєю дієвчинком «тут». Адже Бог розмовляє з людиною не вербально, а дієво, в реальному часі. Тут з'являється ще один вектор, який не був притаманний античному світогляду — час. Античний Всесвіт був вічним, статичним, незмінним — відповідним було й мислення у тій традиції; християнське ж «мислення, яке втратило ілюзію своєї автономії, досягає реального місця в бутті та часі, стаючи частиною живого мовлення» [9, с. 174]. Таким чином, перехід від наративної до діалогічної спрямованості свідомості Розенцвейг вважає вирішальним поворотом в історії європейської філософії, переходом від античної традиції до християнської. «Творіння Бога неможливо пізнати або довести — про нього можна лише розповісти, що й робить перша книга Біблії — «Буття». Навпаки, «одкровення» характеризується зверненням до людини, як до єдиного партнера Бога; тут адекватною формою досвіду віри буде вже не розповідь, а діалог, що визначається відношенням «Я-Ти.» [9, с. 174].

Дещо відрізнялися основні положення філософії Ойгена Розенштока-Хюсі (1888–1973), який був другом Ф. Розенцвейга. Основною його

працею є «Прикладне душевлення» (1924). Він називав свою концепцію діалогічного мислення «граматичним методом», вважаючи мислення не абстрактною операцією, а мовним процесом. Християнське підгрунтя в його філософських пошуках проявляється в тезі про те, що «говорити» людину спонукає Бог. Мову Розеншток-Хюссі вважає не процесом, а своєрідним середовищем, в якому функціонують усі люди. Вона є носієм архетипів, носієм усіх вражень, що коли-небудь мали місце у процесі розвитку людства, і таким чином вона забезпечує неперервність спільного людського досвіду. «Розмовляючи, людина займає певний центр, з якого око може дивитися назад, вперед, всередину та назовні, і ці напрями утворюють так званий «хрест дійсності», який створюється осями простору та часу» [9, с. 677]. Мовлення, таким чином, є не просто передача певної інформації, воно є засобом долучення до загальнолюдського досвіду. Адже тварини також спілкуються між собою, але звуки, які вони створюють, спрямовані на опис того, що існує зараз і тепер, а людське мовлення дає змогу рухатися у різних хронологічних векторах — у майбутнє, минуле чи знаходитись у теперішньому. Базуючись на таких переконаннях і формується концепція «хреста дійсності» у Розенштока-Хюссі. Він вважає, що різноманіття культур виникло за допомогою діалогу з трансцендентним, як відповідь на питання, які продукувало людство. Тому для кожної культури характерний її власний час, який сприймають усі члени цієї спільноти. Таким чином, люди об'єднуються за допомогою мови, і через те слід враховувати не тільки того, хто говорить, а й того, хто слухає. Розеншток-Хюссі пропонує для свого граматичного методу наступну схему: мовлення (письмо) — слухання (читання) — мислення; натомість схему традиційної граматики: мислення — мовлення (письмо) — слухання (читання), вважає такою, що не відображає дійсний стан речей. І справді, тут ми бачимо поворот від раціоналістичної філософії до філософії діалогу, коли до Істини неможливо прийти самотужки, вона має бути результатом зіткнення світів учасників дискусії, і повинна мати практичне значення для них, і тільки тоді вона буде відігравати важливу роль у масиві знання.

Важливою ланкою у напрацюваннях філософії діалогу є творчість *Мартина Бубера* (1878–1965), чия робота «Я і Ти» (1922) заслужено вважається вершиною теоретичних побудов цього напрямку. Основою його світоглядних переконань було поєднання іудаїстської традиції, досвіду релігійного життя та німецької філософії. Концепція філософа є глибокою та багатагранною, але в нашій праці ми зупинимося саме

на тих питаннях, яких вимагає вектор дослідження. Саме Бубер чітко окреслює два способи освоєння світу — предметне відношення Я-Воно та особистісне відношення Я-Ти (хоча більш коректним тут було б вжити слово «ставлення», але щоб уникнути плутанини зупинимось на «відношенні» — авт.). Хибним є твердження про те, що відношення Я-Воно є більш недосконалим за Я-Ти — вони дихотомічно різні. Я-Воно є суб'єкт-об'єктним відношенням за допомогою якого людина пізнає світ і логічно впорядковує здобуте знання. Об'єктами можуть виступати як продукти органічного, так і неорганічного світу — в тому числі і люди. За допомогою відношення Я-Ти відбувається екзистенційне пізнання, яке неможливо й непотрібно раціонально обґрунтувати, за допомогою якого формується уявлення про алогічний бік дійсності. Коли ми пізнаємо, ми взаємодіємо з Ти у формі діалогу, коли ж ми впорядковуємо знання, ми звертаємося до відношення Я-Воно. Підхід Я-Воно «може бути застосований на рівні повсякденності, буденності. Також він може бути застосований і у трансцендентній сфері, так само і до Бога. У такому випадку це означає «повсякденізацію» трансцендентності, пониження її до рівня буденності, до рівня корисності» [11].

Діалог є толерантною, повноцінною взаємодією двох сторін у процесі якої відбувається взаємовідкриття двох світів. Діалог у Бубера нам цікавий своїм етичним спрямуванням, адже крім раціонального пізнання засобами логіки, він наголошує на потребі пізнання серцем, бо воно є вільним від штучних теоретичних конструктів. Те, що отримує людина з оточуючого світу *переживається*, а не просто фіксується. Процес пізнання, таким чином, вже від самого початку є толерантним, що для нас є безумовно необхідним при дослідженні питань культури. Вихідним пунктом Буберової концепції взаємодії у діалозі є твердження про те, що партнери є рівними одне одному, що унеможливило домінуюче ставлення. Діалог за Бубером є синтезом пізнання, мислення та переживання. Блискучою є характеристика, надана Мехедом Г.М. у статті «Концепція діалогу Мартіна Бубера»: «Світ постає у вигляді живої Істоти, до якої неможливо застосувати категорії «засобу» або «корисності» [11].

Знаковим моментом є міжособистісний простір, у якому відбувається взаємодія. Слід зазначити, що окремо Я і Ти не існують, вони проявляються тільки у взаємодії, у цьому просторі. Суть цих стосунків полягає у потребі в Ти та визнання за ним права на таке ж реальне буття, як і Я.

Бубер був настільки толерантним та поміркованим у визнанні реального існування Іншого, що ніколи б не дозволив собі формулювання на зразок: «існування Іншого — недопустимий скандал. Він не вірив у буттєву глибину відчуження. Саме тому він — один з найсильніших критиків світогляду самотника, який не здатний вийти за межі своєї відособленості» [12, с. 7] Інший визнається своїм, і приймається у нашу картину світу. Крім цього, ми відчуваємо екзистенційну потребу в Іншому, адже він є необхідною умовою нашого пізнання. Слушним є припущення, що момент про рівність та об'єднаність людей прийшов до Бубера через практики хасидської спільноти — за їхніми переконаннями людина має абсолютну цінність, оскільки у кожній є іскра божої благодаті. У такому відношенні найбільш чітко виявляється сутність відношення Я-Ти. Тому кризу сучасної духовності (наразі, ми не можемо сказати, що переконання Бубера застаріли) філософ виводив як наслідок накидання раціонального сприйняття на те, що раціонально досягнутим бути не може.

Отже, філософська концепція Мартіна Бубера є завершеною та достатньо неординарною — в ній блискуче поєднуються та пояснюються раціональне та екзистенційне через призму комунікації як способу пізнання дійсності, при чому автор вважає обидва підходи самодостатніми та потрібними.

Філософія діалогу в російській традиції представлена творчістю філософа *Михайла Бахтіна* (1895–1973), який у своїй праці «Проблеми поетики Достоевського» (1929) не просто детально дослідив діалог, а пішов далі й переніс вектор взаємодії з особистісних відносин у явище культури. Досить еkleктичною є його концепція — це поєднання здобутків платонізму, здобутків західно-європейської філософії XIX–XX ст. та православної традиції. У своїх побудовах він прагнув знайти «серединний шлях» між діалогізмом та монологізмом — саме у Бахтіна досить докладно розроблене поняття монологізму, яке цікавить нас у нашому дослідженні. Надаючи поняттю «монологізм» язичницького спрямування, автор, тим не менш, не звульгаризує його. «Монологізм, за Бахтіним, — це язичництво, яке так і не було подолане, в європейській культурі, що відчуває себе християнською, це ускладнена модифікація античного антиперсоналізму, що періодично призводить до загальнокультурних криз» [13, с. 46]. Бахтін виокремлює два типи монологізму: домінування Я над Іншим — коли Інший сприймається як тотожний Я та домінування Іншого над Я — поглинання Я Іншим. Обидва ці

типи є наслідком визначної риси західно-європейської філософії, а саме схильності до оперування занадто абстрактними поняттями там, де це є недоцільним. Формування концепту про «людину взагалі», яка не вписана в жодну ситуацію, спричиняє якраз такий хибний вектор розвитку мислення. Занадто абстрактний рівень філософування виключає практичний рівень — у нашому випадку культура розглядається без моралі, що, на думку Бахтіна, призводить до духовної кризи кінця XIX-початку XX ст.

Як і Бубер, він вважав знаковим міжособистісне відношення, яке є важливішим за Я і Ти, адже у ньому відбувається формування змістів. Культура була вихідним пунктом його концепції, адже через діалог з Іншим людина досягає власної унікальності і створює новий духовний світ, тобто культуру. Таким чином, діалог є необхідною умовою культури, адже при монологічному дискурсі не можливе формування нового знання, що є фундаментом побудови духовних надбань.

Завершуючи наше дослідження філософії діалогу ми звернемося до теоретичної спадщини *Емануеля Левінаса* (1906–1995), французького філософа, який у праці «Час та Інший» (1947) окреслив та обґрунтував основні положення свого бачення цього напрямку. Значний вплив на формування його поглядів мала іудейська традиція філософування, що у поєднанні з феноменологією Гуссерля та вченням Гайдегера вплинула на стиль мислення філософа. Як бачимо, кожний з дослідників у рамках вищеозначеної концепції знаходив свій власний вектор та будував згідно з ним свою теорію. Левінас, як і всі представники філософії діалогу досліджував міжособистісну взаємодію, але, на відміну від М. Бубера, прийшов до висновку, що вона не передбачає еквівалентності Я і Ти. Наша повага та толерантність до Іншого є настільки великою, що ми реально усвідомлюємо та приймаємо різницю між нами. Інший є рівний Мені в етичній площині, але не в екзистенційній. Але цей момент і надає Іншому потрібної неповторності, яка зумовлює появу нового. Тому тут скоріше йдеться не про протиставлення концепцій Бубера та Левінаса, а про логічний розвиток Левінасом того, що хотів сказати Бубер.

Знаковою є ідея Левінаса про відповідальність, яка впливає з сутності Я, що сприймає. Але відповідальність стосовно Іншого закінчується там, де починається відповідальність за інших (тут можна провести паралель з відомим твердженням М. А. Бакуніна: «Твоя свобода закінчується там, де починається свобода іншого»). «Якщо б нас було двоє, — зазначив в одному інтерв'ю Левінас, — у світовій

історії ідея відповідальності призупинилася. Але з появою третього виникає проблема відношення другого з третім. До вихідного милосердя додалася ідея про справедливість, потреба в державі та політиці. Справедливість є більш повним людинолюбством» [14, с. 524]. Тут ми бачимо, що Левінас логічно розвиває ідею взаємодії Я і Ти у суспільстві та обґрунтовує необхідність примусу, що робить його концепцію завершеною та самодостатньою.

Ми звернулися до філософії діалогу як до методологічно-теоретичного базису нашого дослідження і провели історико-філософський екскурс у цьому напрямку. Підсумовуючи вищенаведений матеріал, ми можемо виділити наступні вектори, які є знаковими для філософії діалогу. Це етика, спільнота та мова. Порозуміння, повноцінна взаємодія та розвиток нового масиву знання може розвиватися тільки у спільноті, передаватися за допомогою мови і отримувати визнання та сприйматися за наявності етичних настанов. Яскраве поєднання традицій іудейської, християнської, західно-європейської раціоналістичної філософії та хасидських практик призвели до появи досить цікавої традиції філософування. Логічним є формування, розвиток та набуття принципового значення філософії діалогу у сучасний період, адже із зміною парадигм і зверненням до комунікативної парадигми виникає потреба у формуванні нових орієнтирів, які не були потрібні до цього. Теоретичні напрацювання, які залишили нам представники філософії діалогу стали підґрунтям для формування необхідних настанов в усіх сферах функціонування суспільства. Наприклад, відповідальність, толерантність, справедливість у дискурсі є однією з вимог нашого часу, без якої він повноцінно неможливий. Крім того, важливим є практичне спрямування філософії діалогу, на відміну від теоретичного спрямування колишньої раціональної філософської парадигми.

Таким чином, філософія діалогу є знаковою віхою у формуванні нової світоглядної парадигми та має значний вплив на розвиток сучасних комунікативних установок. Діалогізм як принцип спілкування вимагає обмеження панівного статусу Я та утворює відкритість до зовнішнього світу. Інформація тут не просто передається, а перебуває у плідній взаємодії, метою комунікації в данному випадку є пошук та досягнення спільної позиції. Важливим є те, що взаємоповага у процесі такої комунікації досягається не шляхом покори та нехтуванням власної позиції, а шляхом досягнення самоповаги та через неї формування відповідного ставлення до позиції опонента. Зайвим буде наголошувати

на тому, що така настанова є необхідною умовою сучасних відносин на усіх рівнях, адже при виході у міжсуб'єктний простір сторони, що взаємодіють мають не тільки толерантно ставитися до думки Іншого, а й гідно представити свою.

Література:

1. Історія філософії: словник/[заг. ред. В.І. Ярошовця]. — К.: Знання України, 2005. — 1200 с.
2. Новейший философский словарь/[сост. А.А. Грицанов]. — Минск: Изд. В.М. Скакун, 1998. — 896 с.
3. Павич М. Вывернутая перчатка: [рассказы]/Милорад Павич. — СПб.: Азбука-классика, 2003. — 272 с.
4. Тур М. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: [монографія]/Тур Микола. — К.: ПАРАПАН, 2006. — 396 с.
5. Гарбадин А. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса: теоретична спорідненість з ідеями демократії [Електронний ресурс]: політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року)/укл. Поліщук М., Скочилас Л., Угрин Л. — Львів: ЦПД, 2008. — 308 с. — Режим доступу до статті: <http://postua.info/garbadyn.htm>
7. Апель К.-О. Трансформация философии/Апель Карл-Отто; пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратов. — М.: Логос, 2001. — 339 с.
8. Кохановский В.П., Яковлев В.П. История философии. Учебник для высших учебных заведений/Кохановский Валерий, Яковлев Владимир. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. — 567 с.
9. Фейербах Л. Основные положения философии будущего/Фейербах Людвиг/Избранные философские произведения. Т. 1 — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — 676 с.
10. Культурология. XX век: Энциклопедия/сост. Левит С. Я. — СПб.: Университетская книга, 1998. — Т. 2: М-Я. — 446 с.
11. Шехтер Я. Франц Розенцвейг. Духовный путь отца постмодернизма/Шехтер Яков//Лехаим: [журнал] — 2006. — № 12. — С. 120
12. Мехед Г. Концепция диалога Мартина Бубера [Електронний ресурс]:/Мехед Глеб// — Режим доступу до статті: <http://www.kaa-club.com/>

13. Бубер М. Два образа веры/Бубер Мартин. — М.: Республика, 1995. — 464 с.
14. Русская философия. Малый энциклопедический словарь/[отв. ред. А. И. Алешин]. — М.: Наука, 1995. — 624 стр.
15. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней/Реале Джовани, Антисери Дарио/От романтизма до наших дней. Т. 4. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. — 880 с.

Степико Е. М. Философия диалога: историко-философский анализ направления

Рассматривается философия диалога, очерчивается ее место и значение в массиве философского знания. Обосновывается актуальность основных положений этого направления для современных поисков. Ключевые слова: *философия диалога, Другой, коммуникация, диалог.*

Степуко К. М. The philosophy of dialogue: the historical and philosophical analysis of trends

Discusses the philosophy of dialogue, outlines its place and value in an array of philosophical knowledge. Substantiates the actuality of the main provisions of this trend for modern research.

Keywords: *philosophy of dialogue, Other, communication, dialogue.*

УДК 14:329

КОНЦЕПТ «РАДИКАЛЬНЕ ЗЛО» ЗА І. КАНТОМ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ХХ СТОРІЧЧЯ

Лелека О. В. ©

*Аспірантка кафедри Соціальної філософії та філософії освіти
НПУ імені М. П. Драгоманова*

Особлива увага приділяється окресленню смислової різниці розуміння Кантом власне зла та дотичного до нього терміну «радикальне зло». Екстраполяція останнього на соціальний контекст ХХ сторіччя вказує на слабкі сторони кантівської підходу до інтерпретації проблеми природи та походження зла.

Ключові слова: *зло, радикальне зло, мораль.*

І. Кант належить до числа перших мислителів, які звернули увагу на природу зла як радикального явища. Вчений вперше вживає поняття «радикальне зло» у своїй роботі «Релігія в межах тільки розуму», що побачила світ у 1793 році.

Публікація даної роботи стала джерелом багатьох дискусій та критики. З одного боку, й досі залишається не зрозумілим, яким чином Кант зміг вивести дане поняття та водночас означити такі трагедії майбутнього як тоталітаризм, Холокост та тероризм. З іншого боку, й сьогодні залишається дискусійним головний зміст даного поняття та його розуміння самим Кантом.

ХХ сторіччя дійсно змінило погляд на проблему зла, вказуючи на обмеженість традиційних підходів до розуміння останнього. Проте беззаперечним є той факт, що саме погляд Канта змінив контекст розгляду даної проблеми від традиції теодицеї до глибинного філософського аналізу поняття зла. Тому важливо з'ясувати, яким чином погляди І. Канта на тему моральності та природи зла можуть зорієнтувати сучасне його розуміння у світлі подій ХХ та ХХІ сторіч.

Дослідження моральних проблем Кант розпочинає ще у вступі до роботи «Релігія в межах тільки розуму»: «Мораль, оскільки вона базується на розумінні людини як істоти вільної, не потребує ні ідеї іншого для усвідомлення власного обов'язку, ні інших мотивів,

окрім власне закону, щоб виконати свій обов'язок. Для самої себе мораль не потребує релігії; завдяки чистому практичному розуму вона є самодостатньою» [4, с.262].

І. Кант не лише стверджує незалежність моралі, але й показує, що людина відповідальна за всі свої вчинки. Тому, щоб зрозуміти природу радикального зла, необхідно з'ясувати природу зла взагалі. І. Кант стверджує, що хороші та добрі вчинки мають відношення до максим, які людина самостійно вибирає як «мотив» свого вчинку. Для І. Канта бути людиною, тобто раціональною істотою, означає бути радикально вільною у власному виборі злих та добрих максим. Тому для Канта будь-які добрі та погані вчинки беруть свій початок не від вродженої схильності людини, а скоріше є результатом вільного вибору, тобто свободи волі (*Willkur*). «Природні схильності не здатні породжувати зло; лише людська воля здатна» [10, с.281]. Ключовим моментом розуміння зла за Кантом є власне людська преференція у вільному виборі різних мотивів та максим того чи іншого вчинку.

Для Канта характер вчинку не стільки залежить від його відповідності моральному закону, скільки важливою є саме субординація максим, які його визначають. «... Людина є злою тому, що приймаючи мотиви у свої максими, вона перевертає їх моральний порядок» [4, с.285]. Ця думка Канта дуже влучно перефразована Р. Бернштейном: «ми можемо діяти у згоді із моральним законом, але не заради нього самого» [9, с.17].

Кант чітко вказує, що злим є будь-який вчинок, де пріоритет не належить максимі морального закону. Екстраполюючи роздуми Канта на відомий судовий процес над Адольфом Ейхманом та й взагалі на ідейне підґрунття нацизму, можна вказати на основну причину їх злої природи, а саме, перверсію субординації максими морального закону по відношенню до інших максим.

Поняття зла у І. Канта безпосередньо пов'язано із його розумінням ролі та значення злих максим та їх субординації щодо максими морального закону. Наступним кроком до розуміння його інтерпретації зла буде розгляд особливостей співвідношення власне радикального зла та вчення про максими, тобто суті моральності.

Незважаючи на різноманітні конотації, які здобув концепт радикального зла протягом ХХ сторіччя, Кант не має на увазі якийсь особливий вид зла. Ключовим моментом до розуміння радикального зла є перш за все кантівське розрізнення задатків (*disposition*) людини та її схильностей (*propensity*).

Кант стверджує, що людина не народжується ні доброю, ні злою. Вона такою стає шляхом прийняття певних рішень та вчинків в. Так, людина, яка субординує свої потреби та бажання моральному закону, є морально доброю. Особа ж, що підпорядковує своїм бажанням моральний закон, стає морально злою. Таким чином, людина сама розвиває власні задатки шляхом свого вибору добрих чи злих максим. Центральним завданням всієї моральної системи Канта стає виявлення умов такого вибору людини, тобто чому одна особа розвиває добрий моральний характер, а інша навпаки.

Наступною важливою рисою задатків людини є динамічність, тобто морально зла людина може змінити свій характер на морально добрий і навпаки. Це індивідуальний вибір кожного, яким себе формувати з моральної точки зору. Проте Кант стверджує, що хоч моральний характер людини і є її власним вибором, але він надалі впливає на вибір максим та їх субординацію.

Близьким за смисловим значенням до поняття «задатки» є поняття «схильності». Проте цікавим є те, що науковець так і не окреслює чіткі відмінності між ними. Проте беззаперечним є той факт, що Кант не раз говорить про добрі та злі задатки людини, але схильність за Кантом є тільки до злого у людини.

«Під схильністю (*propensio*) я розумію суб'єктивний базис можливості того чи іншого потягу (бажання, *concupiscentia*), що для людства є взагалі випадковим» [4, с.279]. Далі вказуючи на різницю між власне задатками та схильністю, Кант охарактеризує останню як внутрішню характеристику людини, яка актуалізується в залежності від вибору людини. «Схильність — це лише потяг до задоволення бажання» [4, с.279].

Радикальне зло для Канта — це зовсім не окремий вид злочинної діяльності, а власне схильність ухилятися від виконання морального закону. І джерелом цієї схильності є саме воля, тобто свобода вибору. Проте Кант постулює, що сама воля не є корумпованою, тим самим відкидаючи ідею вродженої гріховності людини. Моральний характер вчинку — це власний вибір людини.

Головною ціллю Канта, коли він вводить поняття «радикальне зло», є відповідь на питання: чому людина ухиляється від виконання морального закону? Кант відповідає, що людина не завжди слідує моральному закону тому, що схильність до зла є особливістю людської природи взагалі. Така відповідь мало що прояснює щодо характеру людських

вчинкі в. «Я думаю, що Кант хотів сказати набагато більше, коли ввів поняття «радикальне зло». Мій аргумент полягає у тому, що тут наявна невідповідність між тим, що Кант сказав і хотів сказати» [9, с.33].

Насправді, Кант характеризує радикальне зло як універсальну характеристику людського роду взагалі, проте не представляє жодної апріорної дедукції свого твердження. Натомість, він вказує на велику кількість емпіричних доказів злого характеру людської природи. «Кант наголошує на схильності до зла як універсальній ознаці людства, але які докази він пропонує?» [6, с.297].

Виходить, що радикальне зло за Кантом є «діалектичною ілюзією», тобто, явищем, яке здається людському розуму очевидним, але непояснюваним.

Проте інтерпретація зла Кантом є не лише теорією, але має й практичне застосування. Саме тому так важливо прослідкувати, правомірність та актуальність її застосування до аналізу соціального контексту ХХ сторіччя.

«Аналіз Кантом зла не може не розчаровувати, але окремі його погляди на обов'язок, зокрема обов'язок громадянина дотримуватися вимог вищої влади та обов'язок солдата виконувати розпорядження головнокомандуючого, не можуть не дивувати» [9, с.36]. Яскравою ілюстрацією такої неоднозначності розуміння зла Кантом є саме випадок з Адольфом Ейхманом.

11 травня 1960 року члени Ізраїльської секретної служби викрали німецького біженця Адольфа Ейхмана з Аргентини з метою притягнення його до відповідальності за скоєні злочини проти людства. Головною задачею Ейхмана була депортація євреїв до таборів смерті. Саме цю функцію він виконував із завзятістю та відданістю. Після війни Адольф Ейхман втік до Аргентини, де вів тихе та анонімне життя. У зв'язку з проведенням безрезультатних домовленостей між владними колами Ізраїлю та Аргентинським правлінням, перші вирішили здійснити вторгнення на територію іншої держави з метою викрадення злочинця. Коли останній був в Ізраїлі, то його піддали суду з метою покарання одного з найтяжчих злочинів в історії.

Від самого початку, проведення даного судового процесу мало подвійне значення. По-перше, підсудний мав відповісти за власну злочинну діяльність у вирішенні єврейського питання в роки війни. По-друге, цей суд мав бути уроком як для євреїв, так і для інших націй. У деякому розумінні даний процес мав елементи не просто публічності,

а певного шоу. Лише 11 грудня 1961 року після довгого обмірковування був оголошений остаточний вирок суду — смерть. Адольф Ейхман був визнаний винним у звершенні злочину проти єврейського народу з метою його знищення. Злочинця приговорили до смерті через повішення.

Над питанням нормальності та психічної адекватності підсудного працював не один спеціаліст. Адольф Ейхман був визнаний адекватною та звичайною людиною, але попри дане визнання підсудний так і не вбачав у власних діях злочину. Більш того, останній був певен, що його навряд можна назвати кривавим палачем чи фанатичним расистом. Адольф Ейхман вважав би себе невідданим та поганим громадянином, якби не виконував свою справу — транспортацію мільйонів чоловіків, жінок, дітей у табори смерті з неймовірною відданістю своїй роботі. Проте, жоден із учасників суду так і не повірив у спробу самопрезентації підсудного як покійного громадянина, що діяв у рамках закону. Ось що Арендт зазначає з цього приводу у власній праці: «Обвинувач не повірив йому, бо у нього така робота... не вірити... А судді не повірили, бо у рамках їх професійного досвіду навряд чи міг бути зрозумілим той факт, що не хвора, не цинічна людина могла бути повністю неспроможною відрізнити правильне від неправильного, погане від гарного. Для них було прийнятнішим визнати підсудного брехуном, відкинувши найцікавіший та найскладніший елемент всієї справи — моральний» [3, с.45].

Найяскравішим моментом всього дослідження випадку з Адольфом Ейхманом став той факт, що останній не просто виконував накази, а дотримувався, на його думку, закону — категоричного імперативу І. Канта. Як вказує сама Ганна Арендт після подібної заяви Ейхман дійсно всіх здивував, оголосивши вірну формулу Кантівського імперативу: завжди роби так, щоб максима твоєї волі могла стати всезагальним законом. Підсудний зазначив, що ознайомлений з творчістю Канта та до початку своєї участі у програмі «Остаточного рішення» жив у відповідності до морального закону.

Більшість дослідників даного судового процесу констатують, що Ейхман змінив сутність імперативу. Проте він не сказав, що в цей час «легалізованих державою злочинів», він не просто відкинув кантівську формулу імперативу, але змінив її. Тепер остання звучала наступним чином: дій так, щоб норми твоїх вчинків були такими ж, як у тих, хто пише закони країни. Проте й до сьогодні залишається актуальним питання обґрунтованості поглядів Адольфа Ейхмана, адже, у теорії зла Канта наявні окремі елементи, які можуть легітимізувати дії та

погляди злочинця в межах кантівського розуміння зла. «Погляд Канта на громадський та військовий обов'язок дійсно може легітимувати злочини Ейхмана як морально обгруновані за своєю суттю» [7, с.185].

Кант, у свою чергу, накладає абсолютне «вето» на порушення будь-якого верховного закону. Варто зауважити, що за часів нацизму саме Гітлер уособлював собою верховне законодавство та верховну силу. Ось що Кант зазначає з цього приводу у своїй відомій роботі «Що таке Просвітництво?»:

«Будь-який опір верховній законодавчій силі та владі — це найгірший з усіх суспільних злочинів. І ця заборона є абсолютною».

«Суспільний обов'язок громадянина полягає у терпимості до будь-яких образ з боку верховної влади».

«Для офіцера роздуми щодо наказу відданого верховною владою носять деструктивний характер. Він має просто слідувати наказові» [8, с.18–19].

І якщо Ейхман уособлює виконуючу сторону, тобто є виконавцем наказів, то саме Гітлер є тим, хто їх ініціює. Джерелом зла за Кантом є саме акт воління як свідомий вибір людиною доброї чи злої максими. І злим буде лише той вчинок, в основі якого не лежить максима морального закону.

Кант стверджує, що людина може робити добро суто заради добра, тобто заради морального закону, проте зло заради зла людина не може вчинити. Для філософа подібний вчинок заперечує сутність людської природи як такої, адже, кожна особистість розуміє значення категоричного імперативу і може лише відхилитися від слідування моральному закону.

Подібне розуміння доброго та злого є недостатнім у світлі геноциду та нацизму ХХ сторіччя. Саме тому багато критиків вказували на обмеженість розуміння зла Кантом. «Етика Канта виявляється непридатною для розуміння злочинів нацистів тому, що він відкидає можливість чинити опір моральному закону. Його інтерпретація зла відсилає нас до вибору добрих та злих максим, тобто Кант свідомо заперечує здатність людини робити зло заради зла як такого» [8, с.214].

Кант неодноразово зазначає, що серцевиною моральності в людині є саме свобода як здатність вибирати між різними варіаціями мотивів як добрих, так і злих. Проте дійсно вільна людина може як добро робити суто заради добра, так і зло робити суто заради зла. Будь-які обмеження

перетворюють людину на не моральну істоту, обмежуючи її свободу. Свобода — це повний спектр варіацій та свобода вибору.

Кант же навпаки намагається звести свободу до вибору двох типів мотивів — морального та неморального, який виникає із людських бажань та слабкості людського серця. Кант означає ймовірним джерелом злих максим саме людську самозакоханість та егоїстичність. Проте події ХХ сторіччя такі як Холокост та тероризм вказали на існування й інших злих мотивів, які мають своїм джерелом зовсім не самозакоханість та егоїзм.

Дійсно важко констатувати самозакоханість як основу жертвоприношень релігійних фанатів та сектантів чи терористів-підричників. Кант відмовляється бачити різницю між слабкістю людського серця, схильністю змінювати субординацію добрих та злих максим і свідомою жагою чинити зло заради зла як такого. Але людина може брати зло за максимум злого вчинку, інакше не можна говорити про свободу вибору та моральність взагалі.

Проте значущість Канта як морального мислителя полягає не стільки у його розумінні зла, скільки у його розумінні відповідальності за скоєне. І хоч Кант так і не прояснює до кінця, яким саме чином людина здійснює свій вибір, чому одні роблять гарні вчинки, а інші погані, але найважливішим все ж залишається наступний тезис Канта: яким би не був вчинок і яким би не було його джерело та мотив, лише людина несе відповідальність за скоєне.

Література:

1. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 572с.
2. Лой А. М. Онтологічний підтекст політичної філософії Ганні Арендт//Філософська думка. — 2007. — № 4. — С.3–16.
3. Арендт Х. Банальність зла/Ейхман в Ієрусалиме//Перс англ. С. Кастальского и Н. Рудницкой; послеслЗуороффа Э. — М.: Европа, 2008. — 424с.
4. Кант И. Религия в пределах только разума//Сочинения в шести томах. — М.: Мысль, 1966Т. 4. — Ч. 1. — С488–544.
5. Лоолер Д. Этика, политика и суждения вкуса: Арендт против Канта//Вестник Московского университетаСер7, Философия. — 1997. — № 2. — С16–33.

6. Henry Allison, *Kant's Theory of Freedom*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 320 pp.
7. John R. Silber «Kant at Auschwitz»/ed Gerhard Funke and Thomas Seebohm. — Washington D. C.: Center for Advanced Research in Phenomenology and University Press of America, 1991. — 180 p.
8. Kant What is Enlightenment?//Practical Philosophy: The Cambridge edition of the Works of Immanuel Kant. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996. — 544 pp.
9. *Richard Bernstein Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. — Polity Press, 2002. — 304 pp.
10. Yirraishu Yovel, *Kant and the Philosophy of History* Princeton, 1980. — 380 pp.

Лелека О. В. Концепт «радикальное зло» за И. Кантом: роль и значение в социальном контексте XX века

Особое внимание уделено выявлению смысловой разницы между пониманием Кантом собственно зла и производного до него термина «радикальное зло». Экстраполяция последнего на социальный контекст XX столетия указывает на слабые стороны кантовского подхода к интерпретации проблемы природы и происхождения зла. Ключевые слова: *зло, радикальное зло, мораль*

Leleka O. V. The concept of «radical evil» based on Kant's philosophy: its role and importance in the social context of the 20th century»

The article presents a deep analysis of the concept of «radical evil» based on Kant's views as well as its practical value in a contemporary social reality. Application of moral views of Kant to the modern social space of the 20th and 21st centuries may indicate possible reasons of moral crisis.

Keywords: *evil, radical evil, morality*

УДК 14:329.73

ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ У ЛИСТУВАННІ ПАНАСА МИРНОГО

Григоренко І. В. ©

*Кандидат філологічних наук, старший викладач НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Розглянуто особливості формування української національної ідеї наприкінці XIX століття на матеріалі листування письменника.

Ключові слова: *національна ідея, національна самосвідомість, Панас Мирний, листування.*

Формування національної самосвідомості українців, різні аспекти національного характеру та розвиток української національної ідеї вивчали відомі діячі української культури, зокрема В. Антонович, М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, М. Хвильовий, Д. Донцов, М. Міхновський, Ю. Липа, В. Липинський та інші. Філософські, історичні, політологічні, соціально-психологічні особливості розвитку української національної свідомості та ідеї відображені у працях сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників: В. Андрушенка, В. Антоненка, Дж. Армстронга, В. Бабкіна, О. Бабкіної, А. Бичко, В. Буцевицького, Е. Вільсона, В. Горбатенка, Б. Гаврилишина, Е. Гелнера, Г. Грабовича, О. Забужко, Т. Кузьо, Д. Міллера, Ф. Рудича, Е. Сміта, І. Усенка, В. Храмової, В. Шевченка, М. Шульги, Р. Шпорлюка, О. Шморгуна.

Більшість вітчизняних науковців минулого та сучасники сходяться на тому, що визначальним чинником української національної ідеї було і залишається переростання національного самоусвідомлення в державне самовизначення. Важливим, на наш погляд, ключовим етапом українського націо- та державотворення став період від середини XIX до першої половини XX століття. В історії української культури цей час був надзвичайно плідним. Пожвавлення творчої наснаги спостерігалося у мистецькому житті Наддніпрянської України. Те, що з'явилося в українській культурі, хоча не все й не одразу, гідно увійшло у загальноєвропейський культурний контекст. Культурне пожвавлення того часу

активізувало становлення українського національного руху в Російській імперії.

Одним із найбільш інформативних джерел для вивчення культурно-політичної ситуації того часу є листи української інтелігенції, оскільки в них зафіксовано перипетії становлення Української державності в умовах імперського панування. Листи як унікальні факти людської культури дають суб'єктивне відображення дійсності. Саме ця суб'єктивність листування і дозволяє безпосередньо уявити специфіку доби, у яку жив і творив автор.

Чималий інформативний потенціал у цьому аспекті має епістолярна спадщина Панаса Яковича Рудченка, дрібного фінансового чиновника Російської імперії та відомого українського письменника, який ховався під псевдонімом Панас Мирний. Тому *метою статті* стало вивчення особливостей формування української національної ідеї на матеріалі листування письменника із сучасниками. Актуальність, суспільна та культурна значущість проблеми зумовили основне *завдання статті*: розглянути філософсько-культурологічну парадигму збереження культурно-політичної окремішності українців у контексті епістолярію Панаса Мирного.

Творчість і громадянська позиція письменника мали суттєвий вплив на формування національної самосвідомості наприкінці XIX століття, хоча у жодному зі своїх листів Панас Якович не використав слова «нація» чи похідних від нього. Натомість Панас Мирний активно послуговувався поняттям «народ», «наш народ», «український народ».

Українці протягом кількох століть перебували не просто в умовах бездержавності, а в надскладних для існування етносу обставинах. Збереження національної ідентичності на Правобережжі у середині XIX століття взяла на себе українська інтелігенція: вчителі, певною мірою лікарі та юристи, громадські та культурні діячі, композитори, художники, видавці та письменники, зокрема Ц. Білиловський, В. Горленко, С. Грушевський, М. Дмитрієв, С. Єфремов, Я. Жарко, І. Житецький, М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Коцюбинський, Г. Коваленко, М. Комаров, М. Лисенко, Г. Маркевич, брати Огоновські, Олена Пчілка, Б. Познанський, М. Пильчиков, М. Старицький, Леся Українка, Панас Мирний, І. Франко та багато інших. Саме вони творили історію Української держави на шляху до її незалежності.

Так склалося, що в особі Панаса Яковича Рудченка поєдналися старанний імперський чиновник та український письменник, який бачив тяжке становище свого народу в ситуації репресивної політики уряду Російської імперії, що спрямовувалася на денационалізацію українців. Панас Мирний прагнув долучитися до того могутнього руху, що набрав усе більших обертів наприкінці XIX століття, — до боротьби за національно-культурну окремішність, за право на рідну мову, за можливість друкуватися українською мовою на Батьківщині, за український репертуар театрів, за безперешкодне функціонування національно орієнтованих просвітницьких організацій і товариств.

Епістолярій Панаса Мирного досить широко відображає болючі проблеми соціально-культурного життя в Україні кінця XIX — початку XX ст. У листуванні письменника із сучасниками знайшли своє відображення ті суспільні явища, які ознаменували певну епоху і в літературі: проблеми друкування україномовних книг, періодики, розвиток літературної критики, становлення театру, становище української мови, а також національний поступ.

Друга половина XIX ст. для України стала часом зрушень у суспільно-політичному житті: розвивається і міцніє демократичний рух, у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах виникають культурно-освітні товариства української інтелігенції, так звані громади. Відкриваються численні недільні школи, народні бібліотеки й театри. Корифеям українського театру довелося працювати у дуже важких суспільно-політичних та культурно-історичних умовах. Жорсткі адміністративно-цензурні утиски обмежували репертуар українського театру того часу: заборонялося розробляти теми з народного життя, з історії України, світової драматургії. Вистави українською мовою також були під забороною царського уряду, на сцені дозволяли ставити лише безконфліктні, розважальні п'єси. Проте театр відіграв величезну роль у справі національного пробудження.

В умовах Російської імперії розвиток української національної ідеї був надзвичайно ускладнений. Найбільше у цьому аспекті серед усієї епістолярної спадщини письменника вирізняється його лист до невідомої особи, датований лютим 1881 року. Цей лист, написаний з приводу роковин Тараса Шевченка, дає чітке уявлення про сприйняття письменником сучасної епохи, свого місця у контексті нелегкої української історії: «Нам довелося жити в лихий час. Всі бачать і всі добре знають, що це за час, — далекі пустинні Сибірі, неблизькі місця півночі відають, як у їх гине немало

молодого завзяття, де скніє часом і талант, і розум, наш цвіт, наш первоцвіт. Наша надія пропадає там. Одна сліпа кара, чи є, чи нема за що, ходить кругом нас і то там, то там вириває по одному. Що в такі часи робити? Куди не глянемо ми, куди не кинемося, всюду і холодно, і пусто... Не дарма так багато молодого народу на себе руки накладає» [10, с. 350].

Панаса Яковича лякали ті песимістичні настрої, що панували у середовищі студентської молоді. Вікентій Вересаєв (1867–1945), російський прозаїк, літературознавець, критик, у своїх «Воспоминаниях» писав з цього приводу: «Если и в петербургское мое время общее настроение студенчества было нерадостное и угнетенное, то теперь, в конце восьмидесятых и начале девяностых годов, оно было черное, как глухая октябрьская ночь. Раньше все-таки пытались хвататься за кое-какие уцелевшие обломки хороших старых программ или за плохонькие новые — за народовольчество, за толстовство, за теорию «малых дел», — тогда возможна еще была проповедь «счастья в жертве». Теперь царило полнейшее бездорожье, никаких путей не виделось, впереди и вокруг было все заткано, как паутиной, сереньким туманом, сквозь который ничего не было видно. Одни отметали в сторону все проклятые вопросы и устремляли внимание на устройство собственного благополучия; другие, чтоб наркотизироваться, уходили в науку...» [1].

Стурбованість загальною безвихіддю і занепадницьким світовідчуттям, що панувало на той час у суспільстві, простежувалась у листах письменника, у яких відчутно мотиви смутку та глибокого переживання за долю рідного народу, позбавленого права на національну окремішність, культурне самовизначення. Кореспонденції Панаса Мирного свідчать, що він розумів тогочасне становище українців. Роздуми над долею українського народу зустрічаємо у листі до композитора Миколи Лисенка: «Добре тому народові, що його історична доля винесла на поверх, поклопоталася звести йому такі обставини, серед котрих ніщо не забороняє йому жити по-своєму, розгортатися духом, розкорінитися силою: у його поволі розгортається і пишним квітом розцвітає і його слово — мова, і його голос — пісня. Не судила сліпа доля нашому народові такого щастя... Неволя знищувала його душу...» [10, с. 504]. Проте письменник усе ж вірив у перспективність розвитку української культури, вбачав початок виправлення такої «історичної неправди», адже у цей час «ожило поховане слово», а за словом ожила і пісня — «мова душі, голос серця» [10, с. 504–505].

Великого значення у національному поступі українців митець надавав літературі. Він писав: «... поглядаючи на прошле народів, на його історію,

ми бачимо в цьому вільнолюбивому потоці, що мова, слово займало... чи не перше місце», а з «появою літературного... талану тільки починається те, що зовуть... «народним самосознанием» [10, с. 352–353].

Панас Мирний вважав, що лише невпинна робота кожного, прагнення прислужитися своєму народові зможе змінити культурне становище українців, допомогти вибороти право на власну мову, літературу, тому головне — «... більш діла, справжнього діла, охоти роботи чи самої роботи, а не пустодзвонного красно байства» [10, с. 352].

Літературний процес кінця XIX століття в Україні проходив в умовах соціального загострення. Криза кріпосницької системи змусила царський уряд стати на шлях реформ, але суспільне пожвавлення, викликане реформою 1861 року, швидко змінилося на жорстоке придушення всіх прогресивних починань та репресії. Українська культура того часу розвивалася у важких несприятливих обставинах різних заборон і утисків, тотальної цензури, яка гальмувала розвиток національної літератури у загальноєвропейському дискурсі та заважала культурному поступу. Г. Радько зазначає, що доля Панаса Мирного є свідченням трагедії українського письменства в умовах національного пригнічення, яка полягала у культурній замкнутості, перебуванні поза європейським контекстом [12, с. 79].

Листування Панаса Мирного ілюструє умови діяльності української інтелігенції того часу, даючи дослідникам можливість інтроспективного аналізу культурної атмосфери кінця XIX — початку XX століття. Розквіт творчої та громадської діяльності Панаса Мирного припав на той період, коли українське суспільство в Російській імперії опинилося у дуже складній ситуації: Валувський циркуляр та Емський указ практично звели нанівець можливості легального функціонування українського національного руху. Українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, а за умов урядових заборон і переслідувань процес становлення літературної мови ускладнився ще більше. М. Грушевський писав: «Мова вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок між інтелігенцією і народом» [3]. Прагненням українського письменства відновити цей зв'язок між інтелігенцією і народом можна пояснити особливості літератури XIX ст.: «народні» теми у творчості, реалізм і демократизм.

В атмосфері всеохопної русифікації, під тягарем царської цензури Панас Мирний як український письменник особливо гостро переживав «мовне питання». У листі до Олександра Огоновського Панас Мирний називає Україну кінця XIX — початку XX століття стороною, «де рідна мова сливе незвичайною — мужичою, де уряд вибавляє її, як отруту, з

народного життя, як припону розвою — не дає їй вимахати дужії крила своєї мочі» [10, с. 346]. Знарядям у боротьбі за національну самобутність Панас Мирний вважав мову, слово. Сам Панас Мирний усі свої твори писав тільки українською мовою. У листі до Олександра Огоновського, надсилаючи список надрукованих творів, письменник зауважив: «Все, що коли-небудь виходило у світ або має вийти коли, — все те писано нашою мовою. По-великоруськи я не писав і не друкував нічого...» [10, с. 386]. Письменник завжди прагнув до збагачення української мови та до її утвердження як невід'ємної ознаки нації.

Зовсім інакше до цієї проблеми ставився його брат Іван Білик. На зорі чиновницької кар'єри, ще під час проживання в Україні, пояснюючи своє бачення основного завдання рідного письменства, у статті, опублікованій в газеті «Правда» 1873 року, він, зокрема, доводив: «Не світом каганчика свого освітити громаду, а світом праведним сонця — науки, просвіти, — та освітити не з одного якого, а з усіх боків, щоб і сама громада гаразд таки себе побачила і спізнала, і щоб сторонні люди мусіли на неї глянути. От яке, без краю довге, широке й велике діло розкинулось перед очима українського словесника» [7, с. 110]. Проте надалі один із співавторів роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» змінив власні принципи на протилежні. Сергій Єфремов у праці Панас Мирний: Критично-біографічний нарис» наводить уривки з «прецікавого» листа, у якому Іван Рудченко пише своєму братові Панасові наступне: «... та отвлеченняя «свобода», которою обыкновенно малороссы оговаривают свое право на «развитие» их родного языка — перед лицом государства и его политики имеет значение академическое, а требования о языке должны иметь реальную, практическую основу» [7, с. 109–111].

Іван Якович обрав для себе таку зручну і безпечну позицію, яку запропонував ще М. Костомаров, — українська мова і література придатна тільки «для домашнього вжитку» [2, с. 45, 244]. Цю концепцію існування української словесності в Російській імперії Микола Костомаров висунув у середині 1870-х рр. у зв'язку з реакційними заходами царського уряду (Валуєвський циркуляр, Емський указ), спрямованими на придушення української культури. Обґрунтування цієї думки знаходимо у статті М. Костомарова «Малорусское слово»: «... малорусская литература, ... принося свою местную пользу, ... без ущерба русской литературе будет существовать для домашнего обихода, как выразился когда-то о ней один из славянофильских органов еще в шестидесятых годах текущего столетия» [8, с. 336]. Сьогодні важко зрозуміти причини,

які спонукали М. Костомарова до таких висновків. М. Грушевський вважав, що таким чином відомий український письменник і історик намагався українську проблему «пропхнути через урядове ухо» [3, с. 18]. Сучасний дослідник Ю. Пономаренко стверджує, що у такий спосіб М. Костомаров переконував царський уряд — література українською мовою не становить жодної загрози [11]. Концепцію М. Костомарова підтримав і М. Драгоманов, розвинувши її у власну теорію «чотирьох літератур». У статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» він доводив, що російська, української та галицька літератури є складниками спільної великої російської літератури, називаючи їх «живими літературами у руському світові» [6, с. 324].

Взявши на озброєння тезу М. Костомарова, Іван Білик писав до молодшого брата Панаса з Петербурга: «Я, к сожалению, и прежде, и теперь не верил и не верю во всестороннее развитие малорусской литературы: пределы ее и значение — для домашнего обихода. Но и «домашний обиход», который так обижают ваших не пишущих народолюбцев, нужно доказывать умно и практично... Теперишний полоумный либерализм, — если его не загнуждает Земский Собор, может довести Россию до пугачевщины и колиивщины...» [7, с. 109–111].

На щастя, Панас Якович не поділяв поглядів старшого брата на українську мову. Одним з найбільш емоційно насичених листів серед усієї епістолярної спадщини митця є його лист до невідомої особи, датований 1881 роком, де автор порівнює одномовне суспільство із вимуштруваними москалями, одягненими в однакові каптани, взутими в одні й ті самі чоботи, витягнутими в одну лаву: «Мені кажуть, що це сила. І я бачу, що сила, сліпа сила, котра по одному слову команди повертається, розсипається, збігається, кидається вперед, подається назад... Отакими, певне, москалями поробилися б усі ми, коли б зразу заговорили однією мовою. Кому любя така муштра, хай любить нею, мені ж любий той рукомовний лемент, яким оголошується наша земля, як любі нам гори й долини, ліси й перелоги, а не любі зовсім б (и) були ліси та ліси або перелоги та перелоги» [10, с. 351–352]. Панас Мирний вважав природним і невід'ємним право кожної людини на рідну мову, яка «є голосовий вираз природних окремонностей людських і того саморозвою, а тому «бажання, щоб усі заговорили однією мовою, — марне бажання!» [10, с. 351–352]. У тому ж таки листі письменник стверджує, що «народна мова — душа народна, це йому найдорожча могила, куди найвиразніші вимовки наймиліших бажань, надій, радості і горя назносила людська помка, і з

його, з цього склепу, бере він дороге добро по потребі розвою своєї малої дітвори. Це перший плуг, котрим кучерявий розвій повинен пройтись по рідній ниві, коли він справжньо бажає їй добра» [10, с. 351].

Епістолярій письменника свідчить, що Панас Мирний вбачав у любові й повазі до рідної мови вияв високого почуття патріотизму. У листі до Григорія Маркевича прозаїк висловився стосовно рукопису, автор якого, говорячи про любов до рідного краю і патріотизм, привів його до любові «до річок, річечок і моря...». «То так на мене і тхнуло слов'янською наївністю», — зізнається письменник [10, с. 531]. Не в любові до гарних краєвидів полягав патріотизм Панаса Мирного. У листі до Івана Зубковського, миргородського лікаря і краєзнавця, автора брошури «Краткая историческая заметка о Миргороде», що вийшла друком у 1912 році в Полтаві, він писав: «Было бы желательно, чтобы всякие труды о родине были писаны и рідною мовою, но и за то спасибо, что истинные сыны не забывают своей рідної матері» [10, с. 547].

Отже, філософія української національної ідеї наприкінці ХІХ століття була суттєво пов'язана із специфікою життєвого світу українців та їх культури як чинників формування особливостей українського національного характеру. Основною ознакою національної ідеї письменника є прагнення зберегти культурну автономію українського народу за цілковитого ігнорування самого поняття «українська нація» та отожднення його з поняттям «український народ». Однак громадянська позиція Панаса Яковича Рудченка на той час стала суттєвим чинником у процесі українського націо- та державотворення.

Література:

1. Вересаєв В.В. В студенческие годы в Петербурге, в Дерпте//Воспоминания [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.velib.com/book.php?author=v_315_1&book=veresaev_vikentiy_vospominaniia&part=v_derpte.— Назва з екрану.
2. Гончар О.Т. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М.І. Костомарова: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06/Ольга Трохимівна Гончар.— К., 2008.— 20 с.
3. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа/М.С. Грушевский.— К.: Лыбидь, 1991.— 398 с.
4. Грушевський М.С.З публіцистичних писань Костомарова/М.С. Грушевський//Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К.: Держвидав України, 1928.— 315 с.

5. Донцов Д. Дух нашої давнини/Донцов Д. — Дрогобич: Відродження, 1991. — С. 225.
6. Драгоманов М.П. Вибрані праці [Текст]: у 3 т. [у 4кн.]/голов.редкол.В.П. Андрущенко[таін.].—Т.2: Фольклористика. Літературознавство / [упор. та прим. В.Ф. Погребенника].— 2007.—439 с.
7. Єфремов С. Панас Мирний: Крит.-біогр. нарис/С. Єфремов. — К.: Слово, 1928. — 351 с.
8. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія/М.І. Костомаров. — К., 1994. — 384 с.
9. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): монографія/І.О. Кресіна. — К.: Вища школа, 1998. — 392 с.
10. Панас Мирний. Твори: [в 7 т.]/Мирний Панас. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 1971. — 663 с.
11. Пономаренко А.Ю. Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова/Пономаренко А.Ю. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tius.kiev.ua/ermolenko/kkr4>. — Назва з екрану.
12. Радько Г. Панас Мирний в умовах великодержавницького русифікаторства /Г. Радько//Рідний край: Відп. секр. В. Мелешенко, Полтава. — № 1. — 1999. — С. 78–80.
13. Сміт Е.Д. Національна ідентичність (пер. з англ.)/Е.Д. Сміт. — К.: Основи, 1994. — 234 с.

Григоренко І.В. Философия украинской национальной идеи в письмах Панаса Мирного

Рассмотрены особенности формирования украинской национальной идеи в конце XIX века на материале переписки писателя.

Ключевые слова: *национальная идея, национальное самосознание, Панас Мирный, переписка.*

Irina Grigorenko. Philosophy of the Ukrainian national idea in letters Panas Mirny

Features of formation of the Ukrainian national idea in the late XIX century considered in the article on the material of the writer's correspondence.

Keywords: *national idea, national identity, Panas Mirny, correspondence.*

УДК 1 (52) + 294.3

ПРОБЛЕМА МОВИ В ФІЛОСОФІЇ ЯПОНСЬКОГО НАСТАВНИКА ДЗЕН ДОГЕНА КІГЕНА

Стрелкова А. Ю.[©]

Кандидат філософських наук, докторантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

На матеріалі трактату Догена (1200–1253) «Сьобогендзо» («Скарбниця ока істинної Дгарми»), а також інших дзенських джерел показано, що попри загально поширене уявлення про негативне ставлення до мови у чань-дзен буддизмі, один з головних його представників дотримувався прямо протилежної точки зору. Водночас філософія Догена не відкидала, а ще більше поглиблювала традиційний дзенський підхід.

Ключові слова: *буддизм, дзен, Доген, «Сьобогендзо», філософія мови, габьо.*

Ставлення до мови в тій чи іншій традиції залежить від принципів, які покладено в її основу. Японський наставник Доген Кіген (1200–1253), засновник школи *soto*, відомий як один з найвизначніших мислителів традиції дзен, однак його позитивна філософія мови кардинально відрізняється від цієї традиції, заснованої на безпосередній передачі «без опертя на слова» (яп. *фурю мондзі*). Яких же поглядів на природу мови дотримується Доген, чим ці погляди зумовлені й чи справді вони суперечать традиції?

Західне «догенознавство» має вже понад півстолітню історію. В англomовній сходознавчій науці дослідженням спадщини Догена спеціально займалися: М. Абе, К. Більфельдт, С. Гайне, Ю. Йокі, Т. П. Казуліс, Х. Дж. Кім, Т. Клірі, Ф. Кук, Д. Лой, Р. Масунага, Д. К. Міккельсон, К. Ольсон, Д. Путні, Т. Райт, К. Танахасі, Н. Уодделл, Д. А. Фокс, Б. Фор, Д. Форенкамп, Т. Е. Фошей, Д. Е. Шейнер та інші. Натомість філософська спадщина Догена у вітчизнній науці ще не була предметом наукового дослідження. Її окремі філософські аспекти розглянуто у контексті дослідження дзенбуддійського світогляду Догена російським дослідником І. Є. Гаррі [1], монографія якого наразі є єдиним у даному регіоні дослідженням, спеціально присвяченим цьому видат-

ному мислителеві. Побіжно торкалися деяких філософських проблем у вченні Догена Л. М. Єрмакова, А. М. Кабанов, Ю. Б. Козловський, С. Ю. Лепехов, А. Г. Фесюн. Стислий перелік головних понять його релігійно-філософського вчення наведено у виданнях з історії дзен-буддизму та з історії буддизму в Японії. Окремі ж філософські проблеми і, зокрема, проблема мови у творчості Догена, спеціально не вивчалися.

Одним з «канонічних» текстів, з яких виростає філософія школи дзен є «Ланкаватара-сутра». У цій сутрі стверджено, що мова як засіб вираження та пояснення внутрішнього стану просвітлення є цілковито непридатною і годиться лише для повсякденних потреб. Причина цього полягає у тому, що мова є причинно залежною, перемінною та постає на неправильному розумінні природи мислення, а отже мова не може відкрити нам справжнього сенсу речей, як палець, який вказує на місяць, не є місяцем. Сутра твердить: «... слова не спроможні передати істину як вона є. Це схоже на міраж, ошукані яким живі створіння помилково роблять висновок про присутність води там, де її немає; більше цього, усі доктрини у сутрах спрямовані на те, щоб задовольнити уяву мас, вони не відкривають істини, яка є об'єктом шляхетного розуміння» [2, с. 109].

Отже, у буддизмі магаяни, й особливо у школі дзен, мова має право лише на донесення відносної істини, але аж ніяк не може відкрити істини абсолютної. Таким чином мова відсувається на другий план і навіть визнається шкідливою та небезпечною як перепона на шляху до осягнення вищої істини. Таке ставлення до мови є наслідком ставлення до розрізнення (*vikalpa*) як до суто інтелектуального явища, «аналітичної тенденції розуму», яка накладає на реальність хибні дуалістичні обмеження і подолання якої є необхідною умовою досягнення просвітлення [2, с. 108].

Але чи справді традиція дзен, виголошуючи принцип неподвійності, так негативно ставиться до розрізнення, як це прийнято вважати? «Неподвійність» (санскр. *адвайта*, кит. *буер*, яп. *фуні*) є одним з засадничих принципів дзен-буддизму, але ця ідея притаманна не лише школі дзен й навіть не лише буддизму як такому, однак тлумачення її в різних традиціях відрізнялося. Характерний приклад ставлення до подвійності в буддизмі магаяни ми знайдемо в одному з його найбільш авторитетних релігійно-філософських текстів — «Шастрі про пробудження віри у магаяні» (санскр. Магаяна-шраддхотпада-шастра). У цьому творі, автором якого традиційно вважали індійського поета, драматурга та вченого Ашвагтошу (I–II ст.), якого вшановують як тринадцятого патрі-

арха буддизму, читаємо: «Свідомість бгута-татхати є єдиним світом дгарм (дгарма-дгату) та сутністю усієї сукупності речей та явищ (дгарм). Так звана [справжня] природа свідомості [ніколи] не народжується й не щезає. І лише через хибні думки виникає розрізнення усіх речей та явищ. Але якщо звільнити свідомість від [хибних] думок, то не буде ознак зовнішніх об'єктів» [3, с. 21].

Розрізняюча свідомість схоплює речі та явища, але щоб схопити вона повинна розрізнити їх, а там, де є розрізнення, вже не може не бути протистояння, опозицій. Згідно з шастрою, розрізняюча свідомість, яка схоплює речі й разом з речами впускає у світ протиставлення, виявляється плодом незнання (*авідья*) і постає як підступна здатність створювати ілюзорні опозиції, за якими не стоїть ніякої реальності, і яка, таким чином, аж ніяк не може бути шляхом істинного пізнання. Але якою ж є альтернатива розрізняючому мисленню?

М. В. Абаєв у своїй статті, присвяченій цій шастрі, прояснює це питання: «У шастрі пояснено, що під звільненням від хибних думок розуміють безпосереднє споглядання того, що заходиться за межами думок, тобто позавербальної реальності, і справжню ідентифікацію, єднання з цією реальністю. У цьому стані повного злиття з істинною реальністю зникають всі відмінності між суб'єктом та об'єктом сприйняття або реагування, всі відмітні ознаки речей та явищ і досягається їх всезагальна рівність та єдність, тобто те, що всі вони не мають індивідуальних відмінностей (а отже, й зовнішніх форм або ознак) і є цілковито тотожними одне одному, абсолютно «однаковими» [3, с. 21]. І наводить цитату з шастри: «Якщо збагнути це, — говориться у шастрі, — то не буде ні того, хто може говорити, ні того, про що можна говорити. Точнісінько так само, про що б ви не мислили, не буде ані того, хто може мислити, ані того, про що можна мислити» [3, с. 21].

Проте автор шастри, ведучи мову про недUALьність — говорить, стверджуючи відсутність розрізнення — розрізняє. Але як говорити, якщо говорити означає розрізнявати, а розрізнявати означає помилятися? Відповіддю на це запитання є мовчання.

Ця відповідь увійшла в історію як «громове мовчання» Вімалакірті. У «Вімалакірті-сутрі» оповідається, що одного разу бодгісаттва мудрості Маньджушрі зібрав бодгісаттв та запитав їх, що це означає, коли бодгісаттва вступає у світ недUALьності? Тридцять двоє бодгісаттв намагалися знайти відповідь на це запитання, і кожен змальовував стан недUALьності через опозиції, як от: виникнення та знищення, суб'єкт та об'єкт, чистота

та не-чистота, сансара та нірвана. Після численних невдалих спроб бодгісаттви звернулися з цим запитанням до самого Маньджушрі і той відповів: «На мій погляд, нічого неможливо сказати про всі речі, нічого неможливо ані пояснити, ані показати, ані спізнати. Відкиньте усілякі запитання та відповіді — тоді ви вступите у вчення про «недуальність». Тут всі помітили, що лише Вімалакірті ще не висловив свою думку, і Маньджушрі запитав його. Але Вімалакірті мовчав й так і не вимовив жодного слова. Маньджушрі схвалив «відповідь» Вімалакірті: «Чудово, чудово! Ані знаків, ані слів — це насправді означає вступити у вчення про недуюальність» [4, с. 63–64].

Але що можна сказати не говорячи? І що можна почути у тиші? І хіба не належать тому ж самому Вімалакірті слова: «Не відсікати хвилювань, але при цьому вступити до нірвани, — це і буде медитація. Усякий, хто саме так сидить у медитації, отримує печатку Будди» [4, с. 63]. Сам Вімалакірті відомий тим, що досяг просвітлення, не будучи ченцем, і своїм прикладом показав, що буденне життя не заважає досягненню істини. Чому ж тоді Вімалакірті промовчав?

Дослідники одноставно визнають, що «Магаяна-шраддхотпадашастра» та «Вімалакірті-сутри» справили великий вплив на школу дзен. Що ж стосується самої школи дзен, то щодо неї особливо поширеним є уявлення про те, що вона зовсім не визнає ніяких дуальних опозицій (суб'єкт-об'єкт, сутність-явлення, сансара-нірвана, добро-зло тощо) й, більше того, ніякого розрізнення взагалі. Проте за зовнішньою простотою такого заперечення стоїть ціла філософія «неподвійності», яка зовсім не зводна до простого формального відкидання всіх опозицій.

Про те, яка доля чекає на тих, хто не здатен зберігати здатність розрізняти, розповідає історія № 2 зі збірки коанів «Ворота без дверей» (кит. У-мень гуань, яп. Мумонкан) за назвою «Бай-чжан та лисиця»:

«Коли наставник Бай-чжан займався практикою *дзен* з простими людьми, серед них був один старий. Він завжди приходив разом з усіма і коли всі розходилися він теж ішов. Але раптом одного дня він не пішов. Тоді вчитель запитав його:

— Хто ж стоїть переді мною?

— Я не людина, — мовив у відповідь старий, — у минулому, за часів будди Каш'япи, я жив на цій горі й один з учнів запитав мене: «Людина великої практики [*дзен*], вона теж підвладна причині та наслідку?» Я відповів йому: «Вона не підвладна причині та наслідку,» — і п'ятсот

життів прожив у тілі лисиці. Тепер я прошу у Вас, наставнику, дзенського слова — лише одного прагну: звільнитися від лисиці.

Й тоді він запитав:

— Людина великої практики [дзен], вона теж підвладна причині та наслідку?

— Вона не затемнює причину та наслідок (яп. *фумай інга*), — мовив учитель.

Почувши ці слова, старий досяг великого просвітлення. Він вклонився зі словами:

— Лисиця, з тіла якої я тепер звільнився, жила на тому схилі гори. Наважуюся просити Вас: поховайте мене як ченця.

Наставник звелів кармадані вдарити у барабан і сказав ченцям, щоб після обіду вони проводили померлого ченця. Ченці дивувалися: вся братія здорова та й у лазареті нікого немає — що ж це означає? Однак після обіду наставник повів їх на той схил гори, де з-під каменю витягнув загостреною палкою мертву лисицю, і тіло її віддали вогню. Коли ввечері наставник піднявся до Зали [Дгарми] і розповів історію, що трапилася, Хуан-бо тут же запитав:

— Старий чоловік помилився, коли казав «поворотне слово», і протягом п'ятисот років знов і знов народжувався у шкурі лисиці. А якби він не помилився, що було б тоді?

— Підійди-но ближче і я скажу тобі.

Тоді Хуан-бо підійшов й дав ляпаса наставнику. Наставник заплескав у долоні та зареготівся:

— Я гадав, що лише у варвара руда борода, а тут на тобі ще один рудобородий варвар!» [5].

Просвітлена людина — це людина не зв'язана ланцюгами власної карми, тобто людина, непідвладна причині та наслідку. Але позбутися залежності від «причин та наслідків» не можна простим запереченням цієї залежності. Звільнення потребує не відсторонення та забуття, а, навпаки, постійного утримання чіткого розрізнення, «незатемнення причин та наслідків» (*фумай інга*). Зрештою, ще Шаріпутра, найкращий з учнів самого Будди Шак'ямуні, сказав: «Той, хто розуміє причиново-наслідковий зв'язок, розуміє вчення Будди; хто розуміє вчення Будди, розуміє причиново-наслідковий зв'язок» [6, с. 31].

Про це ж говорить і славетний наставник чань Лінь-цзі у «Записах Лінь-цзі» (кит. Лінь-цзі лу, яп. Ріндзай-року): «Той, хто залишив дім, повинен, певна річ, вміти розрізнявати буденні та правильні погляди,

відрізнати Будду від Марі, відрізнати істинне від хибного, відрізнати профана від мудреця. ...Якщо ж ви любите мудреця та ненавидите профана, ви будете пливти та потопати у морі [круговерті] життя та смерті» [7, с. 98].

Той, хто не розрізняє, приречений «народжуватися знов і знов у шкурі лисиці», «пливти та потопати у морі [круговерті] життя та смерті», тобто перебувати у сансарі! Доген, цитуючи вищенаведене місце з «Записів Лінь-цзі», також наполягає на необхідності розрізнення (сувій «Сюкке-кудоку»): «Розрізнати Будду — це ясно мислити чесноти Будди посеред причин та серед наслідків; ясно розрізнявати істинне та хибне, профана та мудреця. Не розуміти [різницю між] Буддою та Марою означає руйнувати вивчення Шляху та крутити назад колесо вивчення Шляху. Знаючи про справи Марі, не слідувати їм, означає невідступно осягати Шлях. Це називають істинним «залишенням дому». Чимало людей легковажно приймають справи Марі за Дгарму Будди — це лихо нашого часу. Учні повинні практикувати, спочатку розпізнавши Мару та спізнавши Будду» (пут і далі по тексту цитати з «Сьобогендзо» наведено в перекладі авторки за [8]).

Проте у дзенських текстах і, зокрема, у Догена подибуємо цілу низку опозицій, «подвійностей», які є «неподвійними», починаючи від класичного магаянського твердження «сансара — це і є нірвана», як от: «неподвійність сутності та явлення» або «природи та вияву» (яп. *сьосо фуні*), «неподвійність тіла та духу» (яп. *сіндзін фуні*), «неподвійність практики [дзен] та просвітлення» (яп. *сьусьо фуні*), «неподвійність омани та просвітлення» (яп. *мейго фуні*), «неподвійність добра і зла» (яп. *дзен-аку фуні*) та ін. Тож *дзен* вимагає розрізнення і водночас наполягає на «не-подвійності».

Ідею «неподвійності сутності і явлення» (яп. *сьосо фуні*) вважають однією з ключових для розуміння філософського вчення наставника Догена. Для нас же вона тепер становить особливий інтерес, оскільки питання про мову вимагає насамперед відповіді на запитання про співвідношення сутності (*сьо*) та явлення (*со*), адже саме в словах виражено сутність явленя. У сувої «Бендова» Доген говорить: «... знай, у Дгармі Будди від початку сказано: «тіло та дух суть одне [ціле]», «сутність та явлення — не два» — це відомо і на Західних небесах (в Індії), і у Східних землях (у Китаї), і ніяк не може бути інакше» [8].

У відповідності до ідеї «неподвійності», як її розуміють у дзен-буддизмі, немає двох паралельних реальностей — реальності сутностей,

де вони перебувають вічно, та реальності їхніх виявів, де вони час від часу виринають — виявляються. Сутність не існує без виявлення, виявлення не існує без сутності. Немає сутності до виявлення, немає виявлення до сутності. Являтися може лише *щось*, щось може бути лише як щось *явлене*. Сутність та виявлення — це два боки одного аркуша, однієї реальності.

Навіть істинна природа реальності (*дгармата*) не існує поза своїм виявленням. У сувої «Хосьо» («Дгармата») Доген не без іронії говорить: «Дні та місяці незліченної кількості кальп — це плин дгармати. Теперішнє та майбутнє — так само. Можна розглядати тіло і дух як тіло і дух та вважати їх далекими від дгармати, але сама ця думка вже є дгарматою. Можна не розглядати тіло і дух як тіло і дух та вважати, що вони не є дгарматою, але сама ця думка вже є дгарматою. І розглядати, і не розглядати — й те, й інше є дгарматою. Ті ж, хто вчать, що варто лише вимовити слово «сутність □», то вже й вода не повинна текти, і дерева не повинні квітнути та в'янути, це прихильники «зовнішніх шляхів» [8].

Але якщо сутність та існування нежливо розірвати, то ідея чи поняття має не менш міцний онтологічний статус, ніж власне явлення. А отже, така точка зору вимагає перегляду ставлення до мови, як до чогось суто умовного та другорядного, такого, що має доступ лише до відносного боку справи, але не має відношення до справжньої, абсолютної реальності. У «Сьобогендзо» («Скарбниця ока істинної Дгарми»), центральному творі Догена, проблемі співвідношення мови та реальності присвячений сувій за назвою «Намальовані рисові тістечка» («Габьо»). Назву та сюжет цьому сувою дала сама буддійська традиція, в якій вираз «намальоване рисове тістечко», непридатне для того, аби втамувати голод, часто вживали як символ чогось цілковито безглузлого і недоречного, особливо ж стосовно абстрактного теоретизування, позаяк воно нічого не дає для реального перетворення людського духу.

Однак у сувої «Намальовані рисові тістечка» («Габьо») Доген стверджує, що цей вираз було неправильно витлумачено: «Давній Будда казав: «Намальоване рисове тістечко не втамує голод» ...Багато хто чув вираз «намальоване рисове тістечко не втамує голод», але зовсім немає людей, які б його розуміли» [8]. І нижче: «Отже, коли б не було намальованих тістечок, то не було б способу втамувати голод, якби не було «намальованого голоду», то неможливо було б зустріти іншу людину. Узагалі втамувати голод, втамувати не-голод, не втамувати голод, не втамувати

не-голод — все це було б неможливо зробити та висловити, якби не було «намальованого голоду» [8].

Доген не погоджується з тим, що «намальоване тістечко» зовсім непотрібне, щоб втамувати голод, що слово, ідея зовсім непотрібні, щоб збагнути реальність. Щоб відчувати голод, необхідний «намальований голод» (іншими словами, ідея голоду); щоб утамувати голод рисовим тістечком, необхідне «намальоване рисове тістечко», без якого реальне рисове тістечко для нас не існує. Тож «намальовані рисові тістечка» — це слова, поняття, ідеї, завдяки яким ми знаємо, що існують справжні ненамальовані тістечка. «Намальовані рисові тістечка» необхідні, щоб були реальні тістечка. І хоча намальованими тістечками не можна насититися, якщо їх не буде, то, навіть сидячи на горі з найпухкіших тістечок, неможливо буде ними втамувати голод, адже слово, ідея є реальністю, яка дає доступ до іншої частини реальності (цей же сувій): «Тож тут йдеться про *намальовані* тістечка, оскільки всі тістечка — й борошняні, й овочеві, й молочні, й смажені й інші тістечка — всі вони стають явленими через малюнок. ...Відтак всі-всі рисові тістечка, які є явленими зараз, є намальованими рисовими тістечками» [8].

Цей закон поширюється на все, з чим працює наша свідомість: навіть на доктринальні терміни буддизму, якими позначається «справжня реальність» (цей же сувій): «Якщо так мислити, то народження та смерть, прихід та відхід — всі виявляються малюнками. І неперевершене просвітлення — це теж малюнок. Та й взагалі, і світ Дгарми, і порожнеча є нічим іншим як малюнками» [8].

Ми говоримо про «намальовані тістечка», які дають доступ до справжніх, реальних тістечок (тобто власне тих, що опиняться невдовзі у нашому шлунку), але чи означає це, що «намальовані тістечка» не є реальними, не є справжніми? Ось як відповідає на це запитання Доген (цей же сувій): «Навіть найменший рух чи нерухомість вже не можуть не бути «намальованими тістечками». І ця моя думка теж отримана завдяки малюнку. ...Якщо ж хтось скаже, що малюнок не є справжнім, тоді й всі десять тисяч дгарм (речей) не є справжніми. Якщо ж всі десять тисяч дгарм не є справжніми, то й Дгарма Будди не є справжньою. Але якщо Дгарма Будди є справжньою — то й намальовані рисові тістечка є справжніми» [8].

Тож Доген не ставить під сумнів реальність «намальованих тістечок» (іншими словами, ідей). Більше того, якби «намальовані тістечка» не були справжніми, не було б ніякої справжньої реальності взагалі.

Тобто, якби слова були несправжніми, то ми ніколи нічого не змогли б сказати про істину, адже все сказане було б завідомо несправжнім, неістинним, істина перетворювалась би на хибу у той момент, коли ми намагалися б помислити її: так їжа перетворювалась на золото у той самий момент, коли цар Мідас торкався її. Якщо «намальовані тістечка» не є справжніми, ми так і загинемо від голоду, подібно до бідолашного царя, якщо «намальовані тістечка» є несправжніми, то ми назавжди приречені на поразку у пошуках істини. «Намальовані тістечка» і тістечка, сутність та явлення (*сьосо*) суть одна реальність, суть «не-два».

Таким чином з принципу «неподвійності», а в даному конкретному випадку «неподвійності сутності та явлення» (яп. *сьосо-фуні*), впливає радикально нова філософія мови Догена, яка повертає статус істинної реальності дискурсивним структурам. При цьому Доген зовсім не відкидав засади традиції дзен, а навпаки, розвивав їх, тонко розрізвивши, що головне, онтологічне призначення мови полягає у тому, що вона є необхідною умовою мислення як такого (без «намальованих» ми ніколи не побачили б справжніх тістечок). Тим самим він запропонував і своє розв'язання парадокса хибності мови, заданого ще Чжуан-цзи, котрий сказав колись, що «той, хто говорить — не знає, той, хто знає — не говорить».

Література:

1. Гарри И. Е. Дзэн-буддийское мирозерцание Эйхэй Догэна. — М.: Восточная литература, 2003. — 208 с.
2. Судзуки Д. Т. Очерки о дзэн-буддизме. Часть первая. — СПб.: Наука, 2002. — 472 с.
3. Абаев Н. В. Концепция «просветления» в «Махаяна-шраддхотпада-шастре»//Психологические аспекты буддизма. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1991. — С. 11–33.
4. Дюмулен Г. История Дзэн-буддизма. Индия и Китай. — СПб.: ОРИС, 1994. — Т. 1. — 336 с.
5. У-мень гуань (яп. Мумонкан)//Дайніппон дзокудзюкьо. — Т. 119. — С. 319–334. (<http://www.iiijnet.or.jp/iriz/>)
6. Накорчевский А. А. Японский буддизм: история людей и идей (от древности к раннему средневековью: магия и эзотерика). — СПб.: «Азбука-классика»; Центр «Петербургское Востоковедение», 2004. — 384 с.

7. Линь-ци лу.— СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 2001.— 272 с.
8. Доген. Сьобогендзо//Тайсьо сінсю Дайдзюкьо.— Т. 82.— № 2582.— С. 7–309. (<http://www.l.u-tokyo.ac.jp>, <http://www.shomonji.or.jp>)

Стрелкова А. Ю. Проблема языка в философии японского наставника дзэн Догэна Кигэна

На материале трактата Догэна (1200–1253) «Себогэндзо» («Сокровищница ока истинной Дхармы»), а также других дзенских источников показано, что несмотря на широко распространенное представление о негативном отношении к языку в чань-дзэн буддизме, один из главных его представителей придерживался прямо противоположной точки зрения. В то же время философия Догэна не отбрасывала, а еще больше углубляла традиционный дзэнский подход.

Ключевые слова: *буддизм, дзэн, Догэн, «Себогэндзо», философия языка, габэ.*

Strelkova A. Yu. The Problem of language in the philosophy of Japanese Zen master Dogen Kigen

In the article basing on the treatise of Dogen (1200–1253) «Shobogenzo» («Treasure of the Eye of the True Dharma») and other Zen sources it is shown that in spite of widely spread conviction about negative attitude towards the language in Zen-Buddhism, one of its main representatives had completely opposite views. At the same time the philosophy of Dogen not only did not reject, but even made deeper the traditional Zen point of view.

Key words: *Buddhism, Zen, Dogen, Shobogenzo, philosophy of language, gabyo.*

УДК 13.1 (091)

СОЦІАЛЬНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЛЮБОВІ У ФІЛОСОФІЇ М. ШЕЛЕРА

Мельник В. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент Донбаського державного педагогічного університету

Розглянуто феномен любові як екзистенціально-трансцендентальний чинник, як соціально-психологічну рефлексію, яка передбачає вихід за межі самого існування.

Ключові слова: *любов, трансцендентне, рефлексія, аксіологія, онтологія, екзистенціал, людина, існування, феномен, редукція.*

Філософські розмисли щодо феномену любові мають тривалу історію і приносили досить різноманітні результати. З кожним століттям люди відкривають для себе все нові і нові пласти всесвіту, все нові й нові шари в їхньому духовному космосі, різноманітні іпостасі любові. Кожна історична епоха дає нам різні виміри цього складного і неодиначного явища. Втім, чим більше ми пізнаємо любов, тим більше вона ховається від нашого погляду.

На сьогодні фізіологічно і духовно любов тісно пов'язана із побутовими умовами існування людей, з народженням і вихованням дітей, одним словом, — з облаштуванням соціального та індивідуального життя. У сучасній цивілізації час істинної любові за рідкісними винятками надзвичайно короткий. Йї зараз заважають і тяготи життя, і наша нинішня психологія, яка є ворожою щодо любові, і світоглядні установки, які виходять тільки від «Я», а не від спільного «Я» і «Ти», відповідно, не від «Ми», тяжіють до розладу, а не до ладу між індивідами. Отже, за своєю суттю і формами прояву любов є амбівалентною: вона є тим, що наближає нас до тварин своїм незборимим інстинктом до парування, розмноження і батьківства, але вона є і тим, що підносить нас своїм творчим, духовним поривом. Вона — це те, що несе найсильнішу насолоду і радість, але вона і те, що може ініціювати трагічний надлом людської душі.

Усе це і визначає смислову поліфонію та екзистенціальну новизну любові — однієї із фундаментальних конститuant людського існування.

Слово «любов» часто вживається в психологічній, філософській, релігієзнавчій, культурологічній, соціологічній літературі. До неї звертаються не лише філософи, але й релігієзнавці, які сповідують різні віросповідання. Феномен любові є об'єктом чи предметом багатьох наукових дисциплін. Тому зазначена проблема замикається у вузькому галузевому полі і спирається на обмежений методологічний апарат. Водночас множинність цих дисциплін свідчить про міжгалузевий характер феномена любові, який вимагає інтегрального підходу до його аналізу. Феномен любові досліджували Епікур, Платон, Сократ, С. Франкл, М. Бердяєв, Г. Сковорода, Е. Фромм, М. Шелер, Н. Хамітов, С. Кримський, М. Попович, К. Райда, А. Бичко. Проте, ми акцентуємо увагу на екзистенціалі любові, який є не лише емоцією, а феноменом, що передує людській екзистенції у філософії М. Шелера.

Шелер поміщає екзистенціал любові в основу людського буття, відкидаючи і волю, і рацію, спираючись на безпосереднє переживання «божественного єднання», на любов. Любов як фундамент людського буття не може бути ні інтелігбельною любов'ю до Бога, як у Б. Спінози, ні актом бажання — індивідуального (Ф. Ніцше) чи позаіндивідуального (А. Шопенгауер), а лише як цілісна «сердечна» любов. Така любов у Шелера виступає найбільш інтимною, сутнісною, унікально-інтуїтивною, ціннісно-стверджувальною причиною, що ініціює в людині прагнення до пізнання і бажання, і тому «порядок любові» є онтологічною «вертикаллю» божественного світопорядку. Тому для опису фундаменту буття і самої людини необхідними є цінності, що пройшли горнило любові, а не раціональні категорії чи описи ірраціональних, імморальних бажань.

Утвердження в онтологічних правах любові дозволяє Шелеру «звільнити» Любов як екзистенціал, з одного боку, від традиційного психологізму, що звужує і спотворює його суть (трактує любов як результат чуттєвих афектів і пристрастей), і, з іншого боку, подолати зайвий раціоналізм гуссерлівської феноменології (що виникає під час подолання психологізму), і тим більше відійти від кантівського формального апіоризму категоричного імперативу в області практичного розуму. Затверджений в онтологічних правах порядок любові дозволяє уявити людське буття як історичне існування в індивідуальних, унікальних проявах кожної конкретної людини.

Теорія ідеїруючої абстракції у Шелера базується на «проривній» феноменологічній редукції. Людина, спираючись на апіорну здатність

до заперечення земного буття, трансцендування, подолання меж тут-буття, дистанціювання, проникає в сутнісні смисли буття, і тому ідеююча абстракція виступає «вікном в Абсолютне» (Ф. Гегель). При цьому людина, будучи амбівалентною по суті, поєднує в собі енергетично-вітальний «потяг» (могутній, але сліпий) і змістовно-смысловий «дух» (зрячий, але слабкий), тобто протилежність життя і духу, у певному «центрі актів», що позначається поняттям особистості, яке відрізняється від інших «душевних центрів», і постає не як субстанція, а як «монархічне впорядкування актів, один із яких здійснює керівництво».

Для нашого аналізу важливим є те, як у Шелера відбувається «переформатування» феноменально-екзистенціального в трансцендентальне. На нашу думку, трансцендування (фундаментальне визначення екзистенції) — передбачає інтенціювання за межі самого існування, спрямування екзистенції за власні межі до трансценденції як до абсолютного буття, до якого людина спрямована зовні самої себе, і що осягається в екзистенціальному досвіді. Екзистенція — це існування людини саме як людини у всій проблематичності, трагічності власного буття.

Шелер утверджує тотожність структурної єдності свідомості світу, самосвідомості і свідомості Бога і єдності трансценденції предмета і самосвідомості в акті рефлексії. Виносячи себе поза природою і невпинно просовуючись усередину і вшир світової сфери, інтенція людини набуває пришвидшення «свого центру поза і по той бік світу». Шелер, слідом за Ніцше, виходить із визнання «смерті Бога», і тому трансцендування за межі «життя» в пізнього Шелера не має персоналістського розуміння Бога. Людина інтенціюється за межі тут-буття насамперед для втілення власного сутнісного начала, виступаючи при цьому як партнер, «співавтор» того божественного, яке таїться в людині і втілюється в онтологізуючих актах.

Людина у Шелера — діалектична єдність буття і небуття. Шелер, продовжуючи ідеї Ніцше, вважає, що в ситуації, коли «Бог є мертвим», людина стає зверхлюдиною, вона вже не може спиратися на щось поза себе, і, «щоб внести у світовий процес направленість, смисл, цінність, людина може спиратися у своєму мисленні, у своїй волі лише на ніщо. На ніщо — не на Божество...». У цьому разі ніщо є сфера особистості як максимуму відповідальної волі, особистості, що спирається на порядок серця, у якому головним двигуном є любов.

На відміну від Ніцше, Шелер вітає космополітичне «урівноважування» — «аполлонічної» та «діонісійської» людини як типів, «кумуляцію» рас, народів, культур. Проте, як пророче писав Шелер у 20-х роках минулого століття, — епохи вирівнювання є для людства найбільш небезпечними, найбільш багатими на смерть і сльози.

Для побудови нового варіанту аксіології (феноменології цінностей), Шелер звертається до давньої — але такої, що виявилася маргінальною, — традиції, що відрізняється від західноєвропейської раціоналістичної традиції, яка поміщає в центр Розум, Радю. Шелер продовжує лінію, що йде від Августина Аврелія до Блезя Паскаля, який розробляв особливу «логіку серця». У Шелера людина постає як тваринна істота, що має всередині себе інтенціальний центр, і тому людина — «вічний «Фауст», який ніколи не заспокоїться на навколишній дійсності, завжди прагне прорвати межі свого тут-і-тепер-так-буття і свого «навколишнього світу», зокрема й наявну дійсність власного Я».

Критикуючи Канта за «формалізм в етиці», Шелер спирається на теїзм Августина Аврелія, згідно з яким цінності є суворо ієрархічні одкровення Бога, а не норми, конституювані чистою трансцендентальною свідомістю (за Кантом). Саме завдяки інтенціональним за природою емоціональним актам людина, на думку Шелера, прилучається до трансцендентних цінностей. Такими актами виступають безпосереднє споглядання і переживання; і найбільш плідним і вищим актом виявляється любов. Джерелом емоційного життя є серце, і в ньому відкривається начало, яке з'єднує людину із трансцендентними цінностями і з самим Богом. Тим самим серце й емоції, що з нього виходять, «очищаються» Шелером від психологізму (з чим невпинно боролася феноменологія, починаючи від Е. Гуссерля) і виявляються як космічні і трансцендентні основи. Ось чому серце має свою, незалежну від розуму, логіку, основою якої виявляється любов.

Розвиваючи ідеї Паскаля, Шелер підсилює онтологічну вагомість любові і розробляє пролегомени вчення про порядок любові, який ґрунтується на відповідності божественному порядку, і тим самим долається «окремістю» суто людських характеристик. Прилучення до божественного і любові здійснюється органічно, оскільки божественне начало первісно наявне в його серці, і це дозволяє долати власне самовідчуження і знаходити одвічний смисл буття. Але це знаходження доступне лише тоді, коли людина розкриває себе в здійсненні свого власного унікального *ordo amoris*. Одним із пунктів незгоди Шелера з

раціоналістичною концепцією є критична теза про нездатність раціо «схопити» індивідуальну специфіку кожної людини, уніфікацію, що таїться в ідентифікації, що здійснюється раціоналістичним пізнанням актів сприйняття. У монографії ми дійшли висновку, що саме любов є онтологічною, гносеологічною, аксіологічною і праксіологічною основою самосвідомості та самореалізації людини; вона виступає структуроутворювальним принципом самоорганізації екзистенції як єдності сутності й існування. Екзистенціал любові у взаємозв'язку з іншими екзистенціалами є світоглядним підґрунтям індивіда, центром духовного освоєння ним навколишньої дійсності, орієнтиром смисло-визначення особистості.

Любов як екзистенціал передбачає акт трансцендування й екзистування за межі емпіричної реальності, за межі наявного буття індивідів. Це «інтенціональний акт», направлений на Іншого, де здійснюється шлях пізнання людиною своєї істинної самості як дійсного та потенційного буття «Я». Любов відкриває індивіду інтуїтивне бачення істинного багатства внутрішнього змісту, що феноменально переживається: його наявне буття, потенційне буття і ціннісно-нормативне буття. У любові людина не просто відображає буття, але і породжує його в індивідуально-особистісних формах, творячи на межі дійсного і можливого, у «просвіті буття», інтимно-емоційно виражаючи його вищі смисли і цінності.

Екзистенціал любові передбачає зв'язок із іншими екзистенціалами. Вони взаємопов'язані і переходять один в одного, виявляючи особливу, відмінну від раціонально-понятійного дискурсивного способу пізнання, екзистенціальну діалектику. Екзистенціали перетворюють зовнішнє, довільне у внутрішнє, органічне індивіду, а також є передумовою пізнання особистістю істинності буття. Тим самим екзистенціали слугують умовою адекватності людини самій собі, передумовою самопізнання, самовизначення, самопроєктування і самореалізації індивіда. І ми прийшли до висновку, що саме любов являє собою онтологічне, гносеологічне, аксіологічне і *праксеологічне* підґрунтя самосвідомості та самореалізації людини; вона виступає структуроутворюючим принципом самоорганізації екзистенції як єдності сутності та існування. Екзистенціал любові у взаємозв'язку з іншими екзистенціалами є світоглядною опорою індивіда, центром духовного освоєння ним навколишнього світу.

Любов як екзистенціал припускає акт трансцендування за рамки емпіричної реальності, за межі наявного буття індивідів. Це «інтенціо-

нальний акт», спрямований на Іншого, де здійснюється шлях пізнання людиною своєї істинної самості як дійсного і потенційного буття «Я». Любов відкриває індивіду феноменально пережите, інтуїтивне бачення справжнього багатства внутрішнього змісту: його наявне буття, потенційне буття і ціннісно-нормативне буття. У любові людина не просто відображає буття, але й породжує його в індивідуально-особистісних формах, творячи на кордоні дійсного і можливого, в «просвіті буття», інтимно-емоційно висловлюючи його вищі смисли і цінності.

Екзистенціал любові припускає зв'язок з іншими екзистенціалами. Вони взаємопов'язані і переходять в один в одного, виявляючи особливу, відмінну від раціонально-понятійного дискурсивного способу пізнання, екзистенціальну діалектику. Екзистенціалів перетворюють зовнішнє, довільне у внутрішнє, органічне індивіду, а також є передумовою пізнання особистістю справжності буття. Тим самим екзистенціалів служать умовою адекватності людини самій собі, передумовою самопізнання, самовизначення, самопроекування та самореалізації індивіда.

Любов — це найбільш загадкове із усіх «думок-почуттів», і не дарма в багатьох культурах її символом обраний місяць із його мінливістю, з його постійним зменшенням та зростанням, з його зворотним боком, прихованим від нашого погляду. Прихована сторона любові потроху зменшується, люди все ближче і ближче підходять до її фундаментальних таємниць. Але світ любові є воістину невичерпним, тому що екзистенціально кожна людина любить по-своєму і кожна конкретна любов, хоч і схожа на інші, та все-таки відрізняється від них.

Індивідуальність людини проявляється в тому, як реалізується в ній порядок любові (правильно чи неправильно) — як ієрархізуються предмети, до яких інтенційована душа, і як вони відповідають об'єктивній цінності предмета в божественній ієрархії, тобто наскільки наближається він до Бога.

Література:

1. Васильев К. Любовь. — М.: Прогресс, 1992.
2. Васильев С. Психология любви. — М.: Интерпринт, 1992.
3. Жуховицкий Л. Счастливыминерождаются. — М.: Просвещение, 1989.
4. Омарбекова С. В. Любовь как экзистенциал человеческого бытия. Дис... канд. филос. н. — Нижневартовск, 2009. — 129 с.
5. Рубенис А. Сущность любви. — М.: Политиздат, 1989.

6. Рюриков Ю. Три влечения. — М.: Прогресс, 1984.
7. Соковня И. Бессонница в ожидании Любви. — М.: Просвещение, 1992.
8. Философия любви. Ч. 1./Под общ. ред. Д.П. Горского; Сост. А. А. Ивин. — М.: Политиздат, 1990.
9. Фромм Э. Искусство любви.- Минск: Полифакт, 1990.
10. Хамитов Н. Философия одиночества. Одиночество женское и мужское. — К., 1995.— 172 с.
11. Шелер М. Избранные произведения. — М.: Гнозис, 1994.— 490 с.

Мельник В. В. Социальная экспликация любви у философии М. Шелера

Рассматривается феномен любви как экзистенциально-трансцендентальный фактор социально-психологической рефлексии, которая предполагает выход за грани своего существования.

Ключевые слова: *любовь, трансцендентное, рефлексия, аксиология, онтология, экзистенциал, человек, существование, феномен, редукция.*

Mel'nik V. V. Social legend of love in philosophy of M. Sheler

Discusses the phenomenon of love as existentially transcendent factor of social and psychological reflection, which involves going beyond the brink of existence.

Keywords: *love, transcendent, reflection, axiology, ontology, existential, man, the existence, phenomenon, reduction.*

УДК 177.61

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ЛЮБОВІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Туренко В. Е. ©

Аспірант кафедри філософії Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М. П. Драгоманова

Автор використовуючи філософський потенціал від античності до сучасності намагається довести, що любов і справедливість має як «спільні» так і «відмінні» риси, проте філософська думка здебільшого акцентує увагу на останніх, підкреслюючи тим самим, що любов вище справедливості, «правди світу цього».

Ключові слова: *любов, справедливість, життя, людина, «правда світу цього», закон, мораль.*

Проблема діалогу любові і справедливості одна з найдавніших. Вона сягає своїх витоків в добу античності і пройшла червоною ниткою через усю історико-філософську думку. Чому ж ця проблема настільки є вічно актуальною? Вона є такою оскільки стосується не лише теоретичних напрацювань, а людства взагалі. Адже майже кожна людина у своєму житті в межах власної історії (дискурсу) любові мала справу з цією проблемою, а відповіді на питання чи завжди любов справедлива?, що спільне, а що відмінне між любов'ю та справедливістю? що є первинне, а що вторинне — любов чи справедливість? є досі відкритими і вимагають детального аналізу. І допомогти в цьому, на нашу думку, зможе філософський зріз даної проблеми.

Наукові студії зарубіжних та вітчизняних філософів та мислителів Ф. Альбероні [1], З. Баумана [2], А. Грюна [4], О. Зубець [5], Г. Мадіньє [8], В. Малахова [9], А. Россена [13], А. Рубеніса [14], Д. де Ружмона [15] стали теоретико-методологічною базою цього дослідження.

Метою ж даного дослідження — спроба виділення основних питань проблеми співвідношення любов та справедливості і висвітлення їх вирішення через класичну філософську думку від античності до сучасності.

Чи завжди справедлива любов?

Питання про справедливість і несправедливість любові є нагальним для кожної людини. Адже фактично кожен з нас у своєму житті, свідомості своїй зіштовхуються з тим, що говорив «жорстока любов», «несправедлива любов», звинувачував її у всіх смертних гріхах образно кажучи. Проте чи насправді так воно є...

Можна виділити дві вектори відповіді на це питання: позитивний і негативний. Корені позитивної відповіді на це питання сягають ще доби античності. Так, згідно онтології Еросу, яка відображена в Платонівському діалозі «Бенкет», любов завжди є справедливою і правда завжди за нею, адже справедливість є її атрибутивною характеристикою, властивістю [Sympr.197 a]. Тому й Аристотель підкреслює в «Риториці» зв'язок любові і справедливості тим, що ми любимо людей, які завжди в усьому знаходять справедливе [Rhet 2, II 1381 a]. Без справедливості любов не спроможна була б називатися і існувати як любов. Відповідно все що завгодно у світі може бути несправедливим, але тільки любов як дар неба завжди там де справедливість і там правда..

Онтологічно любов завжди є справедливою, тому, що вона ніколи не робить те, що є проти її природи. Вона ніколи не стає ненавистю, не стає заздрістю, немилосердною, нетерплячою, пристрастною ревностю. Любов існує та чинить завжди згідно тому, що вона є. Інша справа, що люди звикли в ній як пристрасті бачити лише радощі, задоволення та насолоду. Проте любов — не лише це в себе вбирає і «обіцяє» тим, хто любить.

Тому вірними є слова видатного філософа Г. Гегеля в своєму нарисі «Любов», що по суті яка б не була трагічною історія любові, навіть якщо вона невзаємна, це не дає право людині говорити, що вона несправедлива [3, с. 276]. Через це французький дослідник Д. де Ружмон наголошує, що «західноєвропейська лірика не переймається ані вишуканістю розмірковувань, ані плідним спокоєм подружньої пари. Її привабливе не взаємність кохання, а пристрасть кохання. А пристрасть — це страждання. У тому-то й уся суть. Пристрасть кохання означає нещастя» [15, с. 14].

Відповідно тільки маючи цей діалог, досвід спілкування як з позитивними так і з негативними екзистенціалами любов здатна, може і завжди стає безсмертною, вічною. Не може бути фактично роману без смерті і випробувань. Не може бути вічного кохання, якому колись загрожувала

і/або заважала саме життя (світ) та навколишнє середовище люблячих (люди).

Відповідно ж і Е. Левінас говорить у своєму інтерв'ю «Філософія, справедливність і любов», що досвід справедливості — це досвід любові, яка співчуває стражданням Іншого [7, с. 359], адже нерозуміння Іншого — це є найбільш несправедливим та жорстоким з боку суб'єкта любові [6, с. 89]. Тим самим, на нашу думку, французький феноменолог, каже, що справжня справедливність нерозлучна з любов'ю, а значить з відповідальністю і прощенням. Але разом з тим він не говорить, що досвід любові — це досвід справедливості, він не говорить, що це взаємно. Тому можна сказати, що є все ж моменти в любові, коли люблячі йдуть проти справедливості яка існує в цьому світі. Про це більш детально ми зупинимось трохи пізніше.

Справедливність в суспільстві, як зазначає Г. Мадіньє, іноді буває позитивна і негативна. Але головний її позитивний вектор полягає в тому, на думку французького персоналіста, що вона як орган любові, як знаряддя її буття існує перед обличчям розуму, не інакше як тільки для того, щоб створювати та удосконалювати нормальні для її появи умови [8, с. 114]. Французький персоналіст досить влучно назвав справедливність «органом любові»; адже тим самим він показав онтологічну єдність цих двох феноменів. Проте він не назвав справедливність центральним, головним та керуючим органом любові. Справедливність «одна з», але не найголовніша.

Він же вказує фундаментальну функцію справедливості — «створити можливість» діалогу любові та розуму, а також створювати умови для появи любові там де її «не визнають». Тим самим Г. Мадіньє вказує на онтологічну взаємозалежність любові та справедливості — одна без одної не може існувати: справедливність будучи атрибутом любові, перебуває в ній для того, щоб допомагати останній бути там де любові кажуть що «їй тут не місце».

«Любов, продовжує французький мислитель, жадає єдності МИ. Вона упорядковує справедливність, щоб призупинити дію інстинктивних сил, вона зіштовхує одне з одним людські індивідуальності, урівноважує їх, визначає їй як «інших» та рівних і наділяє їх правами» [8, с. 118]. Лише вона здатна максимально народити бажання жити не задля власного, а заради людей, до яких та чи інша особистість має почуття любові. Саме любов здатна впорядковувати (не змінювати, не трансформувати) справедливність і спроможна останню зробити дійсно такою якою вона є.

Любов, будучи тим, що пише апостол Павло «не творить безладу» (1 Кор. 13, 5), вище закону. В цьому плані справедливість лише момент любові, але не онтологічна її характеристика. Апостол Павло цими словами в посланні до Коринфян каже, що любов там де правда, де справедливість. А там де брехня, обман — місця любові не залишається. Вона лагідно йде і не стукає знову до тих пір поки брехня не припиниться. Любов радіє не обману, а виключно і лише правді. Вона радіє тільки коли інша людина проявляє себе відповідно належного, гідно. Любов не хоче особистість зневажати образою і цим завдавати їй шкоди [4, с. 84]. Любов завжди далека від обману, адже як підкреслює В. Розанов, перше «я збрехав», означає: «я не люблю», «я менше люблю». Згасає у людині почуття любові — і гасне істина. Тому «говорити виключно правду на землі — значить постійно і по-справжньому любити» [12, с. 66].

Проте все ж є і інша точка зору. Російський філософ В. Соловйов у своїй фундаментальній праці «Сенс любові» пише, що «брехня і зло егоїзму складаються у винятковому визнання безумовного значення за собою і в запереченні його у інших; розум показує нам, що це безпідставно і **несправедливо** (Вид. авт.). Любов же прямо фактично скасовує таке несправедливе ставлення, змушуючи нас не в відверненому свідомості, а у внутрішньому відчутті і життєвої волі визнавати для себе безумовне значення іншого» [16, с. 507].

Філософ говорить про одну з головних відмінностей любові та справедливості вбачаючи в цьому і негативну відповідь на питання «чи завжди справедлива любов?». Справедливість керується тим, що свої висновки вона робить в переважній більшості на точці зору тієї особи яка права, тоді любов, у дискурсі любові головною цінністю, сенсом життя та «полюсом протягування» є завжди є Інший, тобто та особистість яку я кохаю.

Відповідно французький феноменолог П. Рікер категорично каже, що «любов промовляє, але не тією мовою, що справедливість» [10, с. 351]. Через це дискурс любові не завжди є дискурсом справедливості. Мислитель не говорить, що вони протистоять один одному. Ні! Просто в кожного свої закони, принципи і методи дій і т. п. Любов не повинна втручатися в межі компетентції справедливості, бо остання не зрозуміє її, так і справедливість не може зрозуміти любов так як у них різні «мови», образно кажучи різні «понятійно-категоріальні апарати».

П. Рікер зауважує, що «любов чи ненависть змінюють обличчя справедливості» [11, с. 380]. Отже, любов має таку неймовірну силу,

потужність і владу, що здатні якісно змінювати не просто життя людей, а одне з основоположних моментів людського існування — справедливність. Відповідно дійсно є те, що в основі трагічності, трагічності саме люблячого — конфлікт ненормативності, антинормативне і нормативного свідомості, конфлікт «абсолютності» пануючих цінностей і їх відносності в рамках любові. Тому трагічна не тільки і не стільки нещасна, але і щаслива, взаємна любов, з ще більшою силою виштовхуюча двох люблячих за рамки буденного і загальноприйнятого в суспільстві і того, що для людей здається досить справедливим [5, с. 5].

Дійсно лише любов стає на цьому світі справедливою в глибинному сенсі, адже саме вона (агапе) має право активно втручатися в роздільність рівних та нерівних, симпатії та антипатії, дружби та байдужості, бажання і відризи. Вона як вища справедливність не вимагає симпатії з боку оточуючого середовища для того щоб любити [17, с.157] — їй достатньо бути дійсно тою любов'ю, що є могутня немов смерть, згідно біблійної книги Пісні Пісень.

Про це ж пише французький персоналіст Г. Мадіньє «люди повинні приходити до любові, шляхом не завжди і у всьому приємному справедливості. Любов породжує справедливність, щоб мати можливість власне існувати, або краще сказати, щоб здійснювати те, на що вона здатна в світі суперечливих та взаємовиключаючих індивідуальностей» [8, с. 112]. На думку мислителя, шлях до любові — це не «червона доріжка» і не «царський шлях» по якому ми все робимо як загальноприйнято та згідно «правді світу цього». Для того щоб прийти для любові яка стане потім вічною — потрібно багато перетерпіти, здолати багато труднощів, випробувань з боку суспільства, людей. Можна припустити що французький мислитель у даній цитаті говорить про те, що любов створює особливого роду справедливність, в якій є рівність люблячих, людей які люблять один одного і які ладні ділити все по-рівну, і при цьому перевага надається не суб'єкту, а предмету любові.

Любов і справедливність: спільне та відмінне

Поль Рікер у своєму трактаті «Любов і справедливність» пише, що «аргументи, які висуває справедливність, ще більше відрізняються від аргументів які виступають з боку любові. Згадай перше послання до коринфян, закликає французький філософ, — любов взагалі не знає аргументів. Справедливність же має аргументи і робить їх особливим чином, зіставляє аргументи за і проти, які вважаються допустимими і зрозумілими» [10, с. 255].

Справедливість послуговується, в першу чергу, розсудком та розумом, вона «не знає» серця, почуттів так як це знає любов. Любов же знає глибину та фундаментально серце та душу і по-особливому розум, а якщо бути точнішим то мудрість. Любові на відміну від справедливості відомо терпіння, прощення, милосердя, віра, надія і вона не хоче мати діалог з заздрістю, гордістю, безчинством, що так часто трапляється в дискурсі «правди світу цього».

Любов, як зазначає італійський амуролог Ф. Альбероні, це констатація нової спільності, початок нового щасливого життя, в якому всі, незалежно від свого місця в цьому житті, повинні визнавати права один одного. Любов прагне звільнити людину від влади закону, прагне встановити інші норми [1, с. 204]. У цьому відмінність любові від справедливості. Справедливість — самодостатня, їй не потрібно це, вона пишається тим, що має. Любов будучи менш є самодостатньою в цьому суспільстві, проте разом з тим виключно вона (як жоден з людських екзистенціалів) здатна створювати «правила», «принципи» такі, які можуть прямо суперечити якій-небудь то не було справедливості, і це не буде поза законом, оскільки вона вище закону, вона — благодать.

Італійський амуролог Ф. Альбероні також пише про прірву між любов'ю і справедливістю тим, що «любов прагне звільнити людину від влади закону, прагне встановити інші норми» [1, с. 202]. Любов існуючи «виконанням закону» (Рим. 13, 10) водночас є поза правил та законів, оскільки їй онтологічно не підвладний час, суспільство, простір. Вона безмежна, лише в ній дається досвід безконечності у всіх сенсах. Також те, що властиве одній історії любові не притаманне іншій. Кожна любовна історія неповторна та незрівнянна.

Також щодо відмінностей варто підкреслити, що любов онтологічно в першу чергу пов'язана з добротою, на відміну від справедливості. А доброта — це найкращий вихованець людських душ, вона й укріплює зсередини того, хто її проявляє та викорінює зло в тому на кого вона звернена. Адже любов, якщо вона глибока та щира, якщо не швидкоплинна, а постійна, якщо вона — принцип, дійсно паралізує злість та налаштовує на взаємне добро. На це нездатне жодне право та закон. Справжня любов на відміну від справедливості, не гордиться та не надимається, вона має смирення та кротість: вона не занадто переймається розсудковою діяльністю, не вираховує збитків та втрат, не стає меркантильною; вона виходить не від розуму, а від серця. Дарувати і нести безвідплатно любов, не очікуючи навіть вдячності, і при цьому давати

його не через те, що її «занадто багато», а виключно через бажання давати — це незвично, нелогічно, однак це настільки благородно та почесно, що будь-хто захотів би бачити навколо себе саме таких особистостей, а не просто індивідів, які здаються нам, на перший погляд, справедливими та чесними.

Е. Левінас говорить, що фундаментальною різницею любові і справедливості полягає в тому, що перша — діє і існує переважно за принципом суб'єктивності, тоді як друга завжди об'єктивна: «справедливість передбачає оцінку і порівняння того, що в принципі не підлягає порівнянню, оскільки кожне буття унікальне, будь Інший унікальний. У турботі про справедливість неодмінно виникає поняття неупередженості, що лежить в основі об'єктивності. В якийсь момент заявляє про себе необхідність «зважити», порівняти, подумати» [7, с. 356–357], а любов дійсно, за словами сербського мислителя А. Россена, не є випробовування на якість конкретного чоловіка чи конкретної жінки [13, с. 142].

Любов же не може «дивитися очима» об'єктивно, не тому, що вона «сліпа» або «зла» і не має прагнення до справедливості, вона, онтологічно за словом апостола Павла «не радіє не правді, але тішиться правдою», і разом з тим «всьому вірить, на все сподівається і все покриває» (1 Кор. 13, 7). Любов не порівнює, не зважує, але все мудро думає та поступає.

Врешті-решт на основі тексту праці З. Баумана «Чи потрібен любові розсудок» [2] можна виділити основні відмінні риси любові та справедливості:

- 1) якщо для любові найважливіше — цінності, то для справедливості — виключно користь;
- 2) головним для любові — є предмет любові тоді як для справедливості — є суб'єкт любові;
- 3) любов онтологічно є безмежною, безкінечною та такою, що неможливо визначити, справедливість же за своєю природою є обмеженою, просторовою та чітко визначеною.

Що первинне — любов чи справедливість?

З точки зору пересічної людини, може здатися крамольним це питання, але все, ж Е. Левінас прямо відповідає на це запитання: «Справедливість походить з любові. справедливість виникає, якщо тільки ми зтикаємося з обличчям Іншого, вона дається нам з почуття відповідальності за Іншого» [7, с. 359]. Отже, першою виникає любов, а любов як єдність

всіх чеснот і породжує все прекрасне і блага серед своїх «чад» має і справедливість. І як образно кажучи «батько» її, Е. Левінас наголошує, одна з онтологічних функцій любові — «завжди стежити за справедливістю». Що ж цим хотів сказати французький феноменолог? ...

Український дослідник творчості Е. Левінаса, В. Малахов наголошує, що «любов справді повинна наглядати за справедливістю, Адже світ побудований на самій справедливості впоратися не може» І водночас «любов все ж має знаходити підтримку в справедливості, яка у свою чергу втілюється в певних інституціях, судах, державі, статутах — до соціальної активності, що виходили за межі міжособистісних стосунків» [9, с. 302]. Погоджуючись з думкою вітчизняного дослідника, на нашу ж думку, філософ каже, що любов стежить не корисливими або ревнивими очима, а очима прощення, розуміння, відповідальності.

Любов стає первиннішою од справедливості, адже, як зазначає латвійський амуролог А. Рубеніс, християнство звертає увагу на таку обставину, що в основі звичаєвої моралі лежить справедливість в юридичному її розумінні. Ця мораль керується принципом еквівалентності поведінки двох людей і вважає, що справедливість досягається тоді, коли на добро відповідати добром, а на зло — злом (відомий принцип «таліону»). Однак з точки зору онтології любові та морального ідеалу такі відносини далекі від досконалості [14, с. 224].

Справжня моральність та любов дійсно піднімаються над юридичною справедливістю та побудовані на принципі людинолюбства. Інший — це не засіб, а мета життя і цінність не менша ніж ти сам, і тому добро потрібно творити, при чому не очікуючи нічого у відповідь, творити заради єдиної своєї необхідності — щиро любити.

Таким чином зробивши деякі дослідження в контексті розуміння діалогу любові і справедливості через призму філософської думки, можемо зробити нижченаведені висновки:

1. Філософська думка з античності до сучасності має два шляхи вирішення питання «чи завжди справедлива любов?»: позитивний та негативний. При чому, на нашу думку, це говорить не стільки про неспроможність філософської думки від античності до сучасності, а про фундаментальну складність відповіді на дане питання.

2. Любов та справедливість має як «спільні так і відмінні» риси, проте філософська думка здебільшого акцентує увагу на останніх підреслюючи тим самим, що любов вище справедливості, «правди світу цього».

3. Любов завжди первісніша справедливості, тому, що вона є прагнення до прекрасного і благого, а таким є і справедливість, тоді як остання часом стає опонентом для люблячих в рамках дискурсу їх відносин.

Література:

1. Альберони Ф. Любовь/Ф. Альберони. Дружба и любовь. — М.: Политиздат, 1993. — С. 181–318.
2. Бауман З. Нужен ли любви рассудок?/З. Бауман. Индивидуализированное общество/Пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2005. — С. 205–220.
3. Гегель Г. Любовь/Г. В. Ф. Гегель. Эстетика. В 4 тт. Т. 2. — М.: Издательство «Искусство», 1969. — С. 274–281.
4. Грюн А. Жити в домі любови/А. Грюн; [пер. з нім. О. Конкевича]. — Львів: Свічадо, 2005. — 120 с.
5. Зубец О. П. Любовь в зеркале морали/О. П. Зубец/Размышления о любви. — М.: Мысль, 1989. — С. 3–18.
6. Левинас Э. Тотальность и бесконечное/Э. Левинас. Уподобань. Тотальность и Бесконечное. — М., СПб.: Университетская книга, 2000. — С. 66–291.
7. Левинас Э. Философия, справедливость и любовь/Э. Левинас. Уподобань. Тотальность и Бесконечное. — М., СПб.: Университетская книга, 2000. — С. 356–367.
8. Мадинье Г. Любовь и разум/Г. Мадинье. Сознание и любовь: очерк понятия МЫ. — М.: ИНИОН, 1994. — 172 с.
9. Малахов В. А. Левінас: погляд з Києва/В. А. Малахов//ДУХ І ЛІТЕРА — 1997 — № 1–2. — С. 292–08.
10. Рікер П. Любов і справедливість/П. Рікер//ДУХ І ЛІТЕРА. — 2002. — № 9–10. — С. 250–265.
11. Рікер П. Память, история, забвение/Пер. с франц. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. — 728 с.
12. Розанов В. В. Уединенное/В. В. Розанов. Уединенное. — М.: Политиздат, 1993. — С. 12–85.
13. Россен А. Любов, страх и справедливость/А. Россен//Философські альтернативи. — 1997 — № 1. — С. 130–143.

14. Рубенис А. Сущность любви — тема философского размышления/А. А. Рубенис/Философия любви. Под ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин. Ч. 1.— М.: Политиздат 1990. — С. 205–228.
15. Ружмон. Д. де. Любовь та західна культура/Д. де Ружмон/Пер. з франц. Я. Тарасюка. — Львів: Літопис, 2000. — 304 с.
16. Соловйов В. С. Смысл любви/В. С. Соловйов. Сочинения в 2 тт. — 2-е изд. Т. 2./Общ. ред. и сост. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева; Прим. С. Л. Кравца и др. — М.: Мысль, 1990. — С. 493–547.
17. Тиллих П. Любовь, сила и справедливость/П. Тиллих/Трактаты о любви: Сб. текстов. — М.: ИФ РАН, 1994. — С. 147–157.

Туренко В. Э. Проблема соотношения любви и справедливости в философском дискурсе

Делается попытка сформулировать через призму философской мысли основные вопросы в рамках проблемы дифференциации любви и справедливости. Автор используя философский потенциал от античности до современности пытается сделать собственные оригинальные выводы по данной проблеме.

Ключевые слова: *любовь, справедливость, жизнь, человек, «правда мира сего», закон, мораль.*

Turenko Vitaly. The problem of correlation of love and justice in a philosophical discourse

The article attempts to formulate in the light of philosophical thought the main issue in the problem of differentiation of love and justice. By using the philosophical potential of antiquity to modern times trying to make their own conclusions about original this problem.

Keywords: *love, justice, life, man, «the truth of this world» law, morality.*

УДК 321

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ІНТЕРФЕЙС КОМП'ЮТЕРНОЇ ГРИ

Сладкевич Н. В. ©

*Аспірант філософського факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Розглядається історичний розвиток поняття «віртуальна реальність» в контексті створення інтерфейсу комп'ютерної гри як медіатора між гравцем та уявним світом, який здатні створити сучасні комп'ютерні технології. Досліджено основні особливості створення інтерфейсу комп'ютерної гри, а також специфіка взаємодії людини з ігровим світом за допомогою інтерфейсу.

Ключові слова: *віртуальна реальність, інтерфейс, гравець, гра, ігровий світ, віртуальність.*

Поняття «віртуальна реальність» є досить поширеним в сучасній науковій термінології. Актуальність даної теми полягає у становленні віртуальної реальності як відносно нового способу розширення кола відчуттів людини у віртуальному світі, створеному завдяки сучасним технологіям. Популяризації даного поняття сприяло стрімке розвинення сучасних комп'ютерних технологій, модернізація персональних комп'ютерів, а також глобальної мережі Інтернет. Але ідеї, що спричинили виникнення феномена «віртуальної реальності» виникли набагато раніше.

Концепт віртуальності не є новим для філософського знання. Виникнення проблематики віртуальності пов'язане з об'єктивним ідеалізмом Платона, згідно з яким дійсність є лише проявом Абсолюту, або істинної реальності, яку пізнати неможливо. Експериментально-математичне природознавство, що виникає у XVII ст. намагається усунути дуалізм і розмежування різних реальностей. Проте, віртуальність з'являється і у науку Нового часу і відіграє важливу роль завдяки варіаційним принципам в поясненні переміщення у просторі.

Термін «віртуальний» засновується на понятті «virtus», що застосовувалося у середньовічній філософії для позначення актуальної сили, що діє. За допомогою цієї категорії представники схоластики нама-

галися відповіді на питання: «Як абсолютні сутності реалізуються у часових, окремих подіях?». Використовуючи поняття віртуальності Фома Аквінський вирішив одну з головних проблем середньовічної філософії. Вона стосується питання про те, яким чином співіснують реальності різних рівнів, наприклад, душа, що мислить, душа тваринна і душа рослинна [1].

Дунс Скот застосував дану категорію у власній концепції віртуальності. Її основою є положення про те, що речі містять в собі різноманітні емпіричні якості не формально, а віртуально. Таким чином, Дунс Скот намагався подолати прірву, що існувала між формально єдиною реальністю, передбаченою нашими концептуальними сподіваннями і нашим різноманітним, неупорядкованим досвідом [2]. У подальшому «віртуальність» залишає коло філософських проблем, не отримавши концептуального статусу.

Позиції даного поняття поновлюють фізики у середині ХХ ст. Його застосовують у квантовій теорії поля для позначення уявних елементарних об'єктів, що отримали назву «віртуальні частинки». «Віртуальність» також має відношення до поняття «можливого світу» у модальній логіці.

Але нове життя поняття «віртуальності» отримує, коли починає вживатися термін «віртуальна реальність», який, на думку Френсіса Хемміта був створений у Массачусетському технологічному інституті в кінці 1970-х років [3]. Ідея віртуальної реальності почала стрімко розвиватися у середовищі маргінальної контркультури і в подальшому отримала назву «кіберпанк», де ця ідея стала одним із центральних елементів ліберально-ідеологічного дискурсу. «Кіберпанк» дуже швидко знайшов своє місце в масовій культурі і перетворився на «кіберкультуру» («*cyberculture*»), у зв'язку з якою виник інтерес до теоретичних досліджень даного феномену.

Однією з перших історико-теоретичних праць, присвячених віртуальній реальності стала праця американського журналіста Френсіса Хемміта «*Virtual reality*» (1993). Автор вбачає передумови для виникнення феномену віртуальної реальності у розвитку синтетичних можливостей кіно і кіно-симуляторів. Функціональна концепція віртуальної реальності в контексті осмислення перспектив комп'ютерних систем, на думку Френсіса Хемміта полягає в наступному: 1) Функції комп'ютера здатні зазнавати суттєвих змін залежно від вдосконалення програмного забезпечення; 2) Віртуальна реальність є оптимізованим, більш «природним»

способом орієнтування людини у середовищі електронної інформації, що стає можливим завдяки вдалому і зрозумілому інтерфейсу; 3) Дії людини з компонентами віртуальної реальності можна порівняти з взаємодією з реальними предметами та інструментами; 4) Взаємодія з віртуальною реальністю має невимушений характер, схожа на гру; 5) Людина інтегрується у віртуальний світ, відчуває єдність з комп'ютером і тому дії людини у віртуальній реальності здаються їй такими самими як і у реальності. Френсіс Хемміт особливий наголос робить на інтерактивних можливостях віртуальної реальності.

Іншими претендентами на авторство терміну «virtual reality» є спеціалісти фірми «VPL Research» (Redwood City, California). За іншою версією, у 1989 році Ярон Лан'єр ((Jaron Lanier). Також, варто згадати, що у 1968 році Жиль Дельоз у своїй праці «Різниця і повторення» використовує термін «реальність віртуального».

Жан Бодрійяр використовує поняття «гіперреальність» і демонструє як точність і досконалість технічного відтворення об'єкту, його знакова репрезентація створюють інший об'єкт — симулякр, що є більш реальним, ніж власне «реальне». Жан Бодрійяр наголошує на тому, що симулякри як компоненти віртуальної реальності є занадто правдивими, доступними, їх легко побачити. Гіперреальність, на його думку, поглинає, знищує реальність [4].

В сучасній термінології поняття «віртуальна реальність» позначає комп'ютерні системи або програми, що за допомогою аудіо та відео ефектів створюють уявний світ для користувача. Метою такої симуляції є відчуття реальності в того, хто сприймає створені образи. Для віртуальної реальності притаманними є моделювання в реальному масштабі часу, високий рівень реалізму того середовища, що оточує користувача, а також можливість впливати на події у цьому оточенні і отримувати зворотній зв'язок.

Проблему «віртуальної реальності» розглядало чимало науковців, даній темі присвячено багато праць. Серед них можна виокремити Френсіса Хемміта («Virtual reality»), Майкла Хайма («The Metaphysics of virtual reality»), Джессі Шелла («The art of game design. A Book of Lenses»), Сергія Дацюка («Теорія віртуальності»).

Важливим аспектом даної проблематики є можливість людини реалізувати найрізноманітніші бажання, навіть ті, що здаються фантастичними, неможливими через фізичні або соціальні фактори). Наприклад, людина може зануритися в зовсім іншу епоху і відчути

ту атмосферу, яка детально була відтворена за допомогою сучасних комп'ютерних технологій. Особливо широко віртуальна реальність застосовується в ігровій індустрії. В наш час відбувається жвава дискусія стосовно ролі і місця комп'ютерних ігор у розвитку людини. Одні вважають, що відеоігри тільки віддаляють людину від реального світу, заважає їй соціалізації. Інші ж, навпаки, дотримуються думки, що комп'ютерні ігри допомагають індивіду реалізувати свої бажання, які неможливо задовольнити в реальності. Та це чи інакше, але важлива роль гри у житті людини неодноразово підкреслювалась у багатьох наукових дослідженнях.

В даній статті «віртуальна реальність» буде розглянута через дослідження віртуального інтерфейсу комп'ютерних ігор. Саме інтерфейс відіграє визначальну роль у взаємодії гравця з ігровим світом. Його особливості впливають на сприйняття людиною того світу, який побудувала комп'ютерна програма.

Варто наголосити, що відношення гравець-гра є досить неоднозначним. Гравець занурює, спрямовує свою свідомість в ігровий світ, але чи він існує тільки в цій свідомості? Така ситуація є надважливою для комп'ютерної гри і вона стає можливою завдяки ігровому інтерфейсу, що стає спільним простором для гравця і гри. Інтерфейс — це надтонкий прошарок, між учасником гри і самою грою. Порушення цього елемента може викликати руйнування хиткого каркасу досвіду, який отримує гравець в процесі гри. Для того, щоб уникнути такої ситуації варто детально вивчити як діє ігровий інтерфейс.

По-перше, треба визначити мету вдалого інтерфейсу. Такою метою є не лише гарний вигляд і рівномірний процес гри, а перш за все відчуття того, що саме гравець керує своїм досвідом. Ми маємо досить часто переверіяти рівень контролю над грою. Для цього треба постійно ставити такі питання: 1) коли гравці використовують інтерфейс, отримують вони те, що прагнули? Якщо ні, то чому?; 2) Чи легко розібратися з інтерфейсом? Інтуїтивно зрозумілий інтерфейс надає відчуття контролю; 3) Чи бачить гравець, що його дії є вирішальними в ігрових ситуаціях? Якщо ні, то як це можна змінити?; 4) Відчувати силу — відчувати контроль. Чи відчуває силу гравець? Чи можна зробити так, щоб він відчував більше сили?

Як і більшість інших елементів геймдизайну, інтерфейс складно описати. Слово «інтерфейс» може відноситися до різних понять — ігровий контролер, дисплей, система керування віртуальним персонажем,

спосіб передачі потрібної гравцю інформації і багато інших. Для того, щоб не заплутатись і краще зрозуміти що таке інтерфейс, варто відокремити ці поняття одне від одного.

Відпочатку ми знаємо, що є гравець та ігровий світ. Найпростіше розуміння інтерфейсу — це все, що знаходиться між ними. Але що ж між ними знаходиться? А знаходиться там певний спосіб, за допомогою якого гравець взаємодіє з ігровим світом, змінюючи його. Це може бути як і перестановка фігур на ігровому полі, так і керування персонажем за допомогою джойстика. Ми можемо назвати це фізичним введенням (physical input). Отже, існує певний спосіб, який допомагає гравцю слідувати за тим, що відбувається у ігровому світі. Такий процес може здійснюватись шляхом погляду на ігрове поле або монітор, а також поєднуватись зі звуковим або будь-яким іншим сенсорним виведенням. Це можна назвати фізичним виведенням (physical output). Така схема виглядає досить просто, але більшість людей саме так сприймають інтерфейс. Але тут ще не вистачає декількох важливих речей. Незважаючи на те, що іноді фізичне введення і виведення напряму пов'язані з елементами ігрового світу виникають ситуації, коли інтерфейс виступає у ролі посередника. Коли граєш у «Pac Man» вгорі екрану можна побачити табло з кількістю набраних очок, яке насправді не є елементом ігрового світу, але є частиною інтерфейсу. Те саме стосується й меню та кнопок інтерфейсу, які керуються мишею або те, як над переможеним ворогом з'являється цифра «10», що означає 10 очок за пошкодження. Граючи у 3D ігри ми не бачимо повністю весь ігровий світ, але бачимо частину цього світу, яку показує віртуальна камера з тієї позиції, в якій ми знаходимось в ігровому світі. Всі ці елементи складають абстрактний прошарок, що існує між фізичним введенням/виведенням та ігровим світом. Цей прошарок називається віртуальним інтерфейсом (virtual interface) і тут поєднуються елементи введення (віртуальне меню, в якому гравець обирає потрібний пункт) і елементи виведення (табло з результатами гри).

Іноді віртуальний прошарок є настільки тонким, що його майже не видно, але бувають випадки, коли він є очевидним і різноманітні віртуальні кнопки, слайдери і дисплеї безпосередньо приймають участь в ігровому процесі, допомагаючи гравцю орієнтуватися у ньому, однак не є частиною ігрового світу [5, p.224].

Саме так можна описати основні складові інтерфейсу, які можна побачити в іграх. Але існує ще один елемент, важливість якого важко

переоцінити — відповідності, які існують в ігровому світі. Розглянемо деякі відповідності.

Фізичне введення — Світ. Якщо натиснення на певну клавішу змушує персонажа бігти, відповідності визначають те, як швидко він бігтиме і коли зупиниться, якщо відпустити кнопку. Якщо натиснути на клавішу сильніше, чи побіжить персонаж швидше? Чи буде він прискорюватися з часом? Чи буде персонаж здійснювати ривок після подвійного кліка?

Світ — Фізичне виведення. Якщо не можна бачити ігровий світ повністю, які його частини зробити видимими? Як вони будуть виглядати?

Фізичне введення — Віртуальний інтерфейс. Що відбувається в інтерфейсах, якими ми керуємо після кліку? Що відбувається після подвійного кліку? Чи можна переставляти місцями частини інтерфейсу?

Віртуальний інтерфейс — Світ. Як впливають на ігровий світ маніпуляції з віртуальним інтерфейсом, які здійснює гравець? Якщо обрати предмет в ігровому світі і здійснити з ним певну дію, використовуючи меню, чи буде ця дія мати миттєвий ефект або ж виконуватиметься з деякою затримкою?

Світ — Віртуальний інтерфейс. Як зміни в ігровому світі впливають на віртуальний інтерфейс? Коли змінюється шкала очок або енергії? Чи призводять події в ігровому світі до появи спеціальних меню або зміни режимів інтерфейсу? Чи з'являється особливе меню гри, коли гравець розпочинає ігровий процес?

Віртуальний інтерфейс — Фізичне Виведення. Яку інформацію бачить гравець і в якому місці вона знаходиться? Який вона має колір? Якого кольору фон? Шкала життя починає блимати або створювати певні звуки, коли закінчується?

Для того, щоб більш детально розглянути дані шість видів відповідностей треба зробити декілька уточнень. Певним чином між гравцем і грою відбувається фізична взаємодія. Якщо копіювати вже існуючі інтерфейси, можна легко загнати себе у пастку. Для того, щоб бути впевненим, що інтерфейс вдало підходить до гри треба враховувати кілька правил: 1) зрозуміти з чим гравець має справу, що збирає або до чого торкається, цей процес повинен бути максимально привабливим; 2) прослідкувати як це відображується в ігровому світі і зробити відповідності більш прямими; 3) розглянути як гравець бачить, чує і відчуває ігровий світ.

У світі комп'ютерних ігор існує певна криза через те, що розробники вважають, що створення оригінальних фізичних інтерфейсів не має сенсу. Але сучасний ринок вимагає експериментів та інновацій будуть

з'являтися такі нові контролери як PS Move (Sony) або Kinect (Microsoft), що дозволяють по-новому відчутти старий геймплей і створює можливість для нових взаємодій зі старими ігровими механіками.

Створення віртуального інтерфейсу — складна задача. Якщо він буде невдалим — це може зашкодити взаємодії гравця з ігровим світом. Якщо ж він буде продуманим, то стане доповненням до тієї сили і контролю, які має гравець в ігровому світі. Варто назвати критерії, які висуваються до віртуального інтерфейсу. По-перше, обрати інформацію, яку гравець не бачить поглянувши на ігровий світ, але вона йому необхідна. По-друге, визначити момент, коли гравцю необхідна ця інформація (весь час, тільки в певних моментах, в кінці рівня). По-третє, вдало подати цю інформацію, щоб вона не переривала взаємодію гравця з ігровим світом. Також треба знайти найбільш вдале поєднання фізичного і віртуального інтерфейсу (наприклад, меню, які з'являються на екрані погано поєднуються з геймпадом).

Зрозуміло, що ці шість видів відповідності не можуть бути створені окремо один від одного — тільки повна їх взаємодія гарантує успіх інтерфейсу. Але треба розглянути ще два види відповідності, які спрямовані до гравця і від нього. Правда точніше буде сказати, що вони спрямовані до уяви гравця. Це стосується моменту, коли гравець занурюється у гру, коли замість того, щоб натискати на клавіші та дивитися на екран, він стрибає, бігає і розмахує мечем. І ми можемо почути це від гравця. Зазвичай, гравці не говорять: «Я керую своїм персонажем, тому він біжить до замку, потім я починаю натискати червону кнопку, щоб він ліз на стіну». Вони описують геймплей іншими словами: «Я забіг на пагорб, закинув мотузку і почав залазити на стіну цього замку». Гравець здійснює проєкцію самого себе на ігровий світ, не помічає інтерфейс, але тільки до того, моменту поки він не стане занадто складним. Здібність людини наділяти свідомістю все, чим вона керує може стати великою проблемою для геймдизайнера. Але бувають випадки, коли інтерфейс стає другим «я» для гравця. Для цього потрібно слідувати певним правилам. Ідеальний інтерфейс стає непомітним для гравця і дозволяє його уяві повністю зануритися в ігровий світ. Інтерфейс повинен містити в собі бажання гравця, повинен дозволяти робити те, що хоче гравець. Він має бути інтуїтивно зрозумілим, трохи потренувавшись гравець не відчуватиме незручностей у процесі гри. Для нових гравців треба врахувати можливість зміни налаштувань керування, але треба чітко

визначити чи буде така можливість корисною або ж, навпаки, ускладнить ситуацію.

Слід зазначити, що проблематика віртуальної реальності є досить актуальною в наш час, оскільки розробляються нові засоби для взаємодії людини з електронною інформацією. Особливо така теза стосується індустрії комп'ютерних ігор. Центральною темою тут виступає віртуальний інтерфейс, через нього гравець і взаємодіє з ігровим світом. Від якості інтерфейсу залежить досвід, який гравець отримує під час гри.

Література:

1. Фома Аквинский. Сумма теологии//Антология мировой философии. Т. 1, ч. 2. — М., 1969. — С. 848–849.
2. Heim M. The Metaphysics of virtual reality//Virtual reality: Theory, practice and promise. — Westport & London, 1991. P. 27–33
3. Петрова Н. Виртуальная реальность как новый метод арт-терапии, или расставание с собой. — М., 2000.
4. Hammet F. Virtual reality. — N. Y.: Palgrave Macmillan. 1993. — 207 p.
5. Schell J. The art of game design. A Book of Lenses. — Elsevier Inc., 2008.

Сладкевич Н. В. Виртуальная реальность и интерфейс компьютерной игры

Рассматривается историческое развитие понятия «виртуальная реальность» и интерфейс компьютерной игры как медиатор между игроком и воображаемым миром, который могут создать современные компьютерные технологии. Проведено исследование особенностей создания интерфейса компьютерной игры, а также специфика взаимодействия человека с игровым миром с помощью интерфейса.

Ключевые слова: *виртуальная реальность, интерфейс, игрок, игра, игровой мир, виртуальность.*

Sladkevich N. Virtual reality and computer game interface

Deals with the historical development of the concept of «virtual reality» and the interface of computer games as a mediator between the player and the imaginary world, which can create a modern computer technology. The study features a computer game interface, as well as the specifics of human interaction with the game world using the interface.

Key words: *virtual reality interface, player, game, game world, virtuality*

УДК 101.8:168.522

СУЧАСНА КЛАСИЧНА І НЕКЛАСИЧНА МЕТОДОЛОГІЯ: PRO І CONTRA

Зуєв В. М.[©]

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України «Київський
політехнічний інститут»*

Потреба використання класичних методів дослідження розглядається в контексті перегляду упередженого ставлення до некласичної методології.

Ключові слова: *методологія, класична методологія, некласична методологія.*

У методології кінця ХХ початку ХХІ століття відбувся своєрідний «зсув». Розпочатий ще П. Феєрабендом похід проти «методологічного нашійника» для науки підтримала ціла низка науковців і філософів, намагаючись іноді усунути навіть саме поняття методу. Проте похід «проти методу» («Проти методу» назва відомої праці П. Феєрабенда В. З.) виявився водночас і поштовхом до розкріпачення наукового розуму, а запропонований ученим анархізм у теорії пізнання «вельми важливим як деміфологізація закритого і замкнутого в собі методу. Але хоч і правда, що всякий методологічний нашійник завдає шкоди, проте дорогу, строго спрямовану до знань, дорогу, чітко обставлену правилами руху, не можна вважати міфом» [9, с. 303].

Як не є, але критичний підхід П. Феєрабенда і його послідовників до методу висвітлює кризу, притаманну наявній методологічній парадигмі. Не лише виявилось, що просте прямолінійно не походить від складного, а «складність виражає тільки нашу неспроможність досягнути реальність як сукупність об'єктів та явищ, що дозволили б визначити та виміряти себе з бажаною (або, принаймні, мислимою) точністю. Таким чином, дослідження через спрощення це дорога, яка веде в нікуди» [9, с. 304], бо «складність, як зазначає А. Атлан, це впорядкованість, до якої ми не маємо ключа» [1, с. 311]. Чітко вималювалася також і опозиція детермінізму та індетермінізму, крізь призму якої по-новому постала проблема людської свободи. К. Попер, намагаючись умотивувати

вати хибність засад детермінізму та істинний характер індетермінізму, обґрунтував ідею існування людини у відкритому всесвіті. «Адже набагато раціональніше відкинути всяку ідею про закритий всесвіт як про всесвіт, закритий кауально, так і про всесвіт, закритий у ймовірнісному розумінні, тобто ми не уявляємо собі ані такого закритого всесвіту, яким уявляв його Лаплас, ані такого, яким змальовує нам його квантова механіка. Наш всесвіт почасти каузальний, почасти ймовірнісний і почасти відкритий: він емерджентний» [7, с. 325].

Так само й І. Пригожин, відкидаючи детермінізм, акцентував увагу на ролі випадковості в розвитку всесвіту, який, з його погляду, є світом «розсіяних структур» з притаманною для них упорядкованістю, котра створена невпорядкованістю в системах, далеких від рівноваги. З його погляду, «передбачити рух системи загалом неможливо це суміш стабільності та нестабільності. І, що особливо дивно, оточуюче нас довкілля, клімат, екологія і, між іншим, наша нервова система можуть бути зрозумілими тільки у світлі... уявлень, які враховують не тільки стабільність, але й нестабільність... Зазначені об'єкти детерміновані дивними аттракторами і, отже, своєрідною сумішшю стабільності й нестабільності, що украй утруднює передбачення їх майбутньої поведінки» [8, с. 52]. Під цим оглядом соціальний процес розглядається як багатофакторний потік, який періодично переривається біфуркаційними моментами. Відтак еволюція суспільства постає як рух від перехрестя до перехрестя, на кожному з яких суб'єктам історичного розвитку доводиться робити черговий вибір подальшого шляху руху. У точці біфуркації траєкторія суспільного розвитку може змінюватися під впливом навіть незначних дій. У цей час різко зростає роль випадку. І. Пригожин і І. Стенгерс так описують зміну системи внаслідок проходження через точку біфуркації: «Коли система, еволюціонуючи, досягає точки біфуркації, детерміністичний опис стає непридатним. Флуктуація примушує систему вибрати ту гілку, по якій відбуватиметься подальша еволюція системи. Перехід через біфуркацію точно такий випадковий процес, як кидання монети. Існування нестійкості можна розглядати як наслідок флуктуації, яка спочатку була локалізована в малому фрагменті системи, а потім поширилася і призвела до нового макроскопічного стану» [8, с. 246].

В такому нестабільному світі, вважав М. Сер, усе визначається флуктуаціями і невпорядкованістю, а «впорядковані системи це лише рідкісні острівці посеред незорого розбурханого океану, від наймен-

шого світу до найбільшого». З погляду вченого, «філософія споглядала небо, затемнення та орбіти і ніколи не говорила про те, що хмари часто заважали спостерігати їх. Або навпаки, вона трудилася над тим, щоб змінити впорядкованість на землі, й підозрювала всіх тих «хто, як їй здавалося, мислить у хмарах... І ось несподівано маємо новий початок, світобачення, як то кажуть, пеекинулося з ніг на голову. Ось вона грандіозна, розкішна неупорядкованість... поза межами того, що ми називаємо світосистеєю. Це всесвіт, ось вона в самому осерді земних речей, в лоні матерії, життя, послань» [10, с. 321].

Отже, з кінця ХХ століття наукова методологія почала розвиватися на засадах протилежності впорядкованості й неупорядкованості, детермінізму й індетермінізму, стабільності й нестабільності. Невизначеність, випадковість, індетермінізм, складність виводили методологію далеко за межі її класичної інтерпретації. Водночас захоплення постмодернізмом спричинило теоретичну примарність та концептуальну невизначеність і, як наслідок, невимушеність форми та розмитість методологічних домінант щодо пізнання соціальної реальності. «Безмежний плюралізм дослідницьких настанов та інтенцій свідчить не стільки про звільнення від консервативних тенет марксизму і прорив на новий дослідницький рівень, скільки про зниження ґрунтовності досліджень, посилення випадкового характеру джерельної бази, підвищення питомої ваги суб'єктивного чинника, чого завжди намагалася позбутися наука» [3, с. 13].

З огляду на це виникла потреба повернення до класичної методології та перегляду упередженого ставлення багатьох дослідників до некласичної методології. Щодо класичних уявлень про методи пізнання суспільного розвитку постала необхідність насамперед позбутися обмеженості класичних наукових уявлень ХІХ століття, успадкованих методологією наступної доби. Стосовно ж некласичної методології було запропоновано розширити межі застосування розроблених у її надрах методів. До того ж, зазначає В. Кизима, «немає сумніву, що новітні методології мають зростати з попереднього досвіду, враховувати особливості і недоліки попередніх, причому найзагальніших, методологічних орієнтацій, оскільки йдеться про корінні питання» [3, с. 13]. А вже ХХ століття виявило обмеженість не тільки класичного, але й некласичного поглядів і на методологію загалом, і на соціальну методологію зокрема. З одного боку, прозирнула локальна природа класичної методології не лише у суспільствознавстві, але й у природничих науках. А з другого катастрофічні наслідки беззастережної суб'єктивної активності в намаганні підкорити природу

або цілі народи довели згубність необмеженої екстраполяції неklasичної методології у діяльності суспільства. «Отже, виникла критична ситуація невпевненості у доцільності використання традиційних методологічних засобів узагалі. Як наслідок недовіра, в кращому випадку іронічне ставлення до старих прийомів і методів. Так з'явився постмодернізм з його всезагальною критикою попередніх практик, загальних тверджень, способів життя і цінностей. Постмодерністський шок поставив на межу краху людську культуру як ціле. Він істотно зумовлює специфіку спроб дати методологічну раду проблемам подальшого розвитку людської цивілізації і культури на межі XX–XXI ст.

Методологічна розгубленість, що існує сьогодні у національних гуманітарних дослідженнях в Україні, є наслідком не лише краху монополії марксизму, а й абсолютизації плюралізму і суб'єктивізму, які стимулюються постмодерністським нігілізмом. Адже криза граничних сенсів буття спостерігається не лише в Україні, а й в усьому світі («проблема екзистенційного вакууму», як її визначив відомий сучасний теоретик психології особистості В. Франкл). Жодна суспільствознавча методологія протягом десяти останніх років не змогла зайняти в Україні місце історичного матеріалізму. І причина цього не лише у недостатньому розвитку нашої національної методологічної думки, а й у тому, що сьогодні відсутній загальноприйнятий світоглядний фундамент життєдіяльності світової спільноти. Отже, сучасні методологічні труднощі мають комплексний характер» [3, с. 13–14].

У подоланні наявних методологічних труднощів важливу роль може відіграти вироблення й перехід до типового для наукового світу «ідеалу науковості», під яким, як правило, мається на увазі система пізнавальних цінностей і норм, інтерпретація яких залежить від широкого соціокультурного контексту. Це норми пояснення і опису знання, його обґрунтованості й довідності, структури та організації, що мають визначену соціокультурну навантаженість. «Класичний ідеал науковості, незважаючи на розмаїття форм вираження, має «тверде ядро», яке складається з низки регулярно відтворюваних, стабільно діючих основоположень. Ці основоположення тісно вплетені в інтелектуальну традицію, що сформувалася ще в античності. Вони тривалий час мали характер «очевидностей», альтернатива щодо яких фактично не сприймалася, перебувала на периферії інтелектуального горизонту. Серйозне критичне обговорення основоположень класичного ідеалу науковості починає посідати центральне місце лише в сучасності, коли після трива-

лого розвитку настає його фундаментальна криза і виразно намічається перехід до істотно інших уявлень. Проте фактично всі основоположення класичного ідеалу науковості знаходять своїх активних захисників аж до сьогоднішнього дня. З приводу деяких основоположень ведуться гострі дискусії, результат яких ще далеко не очевидний. Деякі основоположення... дійсно мають нескороминущу цінність і в уточненій, модифікованій формі увійдуть до структури нового ідеалу науковості» [2, с. 76].

Як вважає А. Кезін, основоположеннями класичного ідеалу є виразна істина, фундаменталізм, теоретико-науковий редукціонізм та інтерналізм. Адже істинність в науці це не лише нормативна цінність, але й необхідна описативна категорія будь-яких пізнавальних результатів, які претендують на науковий статус. Фундаменталізм передбачає, що наука повинна давати абсолютно надійне знання за допомогою остаточної обґрунтованості. Теоретико-науковий редукціонізм узасадничує уявлення про можливість вироблення універсального стандарту науковості, який багато учених і філософів ще й досі вбачають у природознавстві. Зрештою, інтерналізм визначає необхідність соціокультурної автономії науки і стандарту науковості. «Конкретні філософські концепції, в яких отримав своє вираження класичний ідеал наукового знання, дуже різноманітні. Проте його найважливіші форми корелюють з деякими реальними зразками наукового знання. Цими найважливішими формами є: а) математичний ідеал науковості, б) фізикалістський ідеал, в) гуманітарно-науковий ідеал» [2, с. 77]. Однак новий ідеал, на думку А. Кезіна, ще перебуває в процесі формування, яке розгортається в двох головних напрямках через критику класичного ідеалу та через пошук нових зразків, еталонів науковості. Про завершення етапу формування можна буде говорити лише тоді, коли для нових філософських, науково-теоретичних ідей і уявлень буде знайдений реальний зразок наукового знання [2, с. 84].

Водночас враховуючи, наприклад, те, що боротьба західної філософії і науки за утвердження раціоналістичного світогляду була довгою і болісною, марно очікувати завершення формування «ідеалу науковості» найближчим часом. До того ж слід мати на увазі, що «дотепер філософія рухалася головним чином по шляху «знехтуваних засад». Вона відкривала нові механізми пізнання, але абсолютизувала їх і, тим самим, дискредитувала. Крайній раціоналізм завів філософію в нетрі схоластики. Безапеляційний емпіризм вироджувався в сенсуалізм і з неминучістю призводив до крайнього скептицизму щодо пізнання об'єктивної реаль-

ності. Активна співпраця емпіризму з раціоналізмом, яка розпочалася ще в епоху Просвітництва, безумовно, зіграла позитивну роль у вдосконаленні пізнавальних механізмів, але й цього виявилось замало» [4, с. 129]. Філософи стали напружено шукати «третій шлях», який дозволив би заповнити бракуючу ланку в раціонально вибудованій системі пізнання таким універсальним методом, за допомогою якого об'єкт можна було б одночасно осягнути в цілісній формі, в його неповторній індивідуальності, всеосяжності та розмаїтості ознак і властивостей. Таким шляхом намагалися йти не лише представники раціоналізму й логоцентризму, але й ірраціоналізму, методологічні настанови якого в різних філософських системах мали різне забарвлення і поставали в розбіжних ракурсах. Саме ірраціоналістами як універсальні методи пізнання пропонувалися різні алогічні, нераціональні прийоми вироблення і обробки інформації воля і «жадання влади», інтуїція і саморефлексія, богоодкровення і містика та багато інших. Проте всі ці вчення, попри їхню оригінальність та неповторність, мали одну спільну межу: вони санкціонували можливість раціонального пізнання світу в обхід раціональних, логічних структур свідомості. Тим часом, в будь-якому акті осягнення світу раціональне та ірраціональне зумовлені одне одним. Питання постає лише про співвідношення і детерміацію цих сторін людського духу. «Тому, в оцінці ролі ірраціональних методів освоєння світу стосовно досконалого знання можливі три загальні теоретичні підходи.

По-перше, ми можемо визнати примат розсудкового способу досягнення дійсності перед ірраціональним. В цьому випадку останньому наказуватиме мінімальна функція гностики. Наука постає тут головним і по суті єдиним джерелом отримання знання, а мистецтву та релігії відводиться роль суб'єктивно-індивідуального переживання світу.

Можна, по-друге, стати на більш компромісну позицію і розцінювати два способи сприйняття світу як гностично та аксіологічно рівнозначні. В цьому випадку раціональне й ірраціональне має розцінюватися як взаємно зумовлюючі та взаємно необхідні рівні сприйняття, спрямовані на відповідні сторони буття.

І, нарешті, можливий третій підхід, який визнає винятковість ірраціональних елементів людського духу. Розсудкове мислення набуває з цього погляду статусу необхідного фундаменту, але лише як першооснови для подальшого, більш глибокого, точного і сутнісного підходу до осягнення явищ буття. В зв'язку з цим, не такими вже й абсурдними здаються вирази на кшталт «ірраціональна гносеологія», «ірраціональне

мислення», «іраціональна логіка». Звичайно, це лише один з можливих підходів в оцінці співвідношення двох способів освоєння світу, але, цілком може бути, що іраціональні методи тільки тому й вважаються антинауковими, що ніхто ще не створив переконливої теоретичної системи» [4, с. 11–12].

Отже, порівняно з класичним раціо- і логоцентричним спрямуванням методології її некласичний напрям, центрований на іраціональні засади осягнення світу, ще більше звужував методологічні параметри пізнання, усуваючи об'єктивність, на зміну якій прийшло суб'єктивне усвідомлення реальності. «Класична «матриця» європейської культури покоїлася на таких принципах, як гуманізм, раціоналізм, історизм і об'єктивність пізнання (єдиність істини). Оптимізм цієї концепції не витримав випробування часом. Некласичний (модерністський) проект, окремі риси якого вже визрівали в епоху класики (тому хронологічні кордони розпливчаті), вже покоївся *не на гуманізмі, а, швидше, на особистій відповідальності і трудовій етиці*, вже не апелював до раціоналізму, а надав йому більш плоску форму *позитивістської віри в науку і в досяжність цілей (ціле-раціональність)* замість колишньої універсальної віри в розум. *Історизм*, який утверджував спадкоємність і раціональність історії, змінився *вірою в матеріальний прогрес*. Помітно релятивізувалося вчення про істину. Істина почала розумітися як результат виконання певних наукових процедур і правил.

Нові настрої вніс постмодерністський підхід. Він відобразив розчарування і в ослабленому, порівняно з класикою, некласичному баченні світу. Позначилося розчарування в особистій відповідальності та трудовій етиці, що включають особистість в безперервну соціальну гонку в індустріальному суспільстві. Загострилася криза віри в розум. Зникла в розвинених країнах (через благополуччя значної частини населення, а в нерозвинених через його неблагополуччя) готовність до жертв в ім'я прогресу, тим більше матеріального. На зміну всім колишнім символам європейської віри прийшла віра в свободу, в розмаїття, в єдину реальність мови. Ідея об'єктивності, яка слабо пробивається крізь шар некласики, тут була повністю замінена ідеєю рефлексії мовних засобів. Тут вже не стало об'єкта і суб'єкта, вже не було й мови про об'єктивність» [11, с. 14–15].

Здавалося б, наявні в методологічних уявленнях розбіжності й суперечності можна усунути завдяки плюралізму поглядів на методологічні засади пізнання. Але плюралізм виявився ненадійним помічником для вирішення такого завдання, оскільки перегляд старих принципів від-

бувався, як правило, шляхом простої заміни методологічних підходів на протилежні. Відтак лише відтворювалися «старі схеми пізнання і мислення із зворотнім знаком. Нестримно почала зникати віра в єдиність істини, змінювана ідеєю плюралізму і навіть твердженнями, що немає відмінності між істиною та неістиною, хорошим і поганим, добром і злом» [11, с. 15]. Проте плюралізм полягає зовсім не в тому, щоб визнати істинними протилежні висновки. Як застерігає В. Леонт'єв, «плюралістичний характер якогось-небудь підходу полягає не в одночасному застосуванні істотно різних типів аналізу, а в готовності переходити від одного типу інтерпретації до іншого. Пояснення такого методологічного еклектизму (і це принциповий момент) в обмеженості будь-якого типу пояснень або причиново-наслідкових зв'язків...» [6, с. 14].

На жаль, подібний перехід від одного до другого типу інтерпретації часто виявляється неможливим через протиборство у методології сучасного пізнання двох протилежних позицій: монізму, догматизму, з одного боку, і плюралізму, релятивізму з другого. «Фігура гнучкого методолога, що поєднує регулятивне значення класики, яка орієнтує на об'єктивне пізнання, з некласичним і постнекласичним розумінням розмаїття підходів, поза сумнівом, існує в практиці наукових досліджень, але слабо представлена в рефлексії з приводу методологічних проблем науки» [11, с. 17].

Не спонукає до утвердження плюралістичних поглядів щодо методологічних засад пізнання і парадигмальність соціального знання загалом та його методологічних підстав зокрема. Не слід забувати, що перехід від однієї структури методологічних принципів і переконань до другої передбачає перегляд методологічної парадигми як домінантної епістемологічної моделі, що склалася й має усталений характер. Адже «вчені, наукова діяльність яких будується на підставі однакових парадигм, спираються на одні й ті самі стандарти наукової практики. Ця спільність установок і видима узгодженість, яку вони забезпечують, становлять передумови для нормальної науки, тобто для генезису та спадкоємності традицій того або того напрямку досліджень» [5, с. 29]. Тому, як зазначає Т. Кун, будь-який перегляд домінантної епістемологічної моделі завжди відбувається революційним шляхом, і будь-яка парадигма рано чи пізно витісняється з ужитку новою парадигмою.

Але революцію в царині методології найближчим часом не варто очікувати. А всі спроби побудувати універсальну концепцію методології пізнання загалом і соціального пізнання зокрема здебільшого мають суто теоретичний інтерес, оскільки ні наука, ні тим більше філософія

ніколи не існували і не існують на засадах якоїсь однієї, нехай і якнайкращої методологічної доктрини. А якщо деяка методологічна концепція, як наприклад, марксистська, часом і видавалася мало не за ідеальну методологічну парадигму, рано чи пізно з'ясовувалися не тільки її обмеженість, але й амбітність тих, хто її відстоював. Водночас філософам і науковцям бракує неупередженого, а іноді й просто об'єктивного ставлення до методологічних ідей, які ґрунтуються на антитетичних щодо їхніх власних ідеалах і нормах пізнання. Зокрема й тих, які санкціонують обґрунтування допустимості й навіть необхідності включення аксіологічних, культурологічних та інших чинників під час пояснення і опису низки складних системних об'єктів, наприклад таких, як глобалізація, теоретичний абрис екологічних процесів або впровадження соціальних технологій розвитку суспільства.

Література:

1. Атлан А. Між кристалом і димом//Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки К.: Основи, 1998. 669 с.
2. Кезин А. В. Идеалы научности и паранаука//Наука в культуре. М. 1998. С. 74–83.
3. Кизима В. Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання//Вісник НАНУ, 2001. № 5. С. 13–25.
4. Кортунов В. В. За пределами рационального. М.: Изд. центр науч. и учеб. прогр., 1998. 319 с.
5. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1977. 300 с.
6. Леонтьев В. Экономические эссе. М.: Прогресс, 1991. 412 с.
7. Попер К. Незбагнений всесвіт//Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки К.: Основи, 1998. С. 324–326.
8. Пригожин И. Философия нестабильности//Вопросы философии. М.: Логос, 1991. № 6. С. 46–57.
9. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки К.: Основи, 1998. 669 с.
10. Сер М. Гермес IV Дистрибуція//Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки К.: Основи, 1998. С. 321–322.
11. Социальные знания и социальные изменения/Под. ред. В. Г. Федотовой. М.: Институт философии РАН, 2001. 216 с.

Зуев В. Н. Современная классическая и неклассическая методология: pro і contra

Необходимость использования классических методов исследования рассматривается в контексте пересмотра предвзятого отношения к неклассической методологии.

Ключевые слова: *методология, классическая методология, неклассическая методология.*

Zuev. V.M. Modern classical and non-classical methodology: pro and contra

Resume: need of use of classical methods of research was reviewed in the context of revision of prejudiced attitude towards non-classical methodology.

Keywords: *methodology, classical methodology, non-classical methodology.*

УДК 304.4:316

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК ІНФОРМАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Сащук Г. М.©

*Кандидат політичних наук, доцент Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У межах культурологічного підходу інформаційна культура розглядається як спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві, як складова процесу формування культури індивідуума. Ключові слова: *інформаційна культура, кіберкультура, інформаційне суспільство, інформаційна революція, національна безпека.*

У межах інформаційного підходу більшість ґрунтуються на сукупності знань, умінь і навичок пошуку, відбору, аналізу інформації, тобто всього того, що включається до інформаційної діяльності, спрямованої на задоволення інформаційного попиту. Щобільше, деякі автори звужують поняття інформаційної культури до меж комп'ютерної грамотності.

Так, К. Ясперс, один із засновників так званого цивілізаційного підходу до суспільства, аналізує причини, що привели до виникнення особливої, «техніцистської» цивілізації сучасності, яку він виокремив як специфічний тип цивілізації. Основну причину настільки різкої зміни цивілізацій вчений пов'язує з культурним вибухом, що матеріалізується у появі машин як логічного завершення розвитку техніки, ланки між людиною і природою, тому що саме вони, на його думку, змінили психологію людей, систему їх культурної взаємодії та підготували суспільство до нового витка розвитку. «Техніка як уміння застосовувати знаряддя праці існує з тих часів, як існують люди... У великих культурах давнини, особливо в західному світі, високорозвинута механіка дала змогу перевозити величезні грузи, спорудити будинки, будувати дороги і кораблі, конструювати... машини...», — вважав К Ясперс [1, с. 118].

Ще у 1962 р. Маршалл Маклюен зробив значний внесок у розвиток культури інформаційного суспільства і визначення місця в ній електронних засобів комунікації. Він уводить поняття «електронне суспільство». Основні дослідження цього вченого припали на 60–70-і роки.

Особливістю його поглядів є та обставина, що технології комунікації він розглядає як вирішальний фактор соціально-культурної системи. Завдяки телекомунікаціям, мас-медіа та комп'ютерам, на думку М. Маклюена, електрика ніби продовжує центральну нервову систему для створення «глобального охоплення», де все стає взаємопов'язаним і в результаті формується «глобальне село». Земна куля пов'язана електрикою, зазначає дослідник, стає не більшою за село.

Жоден із соціологів, що писали про дану проблему, не мали сумніву в радикальному відновленні всього життя людства в рамках нової постіндустріальної формації, але більшість із них аналізували проблему однобічно (з політичної, економічної або соціальної точки зору). Це обумовило чи малу кількість різноманітних визначень і понять, зауважує У. Дайзард, підкреслюючи, що прагнення висловити сутність нового інформаційного сторіччя вилилося в цілий калейдоскоп визначень [2]. Дж. Ліхтхайм говорить про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф — про посткапіталістичне, А. Етціоні — про постмодерністське, К. Боулдінг — постцивілізаційне, Г. Кан — постекономічне, С. Алстром — постпротестантське, Р. Сейденберг — постісторичне, Р. Барнет вносить в цей калейдоскоп прагматичну нотку, пропонуючи термін «постнафтове» суспільство.

Саме тому так важливо знайти принципово нову назву культури нового суспільства, що одночасно вказує на спадкоємність і принципову новизну прийдешнього культурного процесу. Ми погодимося з точкою зору, що культуру «глобальної електронної цивілізації» доцільно називати кіберкультурою, як такою, що створюється на основі синтезу телебачення, комп'ютерної служби й енергетики (Дж. Пелтон).

Становлення інформаційного суспільства в межах науково-технічного розвитку загострює проблему взаємовідношення двох культур — «науково-технічної» і «гуманітарної». Конфлікт двох культур, поглиблення безодні, що роз'єднує світ «сциєнтистських» і «гуманітарних» цінностей, «криза культури» тощо стали предметом дискусій філософів, соціологів, літераторів, вчених, діячів мистецтв. Наука і техніка вторглися твердять вони, і в традиційну сферу Humanities, це привело до «культурного вибуху».

Інтенсивний розвиток кіберкультури — своєрідне вирішення конфлікту «двох культур», що виник у рамках антитези культури, і цивілізації. Згідно з теоріями філософії культури сучасний науково-технічний прогрес веде до проникнення природничо наукового знання у сферу люд-

ських відносин, до планування «інженерного», «технічного» мислення. При цьому необхідно враховувати, що сучасні технології, з поширенням сфери їх застосування в повсякденному житті суспільства, створюють потенційну можливість для маніпулятивного впливу на особистість.

Формування культури інформаційного суспільства як системи суспільних відносин, культурної діяльності пов'язано з тим, що у соціумі все більшої цінності набуває динамічний розвиток неринкової сфери — системи соціального захисту, охорони здоров'я, освіти і, що особливо важливо, домашньої праці з виховання, «виробництва» людиною самої себе і своїх дітей, праці безпосереднього відтворення і спілкування. Ця тенденція розвитку культури відповідає особливостям постіндустріального суспільства, що характеризується двоповерховою, двосекторною економікою, яка складається із сектора виробництва матеріальних благ і послуг (контролюється ринком) та сектора «виробництва людини», де здійснюється накопичення людського капіталу і, по суті, не залишається місця ринковим відносинам.

Розвиток сфери «виробництва людини» усе більше визначає розвиток і структуру ринку, динамізм економіки і конкурентоспроможність країн у світі. «Виробництво людини» усе менше вважається прерогативою держави й усе більше самого громадянського суспільства: органів місцевого самоврядування, громадських організацій, нарешті, самих громадян.

Теоретики інформаційного суспільства стверджують — капітал і праця, що становили основу сучасної цивілізації, в новому суспільстві поступаються місцем інформації і знанню, які стають головними цінностями інформаційного суспільства і, одночасно, знаряддям суспільного виробництва, його продуктивною силою. Отже, в суспільстві відбувається культурна революція.

Таким чином, «інформаційне суспільство», а, отже, і кіберкультура, — це цивілізація, в основі розвитку й існування якої — особлива нематеріальна субстанція, умовно названа «інформацією», що володіє властивістю взаємодії як із духовним, так і з матеріальним світом людини. Остання властивість особливо важлива для розуміння сутності нового суспільства, тому що, з одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, телекомунікаційних протоколів і т. д., а з іншого — слугує основним засобом соціально-культурних, міжособистісних взаємовідносин, постійно виникаючи, видозміню-

чись і трансформуючись у процесі переходу від одної людини до іншої. У такий спосіб інформація одночасно визначає і соціокультурне життя людини і його матеріальне буття [3, с. 239].

О. Тоффлер одним із перших помітив корінні зміни, що відбулися останнім часом у культурі західного суспільства. Наростаюча сила потоку інформаційного обміну між людьми спричинила новий тип культури, в якій все підпорядковано необхідності класифікації, уніфікації з метою найбільшої компресії і підвищення ефективності при передачі інформації від людини до людини, будь особисті контакти чи засоби масової інформації. Отже характерною особливістю кіберкультури стає уніфікація та компресія.

На думку О. Тоффлера, ми живемо у світі блиц-культури. Замість довгих «ниток» ідей, пов'язаних між собою, суспільство користується «бліц» інформацією. Це — оголошення, команди, уривки новин, що не узгоджуються зі схемами. Нові поняття й уявлення не піддаються класифікації тому, що не вкладаються в старі категорії, мають дивну, плинну, безскладну форму.

Згідно з концепцією Х. Сколимовські [4], особливістю культури сучасного суспільства стає її інструменталізація. Під загрозою зайвої інструменталізації культура знаходить різноманітні протидії, віддушину. Вихід її за межі різко окреслених суспільством кордонів може бути здійснено за допомогою наркотиків або через екскурси у східну філософію.

Виникнення філософії техніки — інша протидія культури проти небезпеки бути нівельованою зайвою інструменталізацією тому, що наукові дебати щодо природи техніки — це суперечки про майбутнє людини.

А. Етціоні вважав, що поширення контркультури ще глибше підірвало раціональне мислення і легітимацію основного проекту (побудови нового інформаційного суспільства). Воно поставило під сумнів як цінності платників, високий життєвий рівень, так і гідності споживання, завзятої праці й ощадливості. Воно відкрито і прямо кинуло виклик гідності відстроченої винагороди та раціональності. Воно підняло до рівня чесноти психологічне задоволення від невеличкої роботи, скромного споживання і відкритих відносин з іншими, природою і самим собою, відносин, що не вимірюються речами. Вважається, що справжній культурний прогрес інформаційного суспільства — не в економіці, а в гармонійних відносинах і глибшому розумінні себе та інших.

Контркультуру підтримував панівний на той час відступ від раціональності і бачення альтернативного світу. Хоча найбільш очевидні носії контркультури — секти хіппі — швидко віджили і незабаром зникли, подібно іншим крайнім сектам у минулій соціальній історії, їх чималий культурний і психологічний внесок суттєво збагатив ціннісну структуру нового суспільства, продовжив своє існування в інших формах і проявах кіберкультури.

К. Ясперс одним із перших звернув увагу на такий інноваційний напрямок культури інформаційного суспільства, як нова естетика технізованого світу. Він визнав засилля техніки явищем, що здійснилося, і сформулював закономірності нової «технічної естетики», що згодом стане одним із найважливіших елементів людської культури. Учений вважав, що техніка не тільки наближає нас до пізної фізичних категорій природи, а відчиняє перед нами новий світ і нові можливості існування в ньому...

Насамперед, це краса технічних виробів: транспортні засоби, машини, технічні вироби повсякденного вжитку досягають досконалості своїх форм. У технічному виробництві справді відбувається і творення другої природи. ... «Краса вдало виконаного технічного об'єкта полягає не просто в доцільності, але в тому, що дана річ цілком входить у людське буття» [5]. І вже, звісно, ця краса складається не в надмірно багатому орнаменті та зайвих прикрасах, навпаки, вони здаються скоріше негарними, але в такому, що дає змогу відчутти в приватних фондах і самих громадян на освіту; власних зусиль дітей, а потім студентів щодо освоєння знань і цінностей культури; загальних — державних, приватних і колективних витрат на підтримку і розвиток культури та мистецтва; витрат часу людей, спрямованих на освоєння досягнень культури.

До інтелектуальної власності належать витрати часу і зусилля людини на підтримку свого здоров'я, працездатності, не говорячи вже про сукупні витрати на охорону і відновлення навколишнього середовища, (вже в 1985 році розмір «людського капіталу» Америки в декілька разів перевищував суму всіх активів американських корпорацій. Таке зіставлення свідчить саме за себе).

У зв'язку з настанням «інформаційного сторіччя», основним завданням стає максимальне прискорення і спрощення процесів передачі інформації між людьми, підвищення її «засвоюваності». Саме тому вона стандартизується і класифікується так, щоб якомога більше прискорити процес опрацювання інформаційного потоку. Цей процес впливає

на культуру подвійно: з одного боку, максимально зближуються духовна і матеріальна сторони життя людини, тому що в культурі обов'язковим є присутність інформаційного елементу, що піддається вище описаним трансформаціям, а з іншого боку, відбувається різке розмежування емоційного й інформаційного аспектів культури.

Зближення духовного й матеріального на ґрунті інформаційного елементу культури проявляється у такому напрямкові культурного розвитку сучасного суспільства, як «бліц»-культура. Її вперше виокремив та проілюстрував О. Тоффлер Кіберкультура не є культурою в традиційному розумінні, а засобом передачі і прийому певної інформації, що традиційно відноситься до сфери культури. Так, двадцятисторінковий варіант роману Толстого «Війна і мир» буде «бліц»-інформаційним переказом цієї книги. Очевидно, що людина, що прагне до справжньої культури, зовсім не задовольняється стислим переказом сюжету, а намагатиметься прочитати роман повністю.

Отже, особливість змісту культури інформаційного суспільства на відміну від традиційного розуміння культури, сформованого у XIX — першій половині XX сторіччя, проявляється у чіткому розмежуванні емоційного й інформаційного елементів культури. Це очевидно виявляється на прикладі живопису. Якщо раніше картини художників-реалістів задовольняли обидві ці потреби, то тепер їх функції різко розмежовані — креслення і карти — суть інформація, абстрактні картини — суть естетична насолода.

Нам близьке визначення фахівців, які вважають інформаційну культуру однією із граней загальнолюдської культури або інформаційною компонентою людської культури загалом. За такого трактування інформаційна складова є своєрідною «несучою», конструкцією, що забезпечує її цілісність.

Залежно від суб'єкта, який виступає носієм інформаційної культури, її можна розглядати на трьох рівнях:

- інформаційна культура особистості;
- інформаційна культура окремих груп співтовариства (певного соціуму, нації, вікової або професійної групи і т. д.);
- інформаційна культура суспільства загалом.

Інформаційна культура виявляється в інформаційній поведінці людей. Під інформаційною поведінкою ми розуміємо образ дій, сукупність зусиль, що докладаються людиною для отримання- (засвоєння)

і використання створення нового знання, його передачі та розповсюдження у суспільстві.

Інформаційна поведінка, з одного боку, відображає активність особистості як суб'єкта, що пізнає, його уміння орієнтуватися в інформаційному просторі. З іншого боку, в інформаційній поведінці виявляється ступінь доступності та комфортності використання сукупних інформаційних ресурсів або, іншими словами, ті можливості, які суспільство надає індивідові, котрий прагне стати професіоналом.

В інформаційному суспільстві людина більшою мірою взаємодіятиме з інформацією, унаслідок чого їй життєво необхідно: мати знання, уміння, навички оперування інформацією; долучити поняття інформації до системи ціннісних орієнтацій; адаптуватися до змін у засобах і характері комунікації; уміти створювати інформаційні продукти.

Природно, що не всі здатні швидко адаптуватися в нових умовах, «вписатися» в нове культурне середовище. Усе це зумовлює необхідність ставитися до інформації — зброї в економічній і політичній боротьбі, засобу керування особистістю й суспільством, інструменту влади, стратегічного ресурсу — як до важливого фактора, що визначає розвиток сучасного суспільства, джерела виживання та сталого зростання [6].

Нове поняття «інформаційна культура особистості» маловивчене, але вже введене до наукового обігу і становить великий інтерес для суспільствознавців. Інформаційна культура особистості — одна зі складових загальної культури людини; це — динамічна єдність світоглядної, інформаційно-технологічної, комунікативної й інтелектуально-творчої компоненти; сукупність інформаційного світогляду та системи знань і вмінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність з оптимального задоволення індивідуальних інформаційних потреб з використанням як традиційних, так і нових інформаційних технологій [7].

На підставі зазначеного можна назвати *концептуальні компоненти інформаційної культури особистості*.

1. *Світоглядний* — формування аксіосфери в культурі особистості долученням інформації до категоріальних понять всесвіту і трансформації на цій основі свідомості, сфери діяльності, регулятивних норм взаємодії в суспільстві.

2. *Інформаційно-технологічний* — комп'ютерна й інформаційна писемність, що відповідає сучасному рівневі розвитку техніки, інформаційних і телекомунікаційних технологій, структурі та якості інформаційних ресурсів.

3. *Комунікативний* — характеризує культуру спілкування суб'єкта в інфосередовищі з іншими суб'єктами, з електронно-обчислювальними й електронно-інтелектуальними системами.

4. *Інтелектуально-творчий* — визначає культуру діяльності суб'єкта в інфосередовищі, активну інтелектуально-творчу спрямованість цієї діяльності.

Поняття «інформаційна культура особистості» є досить ємним, містить поняття «інформаційна писемність», відрізняючись від нього такими компонентами, як інформаційний світогляд і здатність людини створювати нові інформаційні продукти й творчо їх використовувати в різних цілях [9].

Інформаційна культура відрізняється від інформаційної грамотності здатністю людини створювати нові інформаційні продукти і творчо їх використовувати в різних цілях. Під поняттям «інформаційний продукт» у цьому разі розумітимемо результат інтелектуальної діяльності людини у створенні нової інформації або смислової переробки наявної інформації, поданий у формі документа. Наприклад, викладач на основі вивчення численних публікацій, аналізу педагогічного досвіду генерує нове знання — нову методику, нову педагогічну технологію та ін., оформлюючи це в інформаційний продукт своєї науково-дослідницької діяльності — статтю, методичні рекомендації.

Здатність створювати власний інформаційний продукт на основі самостійно знайденої, критично оціненої і перетвореної інформації є важливіша властивість творчої (креативної) особистості, розвиток якої — основним завданням сучасної системи освіти.

Особливе місце в понятті «інформаційна культура особистості» посідає інформаційний світогляд. Це система поглядів людини на світ інформації, її місце в ньому. Інформаційний світогляд містить переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності. Процеси інформатизації й глобалізації суспільства базуються на сучасних технічних можливостях і властивостях інформації, пов'язаних з її стрибкоподібним зростанням, впливом нових інформаційних технологій на розвиток інших технологій, перетворенням інформації на основний предмет людської праці.

Зазначені явища в суспільстві супроводжують зміни в науковому баченні світу. У суспільстві формується нове ставлення до інформації, змінюються принципи пізнання і діяльності. На основі світобачення, основою якого є поняття матерії, енергії, інформації, виникає нова оцінка людиною свого оточення і свого життя у світі, виявляється нова

система сенсів і цінностей, виробляються нові принципи уявлень про благо, істину, красу, користь тощо.

У результаті формуються нові ідеали, орієнтуючись на які, людина визначає цілі та завдання життя, пізнання, практичне перетворення світу та себе. Усе це містить світогляд, на основі його виробляється життєва позиція людини. Світогляд є соціальною, культурно-історичною освітою, визначає спрямованість особистості.

При цьому принципово важливим є одночасне підвищення інформаційної культури як тих, що навчають, так і тих, хто вчиться. Наприклад, у вищій школі способом формування інформаційної культури особистості повинен стати інтеграційний, діяльнісно-орієнтований, побудований за блоково-модульним принципом спеціальний курс у навчальному плані підготовки бакалавра, фахівця, магістра. Лише спеціальна підготовка, що припускає професійну компетентність, знання особливостей психології та методики викладання спеціального курсу, можуть дати позитивний результат.

Підсумовуючи, зазначимо, що загалом завдання формування інформаційної культури особистості та підвищення масової інформаційної культури суспільства потребують взаємодії системи освіти з такими соціальними інститутами, що традиційно акумулюють інформаційні ресурси суспільства, як бібліотеки і служби інформації. Засобом, який забезпечує таку взаємодію, повинен стати єдиний методологічний підхід, що передбачає єдність понятійного апарату, знання основних законів функціонування документних потоків інформації в суспільстві, прийомів і методів аналітико-синтетичної переробки інформації, критеріїв ефективного пошуку інформації та інших чинників.

Література:

1. Ясперс К. Современная техника [Текст]/К. Ясперс//Новая технократическая волна на Западе. — М.: Наука, 1986. — 120 с.
2. Дайзард У. Наступление информационного века [Текст]/У. Дайзард//Новая технологическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. — С. 343–355.
3. Сашук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства/Монографія. К.: ТОВ «Вадекс», 2011. — 328 с.
4. Скалимовски Х. Философия техники как философия человека [Текст]:/Х. Скалимовски//Новая технологическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. — С. 356–367.

5. Цимбалюк С. І. Культура інформаційного суспільства: соціально-психологічні виміри [Електронний ресурс]/С. І. Цимбалюк. — Режим доступу: http://www.univerua.lv.ua/index.php?option=com_content&view=article&catid. — Назва з екрану.
6. Степанов В. Ю. Інформаційна культура сучасного інформаційного суспільства [Текст]/В. Ю. Степанов//Вісн. харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 27. — С. 91–97.
7. Гендина Н. И. Информационная грамотность и информационная культура личности: международный и российский подходы к решению проблемы [Текст]/Н. И. Гендина//Открытое образование. — 2007. — № 5 (64). — С. 58–69.
8. Студенты. Образ будущего. Международное исследование 2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/086/47/dba87ea76027.pdf>. — Название с экрана.
9. UNESCO. Information for All Programme (IFAP). Towards Information Literacy Indicators. Conceptual framework paper prepared by Ralph Catts and Jesus Lau. Edited by the Information Society Division, Communication and Information Sector, UNESCO. — Paris, 2008. — 44 p.

Сащук Г. М. Социокультурный фактор информационной составляющей национальной безопасности Украины

В пределах культурологического подхода информационная культура рассматривается как способ жизнедеятельности человека в информационном обществе, как составную процесса формирования культуры индивидуума.

Ключевые слова: *информационная культура, киберкультура, информационное общество, информационная революция, национальная безопасность.*

Saschuk G. M. Sociocultural factors the information component of national security of Ukraine

Within the cultural approach information culture is seen as a way of human life in the information society, as a component of the process of building a culture of the individual.

Keywords: *information culture, cyberculture, the information society, the information revolution, and national security.*

УДК 130.2+37.015.2 (470+571)

ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ У ЗАРУБІЖЖІ: КРИТИЧНО- ФІЛОСОФСЬКЕ БАЧЕННЯ

Невмержицький О. А. ©

Кандидат педагогічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу педагогіки і психології вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України

З дотриманням наукової об'єктивності досліджено нове відродження педагогічної антропології у рамках антропологічної течії філософського бачення нового виховання на Заході і в Росії.

Ключові слова: *філософія освіти, педагогічна антропологія, антропологічна педагогіка, психолого-педагогічна антропологія.*

Освітньо-культурна історія людства свідчить про те, що у на всіх специфічних етапах розвитку кожної країни економічні та культурні детермінанти визначали загальне бачення завдань національної системи навчання дітей і молоді та її ролі у підготовці важливих для державного керівництва і всього суспільства кадрів найвищої кваліфікації. Названі детермінанти зумовили процеси збільшення кількості учасників навчального процесу та зростання його середньої тривалості у світі.

Звичайно, ніколи не існувало явища тотожності характеристик прогресу не лише для континентів, а навіть для двох сусідніх країн. Не раз відбувалися цивілізаційні спалахи, що надає право науковцям сьогодення впевнено стверджувати, що, наприклад, педагогічна антропологія розпочалася від Сократа і Конфуція [26, с. 102], а алфавітна писемність — від графіті у Кам'яній Могилі. Та подібне радше слід вважати прикладом суб'єктивізму, на відміну від того незаперечного факту, що поява сприятливих умов для формування груп осіб з високим освітнім рівнем і можливістю витратити значну частину часу не на заробітки задля фізіологічного виживання, а на інтелектуальну діяльність, неминуче прискорювала науковий і культурний поступ (чудовий приклад — Мусейон в Єгипті часів Птолемеїв, що був ефективною академією наук і мистецтв і набагато випереджав свій час). Поява ідей педагогічної антропології стала логічним наслідком тривалого розвитку

університетської освіти на німецькомовних теренах і сприятливих умов у дослідницькому Берлінському університеті для розвитку теоретичної думки у галузях філософії, виховання й освіти. Німеччина швидко розвивалася і переходила від стадії феодальної подрібненості до потужної єдності, маючи потребу в освітньому забезпеченні технологічного прискорення і новому вихованні молоді з метою підсилення того, що у наш час отримало назву «людський капітал нації». Науковці-теоретики пропонували засоби підвищення ефективності навчально-виховної системи, зокрема, застосування антропологічного підходу у ставленні до учнів і студентів як цілісних і потенційно потужних особистостей, спроможних уславити державу і гарантувати її поступ.

Російські науковці (зокрема, Б. М. Бім-Бад, В. Б. Куликов, що доклали найбільше зусиль для відродження педагогічної антропології наприкінці 1980-х років), зазначають, що початкова стадія цікавості до антропологічного підходу в освіті разом із формулюванням її завдань і предметного поля зародилася у Німеччині в середині XIX ст. і була підхоплена тими (насамперед — К. Д. Ушинським), хто мав можливість безпосередньо ознайомитися з німецькими досягненнями. У подальшому, на тлі зростання цікавості до практичної психології, сформувалася ідея комплексного дослідження учнів у формі особливої науки — педології. Ця вершина антропологічного підходу в освіті не стала у Німеччині повоєнного періоду провідною — там більшу увагу привертала песимістичні погляди Шпенглера з його книгою «Причинність і доля. Приєрмк Європи» (1918 р.), а не незрівнянно глибші й евристичніші праці Е. Юнгера, Л. Клагеса і, особливо, М. Вебера, з його випереджальними поглядами на цілі і наслідки людської діяльності. Зникнення Російської імперії і перемога екстремістичного варіанту марксизму спричинили появу Радянського Союзу, в якому кілька років змагалися між собою прихильники педагогіки і педології. Якщо у Німеччині високого розвитку досягла філософська антропологія — велика серія книг М. Шелера (зокрема — «Місце людини у Космосі», 1927), Г. Плесснера й інших, а в освітньо-виховній тематиці великий вплив мала ідея створення педагогічного людинознавства Г. Ноля (книга з такою назвою вийшла у 1928 р.), то на радянських теренах виблиснула і зазнала краху педологія, що претендувала для наукове лідерство у сфері виховання і формування громадян комуністичного суспільства.

На практиці ж, незважаючи на появу ще до світової війни Педологічного інституту (організатор і керівник — славнозвісний

В. М. Бехтерев) й накопичення значної кількості фактологічної інформації про дітей і підлітків, педологія не спромоглася стати чудодійним засобом ефективізації діяльності радянської школи й була рішуче заборонена і «вилучена» у 1936 р. Цей крах, фактично, був передбачений провідними радянськими педологами. Наприклад, дуже відомий П. П. Блонський (глибокі книги якого заслужили перевидання у наш час [4]) у 1934 р. з жалем писав, що «... педолог пропонує замінити своєю наукою педагогіку і психологію, а психолог претендує замінити своєю педагогічною психологією і педологією, і психологію («Педагогическое образование», 1934. — № 6. — С. 42).

У принципі, не надто тривалий життєвий цикл педології як характерної спроби в одній всеохопній науці поєднати всі наявні в спеціалізованих науках досягнення і знання на тлі обіцянок розв'язати всі проблеми виховання і навчання дітей і підлітків, є всі підстави вважати прикладом і застереженням майбутнім винахідникам і прихильникам інших спрощених і дуже привабливих інтегративних засобів подолання освітніх, суспільних чи інших криз. У зв'язку з цими міркуваннями ми звернули увагу на думки австрійського науковця-педагога Вольфганга Брецінки, який доклав багато особистих зусиль до того, щоб школа в німецькомовних країнах стала засобом культуризації нових генерацій, а педагогіка отримала високу пошану як надійний і реальний, а не міфологізований засіб уникнення загроз відновлення екстремізму і нових війн через правильне виховання.

Нашим педагогам і філософам погляди В. Брецінки доступні насамперед через книгу «Метатеорія виховання. Вступ в основи науки про виховання, філософію виховання й практичну педагогіку» [5]. Аналізуючи події на європейських і світових теренах у сфері освіти, навчання і виховання, В. Брецінка знаходить вагомі аргументи на користь перевірених тисячоліттями практики здобутків «практичної педагогіки» й попереджає читачів про небезпеку і марність сподівань на можливість створення чудодійного й інтегрального засобу подолання тих криз, які акцентували друга світова війна й усі подальші антропологічні й інші катастрофи [2].

Не заперечуючи необхідність розвитку суспільства і наук про нього, В. Брецінка знаходить вагомі аргументи на користь обачності і критичного мислення:

«Будь-яка аргументація на користь відносної самостійності науки про виховання має виходити з того, що немає жодної примусової тео-

ретичної основи для розробки проблем виховання в цілком новій (не за назвою, та за суттю) науці про виховання замість подальшого звернення до таких великих наук як психологія й соціологія, яким ми дотепер вдячні за більшість наших наукових знань про виховання. На користь концентрації цих знань у спеціальній науці про виховання говорять лише практичні причини, зокрема, очікування, що утворення нової теорії може бути форсованим й відповідні дослідження стануть пліднішими, якщо з гуманітарних і соціальних наук, у яких обробляються переважно невиховні питання, будуть критично відсортовані, понятійно погоджені між собою і включені до нової і більшої системи всі пов'язані з вихованням проблеми, а також спроби розв'язання їх.

*Чи зробить така «інтегрована» наука крок від простого збирання й інтерпретації складових частин знань з інших наук до самостійних теорій та їхньої перевірки, залежить, насамперед, від того, чи вдасться її представникам тематично сконцентруватися на телеологічно-каузально-аналітичній або технологічній постановці питання замість того, щоб займатися енциклопедичною супер-наукою про становлення особистості під впливом суспільства й культури. Більша небезпека полягає в тому, що навколо нечітких означень, як, наприклад, «педагогічна антропологія» або «теорія соціалізації», що випливають із окремих наук (зокрема з філософії і теології), незабаром виникне безліч різних висловів, які скоріше ускладнять, аніж *просунуть* уперед логіко-систематичну й емпіричну роботу над наукою про виховання. З різних наук і наукових шкіл у науково-педагогічну структуру неминуче проникне велика кількість висловів і спеціальних формулювань. Паралельно до безмежного розширення предмета зростає також небезпека мовної плутанини. Від того й іншого науку про виховання можна захистити лише обмеженням щодо малої, але важливої і чітко визначеної сукупності проблем замість того, щоб відкрити її для всіх тих матеріалів, які у якийсь спосіб можуть долучатися сюди на підставі доволі загального й розпливчастого інтересу до «людини» або до її «соціалізації» [5, с. 85–86].*

Порівняно гарним (і важливим для теми нашої статті) прикладом появи, розвитку й вичерпання подібних інтегральних «супер-наук» є доля педагогічної антропології після II світової війни.

Не засліплена нацистською пропагандою частина німецькомовних науковців ще під час війни стала аналізувати причини подій і шукати засоби ліквідації їхніх духовних наслідків та відвернення можливості чергового повторення подібних явищ у майбутньому. Серед нових

засобів забезпечення нового виховання було запропоновано інтегральну науку з назвою «педагогічна антропологія». Одразу ж зауважимо, що в умовах ще свіжого у пам'яті науковців розгromу педології, педагогічна антропологія не мала в СРСР шансів на увагу й розвиток. Лише на його схилку окремі інноватори (В. Б. Куликов на Уралі, Б. М. Бім-Бад у Москві та група їхніх послідовників) розпочали спроби реанімувати на сучаснішій основі ті корисні пропозиції, які ще у 1867 році намагався поширити К. Д. Ушинський у своїй кількатомній монографії про нові засади виховання. В Україні навіть зараз педагогічна антропологія не привертає уваги, про що свідчить відсутність цього поняття не тільки в педагогічних енциклопедіях [2; 1], а й у словниках із переліком іншомовних понять [3].

Пропонуючи педагогічну антропологію, німецькі науковці повоєнного періоду сподівалися актуалізувати питання вивчення моральних цінностей, що так швидко занепали за короткий міжвоєнний інтервал часу. Прочитуємо вдале і стисле узагальнення, яке пропонує російським студентам-педагогам у своєму підручнику В. І. Максакова: «Традиційно філософська антропологія майже не цікавилася вихованням. Але в 60-і рр. XX ст. у Німеччині виник новий її плін, що доволі швидко став популярним і продуктивним: педагогічна антропологія. Вона виникла на тлі глибокої кризи тоталітарного, антигуманного суспільного устрою гітлерівської Німеччини, спричиненої поразкою у Другій світовій війні. Були зруйновані не тільки економіка й держава, а й похитнулися традиційні цінності та впевненість у перевазі всього німецького, зокрема й системи виховання. Водночас різко зріс інтерес до проблем людини взагалі й сучасної зокрема. Виникла потреба переосмислити класичні уявлення про сутність людини, про взаємозалежність людини й культури, людини й виховання, про сутність, цілі та можливості виховання. Цим стали займатися представники «нової філософії». Один з її лідерів Отто Фрідріх Больнов (1903–1991) назвав свою власну філософську концепцію педагогічною антропологією. Педагогічна антропологія О. Больнова претендує на створення нової філософської моделі людини й нової моделі виховання» [15, с. 11–12].

Спалах активності прихильників повторного відкриття педагогічної антропології (нагадаємо — перше сталося на німецьких теренах ще у XIX ст., спричинивши, зокрема, творчий злет К. Д. Ушинського) вже у середині 1960-х років призвів до розпаду цілісної науки на кілька течій. В. Б. Куликов глибоко й об'єктивно аналізує події:

«Герменевтико-феноменологічний підхід до виховання особливо яскраво виявився в «антропологічній педагогіці», виразниками якої стали О. Больнов, В. Лох, К. Гіль, Ф. Кюммель, Г. Броєр. У дискусійній роботі «Антропологічний вимір у педагогіці» (1963) В. Лох запропонував розвести поняття «*антропологічна педагогіка*» і «*педагогічна антропологія*». Мета антропологічної педагогіки — вивчення людини з позицій виховання, а педагогічна антропологія розглядає виховання з позицій категорій людини. Виховання в педагогічній антропології стає «відкритим питанням» для будь-якого людського вияву. У разі з антропологічною педагогікою йдеться про антропологічний вимір педагогіки, у разі з педагогічною антропологією — про педагогічний вимір антропології; перше — це відгалуження від філософської антропології у бік педагогіки, друге — від педагогіки у бік філософської антропології [11, с. 121].

Загалом ці процеси в німецькомовних країнах швидко привели до двох головних варіантів спроб антропологізувати навчально-виховний процес.

У рамках першої великої течії антропологічного підходу діяли ті теоретики, що високо цінували не тільки психологію, а й природничо-математичні науки — біологію, етологію й інші. Серед них слід наголосити саме на етології, яка після праць К. Лоренца ([14] та ін.) посіла належне місце не тільки у працях науковців, а й у шкільних курсах з біології та інших наук. Цікавий варіант педагогічної антропології у рамках біологізаторського підходу як інтегративно-систематичного вчення створив І. Дерболав, який, однак, в очах російських авторів не заслужив згадки в підручниках з цієї дисципліни [10; 15; 19]. Як теорія сучасної педагогічної дії інтегративна педагогічна антропологія І. Дерболава концентрується на проблемах формування індивідуальності в системі освіти і поза нею, досліджує особистісний розвиток. Серед росіян позитивно оцінює такі наміри С. А. Смирнов у статті 2010 року: «Для сучасної педагогічної антропології характерне використання даних біології, фізіології, генетики, екології, етології під кутом зору принципу коеволюції, що синтезує знання соціальних і природничих наук. Застосування принципу коеволюції запропонував у Росії А. П. Огурцов разом з колегами в одній із праць [9]. Однак у цьому напрямі в педагогічній антропології немає якогось суттєвого прогресу» [26, с. 103]. Можливо, головною причиною цих незначних наслідків стали очевидні труднощі на шляху тих науковців-гумантаріїв, які намагаються критично і глибоко проаналізувати сутність і педагогічно-виховну ефективність складних

для розуміння відкриттів у молекулярній природі мозкової діяльності (біологія), групової та індивідуальної поведінки представників високо-розвинених видів (етологія) та ін.

Про другу велику течію зарубіжних прихильників антропологічного підходу російський науковець В. Б. Куликов висловлюється так: «Інший варіант інтегративної моделі педагогічної антропології був представлений у середині 1960-х років фундаментальною роботою Г. Рота [30]. Згідно з його переконаннями, педагогічна антропологія не є спеціальною дисципліною в структурі наук про виховання; вона пронизує галузі людинознавства під педагогічним кутом зору. Педагогічна антропологія являє собою своєрідне ядро загальної педагогіки, що концентрує в собі педагогічно значущі результати різних наукових підходів до людини. Свій варіант Г. Рот називає також *емпіричною педагогічною антропологією*. Емпіризм у цьому разі не зупиняється на аналізі фактичного матеріалу, а критично осмислює методологію та принципи природничо-наукових теоретичних досліджень людини» [11, с. 123].

У своїх подальших працях Г. Рот розвивав і поглиблював ці уявлення через пропозиції гармонійно поєднувати ідеальну і реальну антропологію. Він перестав наголошувати на спроможності педагогічної антропології пояснити все у вихованні людини, а визначив її завдання у безперервному перегляді й корекції виховного процесу у тому сучасному потоці знань про людину, що зростає і постійно змінюється. Багато аналогій із цими змінами у діях Г. Рота знаходимо в еволюції поглядів інших прихильників другої течії педагогічної антропології — А. Флітнера і К. Дінельта.

Пригадуючи наведені вище попередження В. Брецінки щодо слабкості надмірно інтегративних наук, можна відзначити їхню застосовність для еволюції педагогічної антропології в її повоєнному відродженні. За порівняно короткий термін були вичерпані можливості маніпуляції з наявною термінологією, а серйозного залучення людинознавчих досягнень точних наук так і не сталося. Натомість, розпочався процес спочатку обережної, а пізніше (у 1970–80-х роках) більш енергійної критики педагогічної антропології. Варті уваги результати отримували переважно ті науковці, які відмовилися від надмірних претензій і концентрували свої зусилля над доцільним використанням нових наукових відкриттів під час поглибленого аналізу звужених і конкретних вікових стадій людини (М. Лангефельд, Р. Зюсмут, М. Ранг, а також «пізній» К. Дінельт).

XXI століття «західна» педагогічна антропологія зустріла тенденцією зближення з усіма іншими антропологічними концепціями, насамперед, з історичною, політичною, екологічною. Нові можливості для розвитку знаходилися у взаємодії з філософією, соціологією та етикою. Загалом, як узагальнив В. Б. Куликов, «педагогічна антропологія як напрям людизнавства вплинула на розвиток методології педагогічних досліджень, теорії виховання, філософії освіти» [11, с. 123]. Подібну оцінку на основі аналізу праць зарубіжних і російських науковців (зокрема, фахівця з філософії освіти О. П. Огурцова [17]) десятьма роками пізніше висловив С. А. Смирнов: «Одні дослідники бачать головне завдання в розробці емпіричної теорії й філософському аналізі понять педагогіки. Інші — у вивченні проблеми й теорії особистості. Треті вважають її наукою про освіту як особливий інститут. Четверті думають, що педагогічна антропологія — це міждисциплінарне поле для концептуальних розробок» [26, с. 102].

Для нас надзвичайно цікавим є визнання С. А. Смирновим дуже швидкого вичерпання одразу кількох спроб створення і використання в Росії інтегративних наук і підходів: «У 1990-х роках у Росії розвивався інноваційний педагогічний рух, що йшов в авангарді всіх філософсько-педагогічних і методологічних розробок. До лідерів руху належать Г. П. Щедровицький, П. Г. Щедровицький, В. В. Давидов, Ю. В. Громико, І. Д. Фрумін, Б. Д. Ельконін, А. І. Адамський та інші. Концептуально вони спиралися на роботи Л. С. Виготського й на свої власні піонерські розробки. До середини 90-х рр. інноваційний рух зійшов на нуль, а серйозних теоретичних, концептуальних розробок у цей час не спостерігається» [26, с. 104–105].

Зауважимо, що друга половина цієї статті С. А. Смирнова присвячена детальному аналізу досягнень і прорахунків практично усіх проектів і дій названих інноваторів. Відзначимо високу якість цього аналізу, але утримаємося від його викладу у нашій статті. Більш важливим для ймовірного використання в Україні ми вважаємо інформацію про те, як розвивалися події в Росії не щодо загалу інновацій в освіті, а в аспектах розвитку філософії освіти, філософської антропології і педагогічної антропології.

Аналіз розвитку двох перших виходить за рамки цієї статті, адже загалом до справи були залучені десятки науковців і наслідком їхніх досліджень стала велика кількість статей і виступів на конференціях, монографій та навчальних посібників (вказемо тільки частину — [6–8;

23–25; 28; 29)). Більш локалізованим був розвиток педагогічної антропології, адже у Росії виявилось тільки два центри її відродження в аспектах виконання заповітів К. Д. Ушинського — Урал і Москва. Уральський дослідник В. Б. Куликов не поступився у часі створення перших праць своєму головному московському «супернику» Б. М. Бім-Баду, але досяг слабшого впливу на розвиток подій. Залученість Б. М. Бім-Бада до складу урядових тимчасових колективів з розробки планів і моделей реформації освіти дала йому можливість, як мінімум, кращого доступу що загальноросійських ЗМІ і московських друкарень.

У своїх книжках 1988 і 1994 років видання В. Б. Куликов дотримувався рівноваги між оглядом праць інших науковців і викладом власних міркувань [12]. Б. М. Бім-Бад надав перевагу створенню навчального посібника з використанням методу адаптації та узагальнення того, що раніше висловлювали десятки попередників — представників різних наук [19]. Ті, хто створював підручники з педагогічної антропології в наступні роки, частіше використовували досвід Б. М. Бім-Бада [15], аніж намагалися реалізувати в матеріалах для студентів свою переконаність у тому, що педагогічна антропологія є повноцінною наукою в освітній сфері, яка має право фігурувати в навчальних планах закладів педагогічної освіти [10].

На завершення зазначимо, що після 2000-го року наукові статті з педагогічно-антропологічної тематики стали з'являтися в Росії усе рідше, а в їхньому змісті переважає диференціація еволюції педагогічної антропології з викладом позицій науковців, які діяли на різних етапах — від К. Д. Ушинського до наших сучасників [13; 20; 26; 27].

Набагато суттєвіша інновація спостерігається у видавничій справі, адже з'явилися і кількісно майже зрівнялися з підручниками першої генерації, що стосувалися педагогічної антропології ([10; 15; 19] та інші), навчальні посібники з ширшими за змістом назвами, що містять словосполучення «психолого-педагогічна антропологія» [16; 18; 21; 22]. На нашу думку, цей факт свідчить про доцільність подальшого дослідження російського досвіду розвитку антропологічного підходу до інноваційних процесів в освітній сфері, зокрема, в аспектах використання нових дисциплін у педагогічних навчальних закладах III-IV рівнів акредитації.

Література:

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник/С. Гончаренко. — Київ.: Либідь, 1997. — 376 с.
2. Енциклопедія освіти/Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
3. Словник іншомовних слів/уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К.: Наук. думка, 2000. — 680 с.
4. Блонский П. П. Психология младшего школьника/П. П. Блонский/ред. и вступ. статья А. И. Липкиной и Т. Д. Марцинковской. — М.: Изд.-во «Ин-тут практ. псих.»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. — 575 с.
5. Брецинка В. Метатеория воспитания. Введение в основы науки о воспитании, философию воспитания и практическую педагогику./В. Брецинка/пер. с нем. О. Заякина и И. Дячок; отв. ред.: В. Кортхаазе и Р. Мних. — Киев — Дрогобыч: Коло, 2006. — 368 с.
6. Гершунский Б. С. Философия образования XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций)/Б. С. Гершунский. — М.: Изд.-во «Совершенство», 1998. — 608 с.
7. Гусинский Э. Н. Введение в философию образования/Э. Н. Гусинский, Ю. И. Турчанинова. — М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. — 224 с.
8. Ильин Г. Л. Философия образования (идея непрерывности)/Г. Л. Ильин. — М.: «Вузовская книга», 2002. — 224 с.
9. Карпинская Р. С. Философия природы: коэволюционная стратегия/Р. С. Карпинская, И. К. Лисеев, А. П. Огурцов. — М.: Интерфакс, 1995. — 352 с.
10. Коджаспирова Г. М. Педагогическая антропология/Г. М. Коджаспирова. — М.: ГАРАДАРИКИ, 2005. — 338 с.
11. Куликов В. Б. Педагогическая антропология/В. Б. Куликов/Российская педагогическая энциклопедия: В 2 т. Т. 2. — М — Я/гл. ред. В. В. Давыдов. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. — С. 120–124.
12. Куликов В. Б. Педагогическая антропология: истоки, направления, проблемы/В. Б. Куликов. — Свердловск, 1988.

13. Липская Л. А. Философско-антропологический фундамент современного образования/Л. А. Липская//Педагогика. — 2006. — № 2. — С. 23–28.
14. Лоренц К. Обратная сторона зеркала/К. Лоренц/пер. с нем./под ред. А. В. Гладкого; сост. А. В. Гладкой, А. И. Федоров; послесловие А. И. Федорова. — М.: Республика, 1998. — 393 с.
15. Максакова В. И. Педагогическая антропология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений/В. И. Максакова. — 2-е изд., стереотип. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 208 с.
16. Мальцева Н. В. Психолого-педагогическая антропология: учебно-методическое пособие/Н. В. Мальцева. — Ишим: ИГПИ им. П. П. Ершова, 2010.
17. Огурцов А. П., Платонов В. В. Образы образования. Западная философия образования. XX век/А. П. Огурцов, В. В. Платонов. — СПб.: РХГИ, 2004. — 520 с.
18. Папшева Л. В. Психолого-педагогическая антропология: учебно-методическое пособие для студентов, обучающихся по специальности 050706 «Педагогика и психология»/Л. В. Папшева, М. С. Ткачева. — Саратов: Наука, 2007.
19. Педагогическая антропология: учебное пособие/Авт.-сост. Б. М. Бим-Бад. — М.: Изд-во УРАО, 1998. — 576 с.
20. Попов А. А. Педагогическая антропология в контексте идеи самоопределения/А. А. Попов, И. Д. Проскуровская//Вопросы образования. — 2007. — № 3. — С. 186–198.
21. Психолого-педагогическая антропология [Текст]: методическое пособие/К. Г. Языков [и др.]. — Томск: Изд-во Томского гос. пед. ун-та, 2011.
22. Психолого-педагогическая антропология [Электр. ресурс]: учебно-методический комплекс/авт.-сост.: Н. М. Клепикова. — Новосибирск: ГОУ ВПО НГПУ, 2007.
23. Рогова А. В. Философия и история образования: учебное пособие/А. В. Рогова. — Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2000. — 140 с.
24. Розин В. М. Философия образования: Учебное пособие В. М. Розин, С. К. Булдаков. — Кострома: Изд-во КГУ им. Н. А. Некрасова, 1999. — 284 с.
25. Сидоров Н. Р. Философия образования. Введение/Н. Р. Сидоров. — СПб.: Питер, 2007. — 304 с.

26. Смирнов С. А. Педагогическая антропология / С. А. Смирнов // Высшее образование в России. — 2010. — № 4. — С. 102–108.
27. Солдунова Л. Ю. Этапы развития педагогической антропологии в России/Л. Ю. Солдунова//Известия Саратовского университета. Сер.: Философия. Психология. Педагогика. — 2008. — Т. 8. Вып. 2. — С. 124–126.
28. Философия социальных и гуманитарных наук. Учебное пособие для вузов/под общ. ред. проф. С. А. Лебедева. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М: Академический Проект, 2008. — 733 с.
29. Философско-психологические проблемы развития образования/под ред. В. В. Давыдова; Российская Академия образования. — М.: ИНТОР, 1994. — 128 с.
30. Roth H. Padagogische Anthropologie/H. Roth/Bd 1–2. — Hannover, 1966–1971.

Невмерзичкий О. А. Достижения и проблемы педагогической антропологии в зарубежье: критическо-философское видение

С соблюдением научной объективности исследовано новое возрождение педагогической антропологии в рамках антропологического течения философского представления о новом воспитании на Западе и в России.

Ключевые слова: *философия образования, педагогическая антропология, антропологическая педагогика, психолого-педагогическая антропология.*

Nevmerzhitskiy O. A. Achievements and challenges of educational anthropology in the diaspora: critical and philosophical vision

With observance of scientific objectivity new revival of pedagogical anthropology within the limits of an anthropological current of philosophical representation about new education in the West and in Russia is investigated.

Keywords: *educational philosophy, pedagogical anthropology, anthropological pedagogics, psihologo-pedagogical anthropology.*

УДК 502.31:17

РОЛЬ НАНОТЕХНОЛОГІЙ У ВИРІШЕННІ ЖИТТЄВИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Касьянов Д. В.[©]

*Кандидат філософських наук, здобувач НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Розвиток нанотехнологій розглядається у контексті проблем, нагальне вирішення яких має забезпечити подальший поступ цивілізації.

Ключові слова: *цивілізація, прогрес, нанотехнології.*

Впровадження нанотехнологій у різні сфери розвитку суспільства розглядається сьогодні як важливий чинник прогресивного вирішення суперечностей у системі «людина — суспільство — природа». Серед основних проблем, які людство намагається розв'язати на сучасному етапі розвитку цивілізації, насамперед постає питання енергетичної залежності людини від природних ресурсів. Ключові аспекти цієї проблеми полягають, по-перше, у вичерпаності традиційних джерел енергії, основу яких складають невідновлювальні вуглецеві види палива (вугілля, природний газ, нафта), що сьогодні роблять більше 85% внеску у світову енергетику. Проте ресурси цих енергоносіїв обмежені. За різними прогнозами, вугілля вистачить на 250–400 років, природного газу — на 60–100 років, нафти — на 40–60 років [7, с. 146].

По-друге, використанні традиційних видів палива призводить до забруднення навколишнього середовища. Більша частина проблем із забрудненням довкілля пов'язана з використанням традиційних джерел енергії. Спалювання викопних ресурсів (вугілля, нафти і газу), деревини або продуктів життєдіяльності людини і домашніх тварин призводить до зростання в атмосфері концентрації вуглекислого газу, сажі і інших забруднюючих речовин, які призводять до отруєння атмосфери і глобального потепління. Як зазначає Л. Нікітін, на початок ХХІ ст. стало очевидним, що запаси вугілля, нафти і газу не безмежні. До того ж їх інтенсивне використання з неминучістю підштовхує людство до екологічної кризи. Ці енергоносії стали основою багатьох екологічних катастроф, різкого розбалансування стосунків між людиною і природою [8, с. 27].

Третій аспект енергетичної проблеми пов'язаний з екологічною небезпекою атомної та гідроенергетики. Хоча атомні електростанції (АЕС) та гідроелектростанції (ГЕС) виробляють більш дешеву електроенергію та порівняно менше забруднюють довкілля, зокрема, не викидають в атмосферу двооксид вуглецю, атомна та гідроенергетика не позбавляє повністю від негативного впливу на довкілля. Так, ризики атомної енергетики пов'язані із складністю забезпечення повної безпеки ядерного паливного циклу. А аварії на АЕС, подібні до вибуху на Чорнобильській АЕС чи «Фукусімі», можуть призвести до глобальної екологічної катастрофи, наслідки якої буде відчувати не одне покоління. В свою чергу будівництво великих водосховищ для ГЕС відчужує з використання значні площі родючих земель та лісів, порушує життя екосистем рік.

По-четверте, ситуація значно погіршується через постійне зростання потреб в енергії. Першовідкривач фулерену Нобелівський лауреат Р. Смоллі позначив цю проблему як «тераватний виклик», вказуючи на те, що у найближчому майбутньому людству будуть потрібні теравати енергії (префікс тера позначає трильйон). За його словами, найпростіші розрахунки показують, що до середини ХХІ століття рівень енергоспоживання людства зросте щонайменше удвічі, отже потрібно навчитися виробляти велику кількість енергії за рахунок нових процесів. Завдання ускладнюється через те, що джерела енергії мають бути не тільки відновлюваними, але й екологічно чистими, а також дешевими, хоча б для того, аби людство могло зберегти міжнародний мир і процвітання, а не загрузнути у війнах за природні ресурси [10, с. 34–35].

Нарешті, останнім, але не менш важливим аспектом енергетичної проблеми є нерівності та конфлікти навколо розподілу джерел енергії, що існують у сучасному світі. Як відзначають Л. Уільямс та У. Адамс, з 6,5 млрд. людей, що живуть на Землі, близько 2 млрд. не мають доступу до електрики, а ще 2 млрд. вимушено використовувати обмежену кількість викопних видів палива, зазвичай деревину і продукти життєдіяльності домашніх тварин. Останні 2 млрд. використовують інші доступні джерела енергії (наприклад, американці складають всього 5% населення Землі, але використовують близько 25% всієї енергії, що витрачається людством). Люди без доступу до достатньої кількості енергії вступають в конфлікт з тими, у кого енергії вистачає, а це приведе до зростання соціальної і політичної напруженості [12, с. 231].

Які шляхи вирішення енергетичної проблеми передбачаються концепцією сталого розвитку? Яку роль тут можуть зіграти нанотехнології?

Стратегічним орієнтиром для вирішення проблеми енергозабезпечення є поступове обмеження у використанні невідновлювальних джерел (вугілля, природний газ, нафта), впровадження енергозберігаючих технологій та інтенсифікація переходу до відновлювальних джерел енергії. За словами Г. Сафонова, світова економіка повільно, але вірно рушила в епоху, коли викиди вуглецю в атмосферу будуть жорстко обмежені, а безвуглецеві технології в енергетиці і промисловості отримають для розвитку нові стимули. Розвиток поновлюваних джерел енергії стає одним з пріоритетних напрямів в боротьбі із зміною клімату. На відміну від спалювання викопного палива виробництво енергії з використанням поновлюваних джерел не приводить до викидів в атмосферу парникових газів. Виключення складає лише спалювання біомаси, але і в цьому випадку викиди CO₂ в атмосферу вважаються кліматично нейтральними, оскільки біомаса у будь-якому випадку бере участь в природному кругообігу вуглекислого газу в природі. Загалом до поновлюваних джерел відносяться енергія біомаси, вітру, сонячна, приливна, геотермальна, а також енергія падаючої води, використовувана на гідроелектростанціях різної потужності. За допомогою поновлюваних джерел виробляється електрична, теплова і механічна енергія. Потенціал цих джерел на декілька порядків перевищує сучасний рівень використання енергії в світі, а їх переваги в порівнянні з органічним паливом обумовлені їх невичерпністю і екологічною чистотою виробництва енергії [10, с. 13].

Впровадження альтернативних технологій на основі поновлювальних джерел енергії (Сонце, вітер, тепло Землі, приливи та відливи, енергія малих водотоків) багатьма фахівцями розглядається як магістральний шлях розвитку енергетики у межах сталого розвитку. Зокрема, Р. Смоллі, говорячи про тераватний виклик та необхідність негайного пошуку нового потужного, екологічно чистого, дешевого та доступного джерела енергії, вважає таким джерелом сонячну енергію. Для подальшого зростання та розвитку людство, на його думку, має у найближче десятиліття знайти методи утилізації сонячної енергії. Кожного дня наша планета отримує від Сонця 165 000 терават енергії, а для вирішення всіх енергетичних проблем необхідно лише 20 терават. Природа створила величезне джерело енергії, але людство ще на навчилося достатньо ефективно ним користуватися [11, с. 36].

Сьогодні питома вага альтернативних джерел енергії у світовому паливно-енергетичному балансі не перевищує 1%. Як зазначає Г. Сафонов, недосконалість технологій і устаткування, відсутність необхідних конструкційних матеріалів, висока капіталоємність і мала одинична потужність не дозволяють широко залучати поновлювані джерела до енергетичного балансу. Тому з практичної точки зору доки поновлювальні джерела енергії слід розглядати не як альтернативу традиційній енергетиці, а як додатковий ресурс, що допомагає вирішувати важливі енергетичні, соціально-економічні і екологічні завдання [10, с. 13].

З нанотехнологіями пов'язують якісний стрибок у розвитку альтернативних джерел енергії, насамперед, використання енергії Сонця. Так, У. Хартман звертає увагу на можливості нанотехнологій у підвищенні ефективності використання сонячної енергії. Перш за все, ці технології дозволяють різко підвищити ступінь поглинання випромінювання, що падає на поверхню сонячних батарей чи колекторів за рахунок нанесення на неї наночарів певних речовин [13, с. 126–127].

Альтернативним джерелом енергії буде використання нанотрубок для створення перетворювачів сонячної енергії. Крім того, вуглецеві нанотрубки можуть ефективно адсорбувати велику кількість водню, що активізувало розроблення опалювальних елементів і батарей. Це, у свою чергу, дасть змогу створити екологічно безпечні транспортні засоби [1, с. 72].

У перспективі очікується розробка нових видів палива за допомогою маніпулювання на атомно-молекулярному рівні. Зокрема, вже сьогодні існують певні розробки систем, що працюють на водні. При цьому виникає проблема отримання достатніх обсягів водня. Вирішення даної проблеми в перспективі пов'язують з розщепленням води за допомогою сонячного світла та масиву нанотрубок на основі діоксиду титану. Отриманий водень зберігається в системах нанорозмірних пор титану та вуглецевих нанотрубок. Такий матеріал здатен зберігати водень для наступного використання в двигунах автомобілів [12, с. 236].

Завдяки нанотехнологіям очікується також створення так званих термоелектриків. Це дозволить отримувати тепло прямо з електрики, а електрики — з тепла. У багатьох галузях промисловості це дасть можливість перетворювати непридатне тепло на електрику. Використання термоелектриків серйозно позначиться на комунальному господарстві. А країни, що мають геотермальні води, наприклад, Ісландія, отримають потужні енергетичні ресурси [8, с. 31].

Окрім впровадження нових технологій використання альтернативних джерел енергії вирішення енергетичної проблеми передбачає комплекс заходів з енергозбереження, що є важливим додатковим джерелом енергоресурсів й через це має важливе значення для сталого розвитку. Можливості для енергозбереження існують в усіх сферах життя: у промисловості, транспорті, сільському та житлово-комунальному господарстві та побуті. Зокрема, енергозбереження у промисловості включає використання енергозберігаючих технологій, зниження теплових втрат при децентралізації виробництва електроенергії, оптимізацію територіальної структури виробництва та зменшення відстаней для перевезень. На транспорті ресурс енергозбереження може бути реалізований шляхом екологізації та збільшення коефіцієнту корисної дії транспортних засобів. Потенціал енергозбереження у сільському господарстві може бути розкритий при повному використанні біологічного потенціалу агро екосистем, використанні нової сільськогосподарської техніки, впровадженні енергозберігаючих технологій обробки ґрунту і первинної переробки сільськогосподарської продукції, зменшенні транспортних витратків [7, с. 162–163].

М. Гальперін серед досягнень на шляху зниження споживання енергії за останні три десятиліття називає:

— розроблення технології будівництва «теплих будинків», в яких вдалося у декілька разів понизити втрати тепла через стіни і вікна, що привело до зниження витрати тепла на опалювання;

— модернізацію теплоелектростанцій, що привела до зростання коефіцієнта корисної дії паротурбінних і газотурбінних установок в середньому з 35 до 42%;

— зниження витрат пального в автомобілів і сільськогосподарської техніки в середньому на 25%

— скорочення питомої витрати енергії (на одиницю продукції) в енергоємних галузях промисловості;

— повна заміна лампової електроніки (підсилювачі, вимірювальна апаратура, телевізори, телефонна і радіоапаратура) напівпровідниковою і інтегральними схемами, що привело до скорочення питомої витрати енергії більш ніж в 100 разів;

— початок масового вживання економічних світильників із збільшеним в 10 разів терміном служби і 5-кратним збільшенням світловидатності на 1 Вт споживаної потужності в порівнянні із звичайними лампами [2, с. 219].

Сьогодні розвиток нанотехнологій відкриває принципово нові можливості суттєвого зниження споживання енергії. Так, нові композитні матеріали дозволяють домогтися суттєвого зменшення маси транспортних засобів, що в свою чергу призводить до значної економії палива. Інший напрям економії енергії пов'язаний із зменшенням втрати енергії під час її доставки в електричних мережах. Нанотехнології можуть допомогти у створенні надпровідних кабелів, в яких майже немає втрат енергії.

Окрім засобу вирішення енергетичної проблеми нанотехнології розглядаються як перспектива вирішення проблеми харчування для людства. Сьогодні як ніколи актуальні слова В. Вернадського: «люди самі навчаються виготовляти їжу для себе, або просто зникнуть з біосфери назавжди». Адже в сучасних умовах традиційне виробництво продуктів харчування не встигає за зростанням населення земної кулі, а отже виникає потреба у якісно нових технологіях, що можуть вирішити глобальні проблеми голоду та неякісного харчування.

Окрім того, що існуючі технології не дозволяють забезпечити нормальне харчування всього населення земної кулі, вони також чинять негативний вплив на довкілля. Традиційні технології, що передбачають активне використання добрив та засобів боротьби з шкідниками та хворобами рослин, призводять до забруднення природи, порушення екологічного балансу тощо.

Варто також відзначити й такий аспект глобальної проблеми харчування, як деградація земель, що можуть бути використані для сільського господарства. Деградація земель впливає на життя людини по декількох напрямках. Це, в першу чергу, втрати сільськогосподарських земель, що означають пряме зниження валових обсягів сільськогосподарського виробництва; зниження продуктивності угідь в результаті надмірного навантаження, її виснаження, перевипасу тварин на пасовищах; зменшення кількості сільськогосподарських угідь на душу населення; скорочення кількості кормів для худоби; перетворення людей на екологічних біженців у пошуках нових або родючіших земель [15, с. 441].

«Зелена революція» 1960–70 років, що полягала у процесі інтенсифікації сільського господарства, лише частково вирішила проблему продовольчої безпеки і на деякий час відклала проблему голоду, проте поставила агросферу перед загрозою екологічної катастрофи. Різко підвищилася енергоємність сільського господарства за рахунок використання поливу, добрив, пестицидів, антибіотиків і стимуляторів

зростання для тварин, інших засобів інтенсифікації. Це призвело до руйнування довкілля — дегуміфікації, засоленню ґрунтів, які перетворилися на безплідні «агроземи», забрудненню води, зниженню біологічної різноманітності [7, с. 174].

В межах концепції сталого людського розвитку надії на вирішення харчової проблеми пов'язуються з розвитком органічного землеробства. Т. Глушко та Л. Корсак, розглядаючи проблему переходу до сталого розвитку у найчутливішій до взаємовпливу економічних та екологічних чинників сфері агропромислового виробництва, де природне середовище відіграє вирішальне значення і виступає основним чинником якості продукції як гаранта здоров'я населення, акцентують увагу на актуалізації досліджень у сфері органічного землеробства. У ХХ ст. причиною збіднення ґрунтів визнано їх неправильну обробку. Результатом усвідомлення цих помилок і став розвиток органічного землеробства, що засноване на розумінні взаємозв'язку та взаємозалежності людини і оточуючого її середовища. Відповідно до принципів органічного землеробства землекористувач має не боротися із природою, а лише спрямовувати усі її процеси. Основними методами для впровадження органічного (натурального) виробництва стає використання матеріалів, які поліпшують екологічну рівновагу природних систем та інтегрують окремі технологічні виробництва системи сільського господарства в екологічне ціле [3].

Очевидно, що саме нанотехнології мають суттєво підвищити результативність землеробства та виробництва харчових продуктів. На думку Н. Кобаясі, забезпечення стабільного і достатнього рівня виробництва продуктів харчування вимагає, в першу чергу, збільшення площі посівів і підвищення врожайності сільськогосподарських культур, тобто розвитку нових методів ведення сільського господарства. Йдеться, з одного боку, про методи культивування посушливих або непридатних для сільського господарства земель, а з іншої — про підвищення продуктивності вже існуючих угідь в глобальних масштабах. Розвиток нанотехнологій обіцяє створити нові і вельми перспективні можливості для вирішення вказаних проблем. Перш за все, відзначається потенціал так званої генної технології, що дозволяє генетично модифікувати багато сільськогосподарських культур і не лише підвищити їх врожайність, але і зробити їх стійкішими до бур'янів і шкідників. Здобуття максимальної врожайності з кожної ділянки сільськогосподарських угідь дозволило б реально вирішити проблему браку продовольства в багатьох країнах. Окрім цього,

можна сподіватися і на те, що генна модифікація дозволить значно підвищити поживну цінність вирощуваних продуктів (тобто отримувати продукти з більшою калорійністю) [4, с. 89].

Очікується також, що нанотехнологіфікація сільськогосподарського виробництва приведе до появи молекулярних біороботів, які вироблятимуть їжу не менш ефективно, ніж це роблять рослини і тварини. Сучасні нанотехнологи і наноінженери запевняють, що теоретично можливо виробляти молоко прямо з трави, оминувши таку проміжну ланку, як корова [14, с. 63].

На думку М. Рибалкіної, нанотехнології здатні створити революцію в сільському господарстві. Молекулярні роботи зможуть виробляти їжу, «звільнивши» від цієї рослини і тварин. З цією метою вони використовуватимуть будь-яку «підніжну сировину»: воду і повітря, де є головні потрібні елементи — вуглець, кисень, азот, водень, алюміній і кремній, а інших, як і для «звичайних» живих організмів, буде потрібно в мікро-кількостях [9, с. 49].

К. Корсак вважає, що у даний момент людство впритул наблизилося до ефективного і дешевого штучного виготовлення «первинної біо-продукції» не шляхом хімічного перетворення нафти чи газу у подобу природних білків, а керованим на нановідстанях відтворенням тих реакцій фотосинтезу, які відбуваються у клітинах зелених та інших наземних і водних рослин. В результаті подібні надвисокі нанотехнології назавжди ліквідують загрозу голоду не лише наявного, а й значно більшого населення Землі [5, с. 130].

Завершення частково вже здійснених планів відтворення процесу фотосинтезу в штучних пристроях, дасть змогу людям не «відбирати їжу в усіх менших і більших», а навчитися створювати її самостійно і не вилучати з біосфери. Використання для штучних фотосинтетичних полів поверхні покривель житлових і технічних споруд (не кажучи про частину пустель Землі) у кулька разів, а не кілька процентів, збільшить повний обсяг первинної біологічної продукції на планеті [6, с. 92]. Як наслідок, не біосфера, а людина виявиться головною продукуючою силою біологічного розвитку планети.

Література:

1. Воблий О.М. Екологія та нанотехнології/О.М. Воблий, Л.І. Закалик, С.Ю. Лебідь//Науковий вісник нлту України. Збірник

- науково-технічних праць. — Львів: РВВ НЛТУ України. — 2010. — Вип. 20.14. — С. 71–74.
2. Гальперин М. В. Экологические основы природопользования: Учебник/М. В. Гальперин. — М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2003. — 256 с.
 3. Глушко Т. П. Концепція сталого розвитку як аграрна філософія сучасної цивілізації/Т. П. Глушко, Л. М. Корсак [Електронний документ]//Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2007. — № 66. — Режим доступу до журналу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Glushko.pdf
 4. Кобаяси Н. Введение в нанотехнологию/Н. Кобаяси. — М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. — 134 с.
 5. Корсак К. Формування філософії нанотехнології і освіта України/К. Корсак//Філософія освіти. — 2005. — № 1. — С. 126–134.
 6. Корсак К. В. Про можливий розвиток стосунків між екологією та економікою у ХХІ столітті/К. В. Корсак, О. В. Плахотнік//Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2010. — № 25. — С. 87–94.
 7. Миркин Б. М. Устойчивое развитие: вводный курс: Учеб. пособие/Б. М. Миркин, Л. Г. Наумова. — М.: Университетская книга. — 312 с.
 8. Никитин Л. Н. Энергоносители и человеческая культура/Л. Н. Никитин//Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Гуманітарні науки — 2007. — вип. 2. — С. 25–34.
 9. Рыбалкина М. Нанотехнологии для всех. Большое в малом/М. Рыбалкина. — М., 2005. — 434 с.
 10. Сафонов Г. В. Борьба с глобальным изменением климата: перспективы для развития возобновляемой энергетики в России/Г. В. Сафонов//Форсайт. — 2007. — т. 1. — № 3. — С. 12–17.
 11. Смолли Р. Нанотехнология и глобальная энергетика/Р. Смолли//Фостер Л. Нанотехнологии. Наука, инновации и возможности. — М.: Техносфера, 2008. — С. 34–39.
 12. Уильямс Л. Нанотехнологии без тайн/Л. Уильямс, У. Адамс. — М.: Эксмо, 2009. — 368 с.

13. Хартманн У. Очарование нанотехнологией/У. Хартманн. — М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. — 173 с.
14. Цикин В. А. Философский дискурс нанотехнологий/В. А. Цикин//Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. — Випуск 35. — Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2010. — С. 57–67.
15. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие/[под общей редакцией проф. В. П. Колесова]. — М.: Права человека, 2008. — 636 с.

Касьянов Д. В. Роль нанотехнологий в решении жизненных проблем развития цивилизации

Развитие нанотехнологий рассматривается в контексте проблем, неотложный решение которых должно обеспечить дальнейшее продвижение цивилизации.

Ключевые слова: *цивилизация, прогресс, нанотехнологии.*

Kasyanov D. V. Role of nanotechnologies in resolution vital problems of development of civilization

Resume: development of nanotechnologies was reviewed in the context of problems, urgent resolution of which will ensure further progress of civilization.

Keywords: *civilization, progress, nanotechnologies.*

УДК 7.01:7.017.4.033 (31)

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ КОЛІРНОЇ ЕСТЕТИКИ СХОДУ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Коваленко Є. В. ©

Викладач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Кримського інженерно-педагогічного університету (м. Сімферополь)

Мова йде про те, що кольорові рішення предметів мистецтва, які дійшли до наших днів, говорять нам про те, які переваги домінували в тому чи іншому історичному періоді часу.

Ключові слова: *колір, культура, мистецтво, колірна символіка, естетика, Схід, орнамент, мініатюрне мистецтво, традиційна естетична думка, образна мова, форма.*

Мистецтво глибоко вкоренилось в повсякденне життя, в релігію, в усі сфери людської діяльності. Воно стало життєвим методом, мірилом людських цінностей, вираженням всіх діянь людських. Тому обличчя культури і цивілізації виразно виявляється у творах мистецтва та їх колірних рішеннях, а отже і їх естетичних цінностях. Ми знаходимо його в розписах стін, в храмах на предметах побуту і домашнього начиння.

Кольорові рішення предметів мистецтва, які дійшли до наших днів, говорять нам про те, які переваги домінували в тому чи іншому історичному періоді часу. Кольорові уподобання людей — одночасно продукт і двигун колірної культури, вони фіксують рівень її розвитку і одночасно здатні трансформувати існуючі стереотипи.

Колірні переваги спочатку формуються в сфері концептуального кольору, спираючись на колірну символіку та естетику. Такі переваги назвемо ідеальними. Вони існують лише в свідомості і суттєво трансформуються, коли з'являється матеріальний об'єкт — кольороносець.

Зважаючи на велику стійкість традицій на Сході, необхідно звернутися до їх давніх витоків. Археологічні дослідження, проведені в ХІХ і ХХ століттях в Сирії і на землі древньої Месопотамії, явили світу важливі архітектурні пам'ятники, висхідні до цивілізацій ІІІ і ІІ тисячоліття до н.е. Ці пам'ятники були створені

народами шумерів, аккадів і стародавніх вавилонян [1, с.14]. Мистецтво цих народів, їх досягнення в архітектурі і орнаменті залишили глибокий слід у розвитку мистецтва до ісламського періоду. Культурні досягнення цих народів використовували Греція і Візантія — піонери західної цивілізації, на них спиралася в своєму розвитку складена на Стародавньому Сході культура Сасанідів. І ті й інші служили як би сполучною ланкою між арабами давнини і арабами нового часу, які створили культуру арабів мусульманського періоду. Тому, що багато елементів архітектурного мистецтва та орнаменту були пронесені через століття, сприяло візантійське і сасанідське мистецтво.

У досліджуваного періоду історії мистецтва арабів існували, природно, свої поняття і уявлення. Основні з них: відсутність персоніфікованого майстра, його розчинення в соціальній групі, бо він (майстер) грав роль виразника ідей цієї групи, як один зі свідків подій свого століття, а не як окрема самостійна особистість. Тому створюється культурна єдність мистецтва, що служить вираженням даної епохи. Досліджувана епоха середньовіччя була часом появи нових досягнень в архітектурі і орнаменті, в яких розкривалася творча думка і традиційне мистецтво з його новими задумами та методами їх втілення з точки зору використання елементів орнаменту.

Майстер арабського мистецтва, маючи справу з реальністю і виділеними елементами, уникав натуралістичності зокрема об'ємності зображення, не акцентував їх виділення: він робив зображення плоским. Ця якість досягається у всіх видах робіт по орнаменту в арабському мистецтві, з усіма видами матеріалів, зустрічається воно і в орнаменті і у всіх видах мистецтва. Різноманіття і єдність — це одна з найважливіших характерних рис, притаманних арабському мистецтву та мистецтву середньовіччя: «Це явище представляє собою розбивку поверхні на просторові елементи, що мають різні геометричні візерунки. До них відносяться орнаментальні візерунки з рослинних елементів або з власне геометричних візерунків» [1, с.25].

Часто всі елементи зібрані в одній площині простору. Ми помічаємо несподіваний перехід від орнаментальних деталей до інших форм від арабесок до округлих геометричних ліній або до прямолінійного узору і т. д. Майстер арабського мистецтва, працюючи з поверхнями, використовує їх самі незначні особливості, намагається найбільш ефективно викласти даний орнамент, використовувати кожен колір для збагачення колірної гами поверхні, використовує всі природні переваги оброблюваного

матеріалу для варіювання орнаментальними візерунками, домагаючись їх максимальної чіткості і послідовності, майже ідеальною сполучуваності та естетичної виразності деталей [2, с.98].

Народи арабських країн зробили великий внесок у скарбницю світової художньої культури, створили твори мистецтва, одухотворені своєрідним і тонким розумінням прекрасного».

Майстер арабського мистецтва міг здійснювати своє завдання в естетичному плані своєю власною мовою мистецтва, можливості якого не кореняться лише в минулому. Проте, в наші дні можна вдатися і до використання художньої спадщини. Але треба домогтися вірного розуміння старих принципів арабського майстра і тоді ми зможемо отримати користь з естетичних цінностей, закладених в його творчості.

Роботи старих майстрів арабського мистецтва зіграли певну роль у його подальшому розвитку, вони надавали риси реальності своїм творам, укладеним в них сенсом. Старі твори закріплювались у свідомості людей, певним чином вплинули на них, вони несли в собі паростки майбутніх принципів і методів, вплив яких позначалося в наступних століттях.

Таким чином, мистецтво одних народів служить невичерпним джерелом виразності і творчості для тих, хто слідує за ними. Серед інших видів мистецтва орнамент залишається одним з факторів, що вплинули на культуру сучасної епохи. У різноманітних орнаментальних творах нас приваблюють естетичні цінності, що в них містяться. Ми можемо не знати автора цих робіт, ми можемо не погоджуватися і не слідувати принципам, закладеним в них, ми можемо далеко відстати від тих завдань, які переслідував майстер, який створив ці твори, в особливості, коли мова йде про орнаменти, що прикрашають місця, пов'язані з релігією. Однак, ми не в змозі стримати свого захоплення перед виразними засобами, що застосовуються майстрами арабського мистецтва в орнаментах, здатними дати чіткі смислові рішення, ми захоплюємося творчим характером і методами майстра арабського мистецтва, незважаючи на далеку історичну відстань, яка нас від нього відділяє [3, с.17.] Ми звикли до застосовуваної мусульманським художником естетичної термінології, до його виразних засобів, будь то область мініатюрного живопису, орнаменту, прикладного мистецтва чи архітектури. У мініатюрному мистецтві ми виявляємо, що завдання художника не перебуває в показі лише людини як частини буття, а криється у передачі розуміння її сутності в різних її виразах. Ми знаходимо, що

художник спирається на народні малюнки, він вдається до використання численних народних елементів мистецтва, будь то елементи писемності або орнаменту, з'єднує їх воедино, наповнюючи експресивним змістом, орнаментальністю. Ці форми обростають переказами, вживаються в народну дійсність або, навпаки, іноді стають таким собі бар'єром між простою людиною і світом, в якому він живе. Поряд з цим майстра арабського мистецтва готові вдихнути життя в численні народні легенди і перекази.

Однак, чільним залишається все ж образотворчий елемент, що кидається в очі в практиці майстра арабського мистецтва він розкривається в його прагненні заповнити орнаментами всі простори і конструкції, він прикрашає орнаментами одяг, застосовує їх на будівлях, інструментах. Він орнаментує навіть фігури птахів, щоб додати їм врешті-решт повністю декоративний характер. Критерії майстра арабського мистецтва криються в його естетичній чуйності, він підняв власний досвід на ще більшу висоту, він управляє своїм талантом, зробив його здатним відтворити всі відтінки духовних переживань. Це спостерігається в розписах всередині мечетей і на їх фронтальних частинах. Він здатний майстерно розкрити зміст, використовувати світлове рішення, колір. Його зображення динамічні, гармонійні, здаються об'ємними, як втілення мрії.

Процес створення у майстра арабського мистецтва не обмежується використанням якої-небудь однієї певної форми. Без всяких запозичень кожне мистецтво має тернистий шлях створення, бо створення естетичних цінностей не є лише формальний пошук, а по шляху, з'єднання формальних елементів з глибинами змісту, з метою відображення нових умов, що змінюються. Майстер арабського мистецтва застосовує своє мистецтво до всіх предметів, з якими стикається, він їх перетворює в своїх творчих планах. Він висвітлює момент творення, насагу, що вкладається їм в свої роботи, будь то орнамент або предмет прикладного мистецтва. Це насамперед породження щирого відчуття художника, втіленого в його мистецтві.

Він створює різноманітні форми орнаментів, надає їм нового звучання, сильно різниться в кожній роботі, в кожному поєднанні. Творчий метод майстра арабського мистецтва не обмежується певними, постійно повторюваними межами — в цьому-то й полягає одна з основних особливостей арабського орнаментального мистецтва.

Великою образною силою перейняте й образотворче мистецтво Арабського Сходу. Однак література переважно користувалася умовною формою для втілення своїх образів, так і в образотворчому мистецтві життєвий зміст виражався особливою мовою декоративного мистецтва. Умовність «мови» середньовічного образотворчого мистецтва в більшості народів була зв'язана з принципом декоративності, властивим не тільки зовнішнім формам, але і самій структурі, образному ладу художнього твору. Багатство декоративної фантазії і майстерне її перетворення в прикладному мистецтві, мініатюрі й архітектурі складають невід'ємну й коштовну якість чудових здобутків художників тієї епохи.

У мистецтві Арабського Сходу декоративність здобувала особливо яскраві і своєрідні риси, ставши основою образного ладу живопису і, породивши найбагатше мистецтво візерунку, що володіє складним орнаментальним ритмом і часто підвищеною колористичною звучністю. У тісних рамках середньовічного світогляду художники Арабського Сходу знайшли свій шлях втілення багатства їхнього життя. Ритмом візерунку, його «килимовістю», тонкою пластичністю орнаментальних форм, неповторною гармонією яскравих і чистих фарб вони висловлювали великий естетичний зміст.

Образ людини не був виключений з уваги художників, хоча звертання до нього було обмежено, особливо в період посилення релігійних заборон. Зображення людей заповнюють ілюстрації в рукописах і часто зустрічаються у візерунках на предметах прикладного мистецтва; відомі також пам'ятники монументального живопису з багатофігурними сценами і скульптурні образотворчі рельєфи. Однак і в таких творах людський образ підлеглий загальному декоративному рішенню. Навіть наділяючи багатьма життєвими рисами фігури людей, художники Арабського Сходу трактували їх поверхнево, умовно. У прикладному мистецтві фігурки людей найчастіше включені в орнамент, вони втрачають значення самостійного зображення, стаючи невід'ємною частиною візерунка.

Орнамент — «музика для очей» — грає дуже важливу роль у середньовічному мистецтві народів Арабського Сходу. Він певною мірою компенсує образотворчу обмеженість деяких видів мистецтва і є одним з важливих засобів вираження художнього змісту. Висхідна у своїй основі до класичних античних мотивів арабеска, що одержала поширення в країнах середньовічного Сходу, стала новим типом орнаментальної композиції, що дозволила художникові заповнювати складним, плете-

ним, подібно мереживу, візерунку площини будь-якого обрису. Спочатку в арабесці переважали рослинні мотиви. Пізніше одержав поширення гірх — лінійно-геометричний орнамент, побудований на складному сполученні багатокутників і багатопроменевих зірок. У розробці арабески, що застосовувалася для прикраси, як великих архітектурних площин, так і різних побутових предметів, майстри Арабського Сходу досягли дивної віртуозності, створивши незліченну безліч композицій, в яких завжди поєднуються два початку: логічно-строга математична побудова візерунка і велика сила, що одухотворяє художню фантазію. Характерною рисою естетичної рефлексії середньовічної Індії, є відсутність інтересу до питань про естетичне в природі та житті. Предметом роздумів стає лише мистецтво, в основному література та театр. Головна мета творів мистецтва — емоція. Естетичне виводиться з емоційного. Центральним поняттям всіх естетичних навчань є поняття «раса» (буквально — «смак»), що позначає в мистецтвознавстві художню емоцію. Особливо це вчення про расу розроблялося теоретиками кашмірської школи, серед яких найбільш відомі Анандавардхана (9 в.), Шанкука (10 ст.), Бхатта Наяка (10 ст.) і Абхінавагупта (10–11 ст.). Їх цікавила специфіка естетичної емоції, яку не можна змішувати зі звичайним почуттям. Раса, не будучи конкретним почуттям, є переживання, що виникає у сприймаючого суб'єкта і доступне лише внутрішньому пізнанню. Вищою стадією естетичного переживання є смакування раси, чи інакше — заспокоєння в її усвідомленні, тобто естетичну насолоду.

Розвиток традиційної естетичної думки Китаю перебувало під безпосереднім впливом двох основних течій китайської філософії: конфуціанства і даосизму. Естетичне вчення Конфуція (552/551–479 до н. е.) і його послідовників складалося в рамках їх соціально-політичної теорії. Центральне місце в ній займали поняття «гуманність» і «ритуал», втілені в поведінці «шляхетної людини». Метою цих моральних категорій було підтримання етичних засад у суспільстві та організація гармонійного миропорядку. Велике значення надавалося мистецтву, яке розглядалося як шлях морального вдосконалення і виховання гармонії духу. Конфуціанство підкорило естетичні вимоги етичним. Саме «прекрасне» у Конфуція є синонімом «доброго», а естетичний ідеал розглядався як єдність прекрасного, доброго і корисного. Звідси йде сильний дидактичний початок у традиційній естетиці Китаю. Ця естетична традиція ратувала за достовірність і барвистість мистецтва. Вона розглядала

творчість як вершину професійної майстерності, а художника — як творця мистецтва.

Інша лінія пов'язана з даоським вченням. Його родоначальниками вважаються Лао-цзи (6 в. до н. е.) і Чжуан-цзи (4–3 ст. до н. е.). Якщо конфуціанці головну увагу в своєму вченні приділяли етичному початку, то даоси — початку естетичному. Центральне місце в даосизмі займала теорія «Дао» — шляхи, або вічної мінливості світу. Одним з атрибутів Дао, що має естетичний сенс, було поняття «цзижань» — природність, спонтанність. Даоська традиція стверджувала спонтанність художньої творчості, природність художньої форми і її відповідність природі. Звідси йде неподільність естетичного і природного в традиційній естетиці Китаю. Творчість в даосизмі розглядалося як одкровення і натхнення, а художник — як інструмент, який здійснює «самотворення» мистецтва.

Розвиток традиційної естетики Японії проходило під впливом дзен-буддизму. Це віровчення надає великого значення медитації і іншим способам психотренінгу, що служить для досягнення саторі — стану внутрішнього прояснення, душевного спокою та рівноваги. Для дзен-буддизму характерний погляд на життя і матеріальний світ як на щось недовговічне, мінливе і сумне за своєю природою. Традиційна японська естетика, яка поєднує прийдешні з Китаю конфуціанські віяння і японську школу дзен-буддизму, виробила особливі принципи, які є основоположними для японського мистецтва. Серед них найбільш важливим є «вабі» — естетичний і моральний принцип насолоди спокійним і неспішним життям, вільним від мирських турбот. Він означає просту і чисту красу і ясний, споглядальний стан духу. На цьому принципі засновані чайна церемонія, мистецтво аранжування квітів, садово-паркове мистецтво. До дзен-буддизму піднімається ще один принцип японської естетики — «сабі», що асоціюється з екзистенційною самотністю людини в нескінченній всесвіту. Згідно буддійської традиції стан людської самотності слід приймати з тихим смиренням і знаходити в ньому джерело натхнення. Поняття «юген» (краса самотньою печалі) в буддизмі пов'язано з глибоко прихованою істиною, яку неможливо зрозуміти інтелектуальним шляхом. Воно переосмислюється як естетичний принцип, який означає таємничу «потойбічну» красу, наповнену загадковістю, багатозначністю, спокоєм і натхненням.

Ось вже де колірний символізм досягає свого апогею, так це в країнах Ісламу. Самобутність мусульманської символіки кольору

на обличчя. Іслам забороняє будь яке зображення людей і тварин, тому колірне значення малюнків, живопису і оформлення надзвичайно велике, колір став одним з найбільш виразних засобів. Художні уявлення мусульман про світобудову виражалися і виражаються в барвистих і неповторних візерунках і орнаментах. Для вираження більшої експресії колірні відносини в ісламі будувалися і на гармонії кольорних плям подібно музичним акордам. Співвідношення кольорів в них визначали основну кольірну тональність, яка могла бути «мінорною» і «мажорною», тобто по-різному напруженою і активною.

Колірна символіка Ісламу зіграла в історії певну ідеологічну роль. У боротьбі з до ісламською культурою іслам викоринив іконічну символіку та антропоморфні зображення богів і в своїй культурі активно застосував чисті кольори, створив свою кольірну символіку.

Колірна естетика країн Сходу поширилася пізніше на Європу та Азію. Оволодіння кольором придбало нові форми.

Специфіка середньовічного мистецтва країн Сходу дуже складна. Воно відбивало живий зміст дійсності, але, як і вся культура середньовіччя, глибоко перейнята релігійно-містичним світоглядом, робило це в умовній, часто символічній формі, виробивши для художніх творів свою особливу образну мову і колірні естетичні форми. Основне завдання вивчення цієї спадщини полягає в необхідності висвітлення прогресивних закономірностей мистецтва минулого з тим, щоб зробити можливим їх практичне застосування в мистецтві сьогоденнішому. Мистецтво наділяло своїм ідеям естетичну форму, яка часом несла характер пошуку вічності й безсмертя, протистояння силам руйнації, торжества перемоги, прагнення до вічно недосяжного ідеалу.

Література:

1. Ар-Рейхаві Абдул-Кадер. Арабо-мусульманська архітектура: її особливості та пам'ятники в Сирії. — Дамаск, 1979.
2. Аяфі-Абу Саліх. Мусульманське мистецтво — джерела, філософія, школи. -Каїр, 1967.
3. Веймарн Б.В., Каптерева Т., Подільський А. Мистецтво арабських народів (середньовічний період). — М., 1960.

Коваленко Е. В. Философское осмысление цветовой эстетики Востока в эпоху средневековья

Речь идет о том, что цветовые решения предметов искусства, которые дошли до наших дней, говорят нам о том, какие предпочтения преобладали в тот или иной исторический период времени.

Ключевые слова: *цвет, культура, искусство, цветовая символика, эстетика, Восток, орнамент, миниатюрное искусство, традиционная эстетическая мысль, образный язык, форма.*

Kovalenko E. V. Philosophical understanding of color aesthetics of the East in the Middle Ages

The point is that the colors of art that have survived to this day tell us what preferences prevailed in a particular historical period.

Keywords: *color, culture, art, color symbolism, aesthetics, East, ornament, miniature art, traditional aesthetic thought, figurative language, form.*

УДК 327.2+321.02+9

ІНТЕРЕСИ У СУСПІЛЬНОМУ ВИМІРІ

Рудницький С. В.

Кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Запропоновано розуміння суспільних інтересів польської національної меншини в Україні як соціальних, економічних, політичних, культурних та ін. інтересів, і, відповідно, вузьке розуміння категорії «соціальне» по відношенню до інтересів.

Ключові слова: *інтерес, соціальне, суспільне, суспільні інтереси, польська національна меншина в Україні.*

Проблема узгодження інтересів багатоскладового українського суспільства є актуальною для сучасної української держави як у практичному, так і в теоретичному вимірах. Вона актуалізує звернення до проблематики групових інтересів, що представляються, узгоджуються і реалізуються у політичній площині, зокрема до проблеми суспільних інтересів польської національної меншини в Україні.

Огляд праць українських науковців, які розглядають питання інтересів, — політичних (Л. Радченко [1], А. Волинський [2], О. Коляса [3]), економічних (Д. Щербина [4]), публічних і приватних (О. Вінник [5]) та ін. — свідчить про те, що існують суперечності не тільки стосовно змісту окремих інтересів (політичних, соціальних, культурних) або співвідношення між ними, але й у розумінні суспільних інтересів як таких. Тому метою даної розвідки є поглиблення проблематики суспільного і/або соціального виміру інтересів, у тому числі аналіз розуміння суспільних і соціальних інтересів у працях українських філософів, політологів, соціологів і представників правових наук, а також авторська пропозиція змістовного наповнення поняття «суспільні інтереси», що викликана потребою опису інтересів української колонії як однієї з груп багатоскладового українського суспільства.

Обмежений характер розвідки не дозволяє представити історію використання категорії «інтерес» у світовій суспільно-політичній думці, варто лише звернути увагу на той факт, що похідні від категорії, напри-

клад, «справедливий інтерес», зустрічаються вже у римському праві [6, с. 32–33; 5, с. 24], а у Новий час активно використовуються такі терміни як «матеріальний інтерес», «політичний інтерес», «державний інтерес», «громадянський інтерес» та ін. [6, с. 43–45]. Зацікавлення інтересом і відповідно, поглиблення проблематики різних інтересів, не припинялося упродовж усього розвитку суспільно орієнтованих наук, в тому числі й у радянському суспільствознавстві.

На сьогодні вітчизняні науковці розглядають політичні інтереси (Л. Радченко [1], А. Волинський [2], О. Коляса [3]), підприємницькі інтереси (В. Зубов [7]), економічні інтереси (Д. Щербина [4]), інтереси народу (В. Дубінін [8]) чи інтереси громадянина України (Н. Коноваленко [9]), аналізують правове забезпечення публічних і приватних інтересів (О. Вінник [5]). Інтерес виступає базовою категорією у монографії В. Сіренка «Інтереси і влада» [10].

На початку висвітлення зазначеної проблематики варто звернутися до класифікацій інтересів. На думку В. Сіренка, у вітчизняній науковій літературі більшість авторів поділяють інтереси за носієм на загальнонародні або суспільні, колективні, особисті; за змістом, сферою діяльності і спрямованістю — на матеріальні і духовні; за соціальною значимістю — на корінні, основні і другорядні, менш значущі; за співвідношенням окремих колективних та індивідуальних інтересів до інтересів суспільного розвитку — на загальні або суспільні і приватні; за часом дії — на постійні, стійкі, довгострокові, тимчасові, нестійкі; за відношенням до розвитку суспільства у цілому — на прогресивні і реакційні; за відповідністю до природи, тобто дійсного становища носія інтересу, — на реальні, дійсні і уявні, ілюзорні, помилкові [10, с. 44–45]. В. Сіренко в межах розподілу інтересів за змістом, сферою діяльності і спрямованістю на матеріальні і духовні включає в духовні політичні, ідеологічні, наукові і культурні інтереси [10, с. 63].

У класифікацію інтересів за об'єктивною тенденцією розвитку до прогресивних і реакційних інтересів додають інколи ще й консервативні [11, с. 82; 12, с. 262]. Розподіляють також інтереси за можливостями реалізації (на реальні і утопічні або реальні й ілюзорні, утопічні, перспективні), за адекватністю відображення у свідомості (на уявні й дійсні). У класифікації за носієм інтересу виділяють ще й групові інтереси [11, с. 82], або поділяють їх за носієм на колективні, класові, національні [12, с. 262]. Виділяють також індивідуальні інтереси [13, с. 57]). Автори Політологічного словника говорять про всезагальні, спільні інтереси,

збалансований соціальний інтерес у цілому, що виникає внаслідок гармонізації часткових, особистих інтересів людей [14, с. 239]. Інтереси також класифікують за наявністю суперечностей на узгоджувані, неузгоджувані, гармонійні, негармонійні, антагоністичні, неантагоністичні [15, с. 439], дехто поділяє інтереси за територіальною ознакою на комунальні, регіональні, національні, об'єднання держав, глобальні [11, с. 82] або на місцеві, регіональні, міжрегіональні та всезагальні [16, с. 28].

Варто звернути увагу на факт, що деякі автори, приймаючи розподіл інтересів за носієм, окремо класифікують інтереси за ступенем спільності (мірою загальності, сферою охоплення) на приватні і загальні [11, с. 82]; на індивідуальні, групові, суспільні [12, с. 262]; на всезагальні, загальні і часткові [17, с. 218]. О. Вінник поділяє інтереси на приватні і публічні, за носіями інтересу серед публічних автор виокремлює загальносуспільні, регіональні (територіальні) інтереси, інтереси певних прошарків суспільства, соціальних груп, публічними є інтереси всього суспільства (спільні інтереси його членів) або інтереси держави як організації політичної влади, хоча автор говорить також про суспільні, публічні і державні інтереси, зазначаючи, що держава може мати самостійні інтереси, а крім цього — може виражати приватні (особисті чи групові) інтереси. Приватними є індивідуальні, сімейні, групові інтереси [5, с. 47–49].

Потрібно звернути увагу на те, що класифікація інтересів за ступенем усвідомлення, наприклад, на стихійні, теоретично-обґрунтовані, наукові, програмні [12, с. 262] або усвідомлені і неусвідомлені залежить від розуміння характеру інтересу і, відповідно, у деяких авторів може не виступати. Звісно, наведені класифікації не охоплюють усіх можливих варіантів. На думку В. Сіренка, можливість поділу інтересів за різними ознаками, як загальними, так і частковими, практично безмежна [10, с. 44–45].

Варто зазначити, що крім розповсюджених у вітчизняній літературі класифікацій західна суспільно-політична думка випрацювала власні підходи до їх поділу. Так, А. Смолл поділяв інтереси на шість груп — інтереси, що стосуються здоров'я, матеріальні інтереси, інтереси спілкування, інтереси пізнання, естетичні інтереси, моральні інтереси [6, с. 69–70], П. Бурдье за характером офіціалізації (офіційного ствердження типів соціальної поведінки) поділяв інтереси на матеріальні, культурні, соціальні і символічні [18, с. 116]. У свою чергу, вітчизняний вчений Д. Щербина поділяє інтереси на екзистенційні (інтерес виживання, що змушує суб'єкта дотримуватися соціальних норм, щоб

мати право на отримання суспільних благ), матеріальні (інтереси в економічному рості, в максимізації особистого прибутку) і духовні, що обумовлені інтелектуальними потребами [4, с. 46].

Таким чином, у загальних класифікаціях інтересів під суспільними розуміють і загальнонародні (національні, всезагальні, загальносуспільні, публічні, збалансований соціальний інтерес у цілому) інтереси, носієм яких є суспільство, і часткові (приватні, індивідуальні, групові, колективні, особисті) інтереси, що співпадають із загальнонародними. У цьому випадку інтереси колективу чи індивіда деякі автори окреслюють як прогресивні; у випадку, коли інтереси колективу чи індивіда не співпадають із розвитком суспільства в цілому, вони окреслюються як приватні або реакційні [10, с. 44–45]. Потрібно звернути увагу на те, що деякі дослідники не включають суспільні інтереси у їх класифікацію за носієм, виділяючи у межах даної класифікації індивідуальні, групові, класові, національні і державні інтереси, які за сферою охоплення (мірою загальності) поділяються на інтереси індивіда, групи і суспільства [12, с. 262].

Якщо звернутися до більш детальної класифікації інтересів за сферами суспільного життя, то загалом можна сказати про наявність розподілу інтересів на матеріальні і духовні [15, с. 439], або на політичні, економічні, соціальні і духовні [19, с. 284; 20, с. 106], хоча дехто в дану класифікацію включає ще й екологічні інтереси [11, с. 82], або поділяє суспільне життя на економічне, політичне і культурне [5, с. 47]. Варто згадати й про те, що класифікацію за сферами суспільного життя деякі автори називають класифікацією за спрямованістю інтересів (з тим самим розподілом на економічні, соціальні, політичні і духовні інтереси) [12, с. 262] або в межах поділу на матеріальні і духовні інтереси в духовних виступає поділ на політичні, ідеологічні, наукові й культурні інтереси [10, с. 63]. При цьому варто навести думку В. Бернацького про те, що класифікація інтересів за сферою виявлення не має чітких критеріїв і меж, тому що сфери людської діяльності не обмежуються основними видами суспільних відносин і в даній класифікації принципове значення має не використання того чи іншого терміну, а сутність самих відносин, на рівні яких здійснюється класифікація [21, с. 47; 1, с. 105]. На думку А. Здравомислова, сфери діяльності не є незалежними: економічна, соціальна, політична і духовні сфери суспільного життя пов'язані між собою, економічні й соціальні інтереси інтегруються

у політичній сфері, а політична сфера у свою чергу впливає на економічні і соціальні інтереси [20, с. 103–4, 105].

У випадку розмежування і встановлення співвідношення сфер, розмежування суспільних, політичних, соціальних та інших інтересів варто звернутися до проблематики соціального у соціологів. Так, на думку В. Гуляєва, можна говорити про два підходи до розуміння категорії «соціальне». За першим підходом соціальне відрізняється від економічного, правового, політичного; це вузьке значення слова, що позначає специфічно соціальне, тобто таке, що стосується груп людей, спільнот, класів. У цьому значенні соціальне входить у один ряд з економічним, правовим, політичним та іншим і тим самим у цьому ряду відрізняється. Соціальне в широкому значенні виникає з початкового значення слова «соціальний» (з лат. *socialis* — суспільний), воно стосується відносин людей у суспільстві. У цьому розумінні соціальна сфера включає підскладові, поділяється на економічну, правову, політичну та інші підсистеми. На думку В. Гуляєва, дуже важко відрізнити у процесі аналізу «соціальне» у широкому і вузькому сенсі, тому часто «соціальне» використовується у обох значеннях [22, с. 59–60].

На думку В. Пилипенка, найбільш розповсюдженим є трактування соціальної сфери як сфери суспільного життя, яка реалізує функцію розширеного відтворення людини як виробничої сили і як особистості. При цьому соціальна сфера ототожнюється з суспільством у цілому, і у даному випадку стає неможливим аналіз співвідношення соціальної та інших сфер, наприклад, економічної. Крім цього, на думку Т. Заславської і Р. Ривкіної, виділення соціальної сфери, що відрізняється від економічної, зустрічає труднощі, оскільки в економічній сфері протікає багато процесів, що мають соціальний характер, а багато економічних процесів потрапляє у соціальну сферу. Ці сфери настільки тісно перетинаються, що неможливо проаналізувати взаємозалежність соціального і економічного. На їх думку, економічна сфера суспільства є цілісною підсистемою, а соціальна сфера не створює цілісної підсистеми і тому не може розглядатися так само як інші суспільні сфери — економічна, політична та ін. Соціальна сфера співвідноситься з ними іншим чином [23, с. 19–20]. На думку В. Пилипенка, соціальні відносини (відносини, що окреслюються становищем людей у суспільстві) наявні у всіх інших типах відносин, хоча вони не вичерпують і не позбавляють їх певних особливостей, соціальні відносини більшою мірою залежать від економічних,

хоча активно впливають на функціонування і розвиток економіки через вплив взаємодії соціальних груп [23, с. 20–21].

Розглядаючи питання суспільних, соціальних та інших інтересів, варто звернутися до праць представників правових наук, які розглядають питання прав і свобод людини і, відповідно, здійснюють класифікації прав і свобод особи. На думку Ю. Фролова, дана проблематика тривалий час приваблює дослідників, в цій сфері правової науки накопичено значний бібліографічний масив, хоча погляди на права і свободи особи характеризуються великою кількістю суперечливих позицій [24, с. 15]. Існує багато класифікацій прав і свобод особи, найбільш поширеним є підхід, згідно якого права класифікують за сферами суспільного життя, в яких вони виникають і реалізуються. На думку згаданого вже Ю. Фролова, в межах даного підходу існують вузька і широка класифікації. Так, автори Наукової доповіді, здійсненої авторським колективом під керівництвом академіка НАН України Ю. Шемшученка, обмежуються чотирма великими групами прав, виокремлюючи політичні, особисті, соціально-економічні і культурні права і свободи [25, с. 11]; у дослідженнях, юридичних і соціологічних посібниках найчастіше використовується класифікація прав людини ООН (поділ на громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права) [25, с. 12; 24, с. 18; 26, с. 167–170], такий самий поділ виступає і у Конституції України [27, с. 19]. В межах даної класифікації інколи виокремлюють ще особисті права [24, с. 19], хоча частина авторів вважає громадянські права тим самим, що й особисті [26, с. 167–170; 28, с. 71–73], деякі автори виділяють соціально-економічні права [29, с. 154]. Широка класифікація включає, крім вище вказаних, ще й екологічні права [30, с. 166; 31, с. 85–88; 24, с. 19–22], фізичні права [30, с. 166], сімейні та інформаційні права [24, с. 19–22]. Варто звернути увагу на те, що політичні і громадянські (особисті) права у конституціях багатьох країн об'єднані, а економічні права до середини XIX ст. розглядалися як особисті (громадянські) [28, с. 71–73].

Дослідники, які застосовують класифікацію прав за сферами суспільного життя, звертають увагу на те, що інколи доволі складно встановити, до якої саме групи прав відносяться конкретні права (наприклад, право на працю [31, с. 85–88], тому межі, що проводяться між цими групами прав і свобод, розглядаються як досить умовні [25, с. 11–12].

У правових науках також поширена класифікація, за основу якої приймають специфіку вимог, що висуваються особою на підставі своїх потреб (потребовий підхід). Найвідомішим його прихильником є

відомий український правознавець П. Рабінович. На його думку, існують фізичні, особисті, культурні (гуманітарні), економічні та політичні права [32, с. 10–11]. Даний підхід досить поширений у правовій літературі [31, с. 89–90, 175; 28, с. 73]). Потребовий підхід, на відміну від класифікації прав за сферами суспільного життя, не виокремлює соціальних прав, оскільки, на думку П. Рабіновича, всі права людини є соціальними у тому сенсі, що вони зумовлені соціумом, суспільством, як за змістом, так і за засобами їх здійснення, «несоціальних» прав людини існувати не може [32, с. 10], хоча в межах потребового підходу говориться про право на соціальний захист, про що окремо буде вестися мова. Так само, як і у випадку класифікації прав за сферами суспільного життя, в межах потребового підходу широко визнаним є принцип єдності і взаємозалежності усіх груп основних прав людей [32, с. 11].

З огляду на проблематику, визначену на початку статті, поза її межами залишаються й інші класифікації прав і свобод людини, що виступають у розглянутих авторів (наприклад, поділ на природні права людини та позитивні права громадянина, на права громадян і права окремих груп та ін.), і зміст окремих груп прав. Варто натомість звернутися до проблематики соціальних прав і соціального у праві. Насамперед, варто нагадати про відсутність групи соціальних прав згідно потребового підходу, хоча у межах даної класифікації говориться про право на соціальний захист. О. Скакун відносить до нього право на соціальне забезпечення, право на житло, право на зарплату і соціальне забезпечення у разі хвороби чи каліцтва, право на охорону здоров'я, право на соціальне страхування, право на відпочинок, право на гідний рівень життя, право на страйк [28, с. 73], причому акцентує увагу на тому, що це соціальні, а не суспільні права, розмежовуючи ці два поняття. П. Рабінович, який вважає всі права людини соціальними, теж говорить про право на соціальний захист, включаючи його у фізичні (життєві) права [32, с. 10–11]. А. Пазенок, поділяючи точку зору, згідно якої всі відносини громадянина з суспільством можна вважати соціальними, тим не менше виокремлює соціальні права в окрему групу [27, с. 20–22]. Ю. Тодика та В. Журавський зазначають, що соціальні права пов'язані з соціальними відносинами людини з суспільством, державою, колективами, іншими людьми [27, с. 20–22], але, на відміну від них, деякі автори вважають основними соціальними правами та свободами людини і громадянина сукупність конституційних прав людини (або лише громадянина конкретної держави), які уможливають її претензії на отримання від держави за відповідних умов

певних матеріальних благ, що покликані забезпечувати людині гідний життєвий рівень [33, с.230].

Таким чином, представники правових наук здійснюють класифікацію прав і свобод згідно сфер суспільного життя, виокремлюючи на цій підставі особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні й культурні права і свободи, при чому межі, що проводяться між цими групами, розглядаються як досить умовні. За потребним підходом виокремлюють фізичні, особисті, культурні (гуманітарні), економічні і політичні права, беручи до уваги, що всі права людини зумовлені соціумом, суспільством, як за змістом, так і за засобами їх здійснення і тому несобіальних прав людини не існує, право на соціальний захист включається у іншу групу прав. Соціальне за потребним підходом розуміється як таке, що стосується соціуму, суспільства, на що окремо звертає увагу О. Скаун, яка відносить до соціальних прав певні права (право на соціальне забезпечення, право на житло, право на зарплату і соціальне забезпечення у разі хвороби чи каліцтва, право на охорону здоров'я, право на соціальне страхування, право на відпочинок, на гідний рівень життя, право на страйк) [28, с. 73], розмежовуючи соціальне і суспільне. Іншими словами, у представників правових наук соціальне виступає і у значенні суспільного, що стосується соціуму, відносин людини з суспільством, суспільного характеру людини і, відповідно, її прав, а також соціального у вузькому розумінні, що стосується можливостей отримання від держави певних соціальних благ, які повинні забезпечувати людині певний життєвий рівень.

Отже, підсумовуючи розгляд проблеми суспільного і/або соціального в інтересах, можна сказати, що головним є питання змісту категорій «соціальне» і «суспільне». Категорії «соціальне» надають і вузьке, і широке значення. У першому випадку соціальне стосується груп людей, спільнот, класів, їх взаємодії, активності, і в цьому розумінні соціальне відрізняється від суспільного, входить в нього; суспільна сфера життя включає в себе соціальну, політичну, економічну, духовну (культурну) сфери. В другому, широкому розумінні, яке виводиться з первісного значення слова «соціальний», соціальна сфера включає політичну, економічну, духовну та ін. Варто звернути увагу на погляди деяких науковців про специфіку соціальної сфери, яка у порівнянні, наприклад, з економічною, не становить окремої системи і не може розглядатися так само, як інші суспільні сфери. Розмежування значень соціального, якому окрему увагу присвячують здебільшого соціологи, зустрічається і

у представників правових наук, які виокремлюють або соціальну групу прав, або говорять про те, що всі права є соціальними і в межах другого (потребового) підходу згадують лише про право на соціальний захист.

На думку автора, варто прийняти вузьке розуміння слова «соціальне», і у випадку опису суспільних інтересів польської національної меншини в Україні автор буде розуміти під суспільними інтересами економічні, політичні, соціальні й культурні інтереси української колонії, оскільки всі вони мають суспільний характер з огляду на характер людської спільноти. Окреслення суспільні інтереси (інтереси, носієм яких є все суспільство), що зустрічається у вітчизняній економічній, філософській, психологічній, соціологічній літературі, варто замінити окресленням всезагальні (національні, загальносуспільні, спільні, публічні) інтереси, й інтереси польської групи з огляду на їх груповий характер лише частково будуть співпадати з усезагальними інтересами. Звичайно, при описі суспільних інтересів польської групи варто пам'ятати про специфічний характер соціальних інтересів, на що звертають увагу соціологи, і про взаємовплив та взаємопроникнення сфер, про що говорять представники філософських і правових наук. Прийняття саме такого розуміння суспільних інтересів дозволяє говорити про ті інтереси, що в них входять (економічні, політичні, соціальні, культурні), окреслення їх як групових (часткових, приватних, колективних) інтересів, що лише частково збігаються з усезагальними інтересами і не співпадають ні з державними, ні з особистими інтересами, а також про можливість їх додаткової класифікації на базові і похідні, довгострокові і тимчасові, узгоджувані і не узгоджувані. Звісно, варто пам'ятати при цьому про зауваження В. Сіренка, який вважає, що можливість поділу інтересів за різними ознаками практично безмежна.

Поза межами класифікації автор пропонує залишити поділ інтересів на матеріальні і духовні, прогресивні і реакційні (ті, що співпадають з тенденціями суспільного розвитку або ні), класифікацію інтересів за територіальною ознакою з огляду на дисперсний характер польської національної меншини в Україні. Авторське розуміння суб'єктивного характеру інтересів також виключає класифікацію інтересів на реальні і уявні, усвідомлені і неусвідомлені.

Зміст суспільних інтересів польської групи і межі між ними, як і самі назви сфер суспільного життя залишаються зі зрозумілих причин поза даною розвідкою. Потрібно однак зразу вказати на думки багатьох науковців про те, що межі, які проводяться між сферами суспільного

життя, розглядаються як досить умовні, а самі сфери взаємопов'язані і впливають одна на одну.

Література:

1. Радченко Л. М. Політичні інтереси: об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації. Дис... канд. політ. наук: 23.00.01/Л. М. Радченко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — Київ, 2009. — 192 с.
2. Волинський А. К. Теоретико-методологічні основи аналізу політичного процесу у сучасній політичній науці. Дис... канд. політ. наук: 23.00.02/А. К. Волинський; Міжрегіональна академія управління персоналом. — Київ, 2006. — 214 с.
3. Коляса О. Я. Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин. Дис... канд. політ. наук: 23.00.01/О. Я. Коляса; Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2007. — 168 с.
4. Щербина Д. В. Закономірності формування і реалізації економічних інтересів. Дис... канд. екон. наук: 08.01.01/Д. В. Щербина; Донецький національний університет. — Донецьк, 2006. — 222 с.
5. Вінник О. М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах. Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.04/О. М. Вінник Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2004. — 631 с.
6. Александров Д. В. Категорія «інтерес» як об'єкт протосоціологічної і соціологічної рефлексії. Дис... канд. соц. наук: 22.00.01/Д. В. Александров; Інститут соціології Національної академії наук України. — Київ, 2009. — 197 с.
7. Зубов В. О. Підприємницький інтерес: соціально-філософський аналіз. Дис... канд. філ. наук: 09.00.03/В. О. Зубов; Запорізький державний університет. — Запоріжжя, 2004. — 182 с.
8. Дубінін В. В. Роль інтересів народу в становлення та розвитку політичної системи суспільства: [Монографія]/В. В. Дубінін. — Краматорськ: ДДМА. — 2006. — 260 с.
9. Коноваленко Н. В. Потреби та інтереси громадянина України як складова державотворчих процесів сучасного суспільства. Дис...

- канд. філос. наук: 09.00.03/Н.В. Коноваленко; АПН України; Інститут вищої освіти. — К., 2007. — 218 с.
10. Сіренко В.Ф. Інтереси і влада: [Монографія]/В.Ф. Сіренко. — К.: Оріяни, 2006. — 536 с.
 11. Антошкіна Л.І. Вища освіта в системі суспільних інтересів: [Монографія]/Л.І. Антошкіна; Бердянський ун-т менеджменту і бізнесу. — Донецьк: Юго-Восток, 2008. — 283 с.
 12. Філософія: Навч. посібник/І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко та ін.//За ред. І.Ф. Надольного. — К.: Вікар 1997. — 583 с.
 13. Курбатов А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности: [Монографія]/А. Я. Курбатов. — М., 2001. — 212 с.
 14. Політологічний енциклопедичний словник/Упорядник П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
 15. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник/Авт. — упоряд. В.П. Андрущенко та ін. — К.: Знання України, 2002. — 670 с.
 16. Кривогуз І. М. Политология: Учеб. [для студ. высших учеб. заведений]/И. М. Кривогуз. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. — 288 с.
 17. Соціологія: короткий енциклопедичний словник/В.І. Волович та ін.//За ред. В.І. Волович. — К.: Український центр духовних культур, 1998. — 736 с.
 18. Bourdieu P. An Invitation to Reflexive Sociology/Pierre Bourdieu. — Chicago: University of Chicago Press, 1992. — 332 p.
 19. Туленков М. В. Організаційна взаємодія в соціальному управлінні. Дис. ... докт. соц. наук: 22.00.04/М.В. Туленков; Міністерство праці та соціальної політики України, Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. — Київ, 2009. — 466 с.
 20. Здравомислов А. Г. Потребности, интересы, ценности: Монография/А. Г. Здравомислов. — М.: Политиздат, 1986. — 223 с.
 21. Бернацкий В. О. Интерес: познавательная и практическая функции: Монография/В. О. Бернацкий. — Томск: Изд-во Томс. ун-та, 1984. — 168 с.

22. Гуляев В. В. Социальные механизмы предупреждения и разрешения социально-трудовых конфликтов. Дис... канд. соц. наук: 22.00.04/В. В. Гуляев; Институт социологии НАН Украины. — Киев, 2004. — 194 с.
23. Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический аспект): Монография/В. Е. Пилипенко. — К., 1993. — 127 с.
24. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02/Ю. М. Фролов; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. — К., 2004. — 238 с.
25. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян: Наукова доповідь/Керівник автор. кол. Ю. С. Шемшученко. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. — 56 с.
26. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів/Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. — К.: вид-во «Ай Бі», 2002. — 680 с.
27. Пазенок А. С. Соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні та Федеративній Республіці Німеччині: порівняльне дослідження. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02/А. С. Пазенок; Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2006. — 208 с.
28. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник./О. Ф. Скакун — 3-тє видання. — К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. — 524 с.
29. Адміністративне право України. Підручник./В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 544 с.
30. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.
31. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Дис... докт. юрид. наук: 12.00.02/О. В. Пушкіна; Національний університет «Острозька академія». — Острог, 2008. — 457 с.

32. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2004. — 464 с.
33. Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М., 1997. — 384 с.

Рудницький С. В. Интересы в общественном измерении

Предложено понимание общественных интересов польского национального меньшинства в Украине как социальных, экономических, политических, культурных и др. интересов, и, соответственно, узкое понимание категории «социальное» по отношению к интересам.

Ключевые слова: *интерес, социальное, общественное, общественные интересы, польское национальное меньшинство в Украине.*

Rudnytsky Serhiy. Interests in the public area

The conception of the public interests of the polish minority in Ukraine as social, economic, political, cultural and other interests has been suggested. Thereafter the narrow understanding of the category «social» in relation to the interests has been offered.

Keywords: *interest, social, public, public interests, the Polish minority in Ukraine.*

УДК 327.2+321.02

ЩОДО ПРОВІДНОЇ РОЛІ ІНТЕРЕСІВ НАРОДУ В КОНСТИТУЦІЙНОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

Дубінін В. В. ©

*Доктор філософських наук, професор кафедри філософії,
соціально-політичних і правових наук Донбаського державного
педагогічного університету*

Обґрунтовується положення про те, що в процесі розробки нової редакції Конституції України доцільно орієнтуватися на провідну роль інтересів українського народу як субстанції суспільно-політичного процесу.

Ключові слова: *народ, інтереси народу, конституція, конституційно-творчий процес, державна мова, самоврядування, безкоштовна освіта, безкоштовна медична допомога*

Український народ, у нашому розумінні, є особлива природна, суспільна та духовна спільність людей, яка мешкає на східноєвропейському етногеографічному та геополітичному просторі, має певні форми власності та господарювання, управління та самоврядування, неповторну державну мову, культурно-історичні традиції, світогляд, специфічні уявлення про необхідність збереження життя в усьому світі. До ментальності українського народу належать такі чесноти як жадання свободи і незалежності, прагнення будувати свою долю за власними уявленнями з урахуванням досвіду народів далекого та близького зарубіжжя. Все це знаходить яскраве відображення в українських конституційних актах, розпочинаючи з часів Київської Русі і закінчуючи сьогоднішнім. Двадцять перша річниця розбудови суверенної української держави є підставою для поглибленого осмислення того, що сприяє і що гальмує розвиток українського народу у відповідності зі світовими стандартами. Йдеться, перш за все, про конституційнотворчий процес як процес розробки законодавчих актів, шляхів, принципів, форм, методів та заходів вираження і захисту інтересів народу. Сприяти цьому покликана Конституція як Основний Закон держави, що закріплює основні права та обов'язки громадян, особливості організації та діяльності держав-

них органів та недержавних органів і організацій в межах політичної системи суспільства. Мета нашого повідомлення полягає у розкритті впливу інтересів народу на конституційнотворчий процес в Україні та аналізу деяких пропозицій стосовно вдосконалення суспільних зв'язків і відносин в сучасному українському суспільстві.

Суспільно-політичний процес є складне, багатоваріантне явище, авторами і виконавцями якого виступають окремі особистості, групи, верстви, класи, нації та народи, що ведуть боротьбу за владу, за розробку і втілення в життєдіяльність державних органів законів та нормативних актів у відповідності зі своїми потребами, ідеалами, цілями, цінностями та інтересами. У суспільному житті ніщо не діється без інтересу як універсального явища, серцевину якого складають функції детермінації та регуляції у пошуку у виборі раціональних та ірраціональних принципів, шляхів, форм, методів і засобів розв'язання протиріч між умовами та потребами, ідеалами, цілями, цінностями їх життєдіяльності. Від інтересів людей та їх різноманітних об'єднань залежать і рух, і темп, і барви історії. Серед безлічі етнічних суб'єктів, які виборюють певні політичні цілі, на особливу увагу заслуговує народ як субстанція суспільно-політичного процесу, який з'являється внаслідок закономірного розвитку попередніх етнічних спільнот. У свій час кожна із них — рід, плем'я, союз племен, нація — були субстанціями суспільно-історичного процесу. У сучасному соціальному світі головними етнічними спільнотами розглядаються переважно нації та народи як самоорганізовані та саморозвиткові соціальні системи.

Яким же чином мають враховуватися інтереси народу в органах суспільного управління та самоврядування, які становлять основу політичної системи суспільства. Іронія історії полягає в тому, що приватні особи, політичні та державні діячі про народ згадують лише тоді, коли виникає необхідність посилення свого політичного впливу. Завжди існує парадоксальна ситуація: політична система без народу існувати не може і в той же час інтереси народу в ній не домінують. Пошуками механізмів взаємної адаптації інтересів народу та інтересів політичної системи пройняті моделі ідеального державного устрою, розпочинаючи з античних (Платон) і закінчуючи новітніми утопічними проектами (К. Маркс, В. І. Ленін). Кожного разу, коли ці проекти намагалися втілити в життя породжувалася страхітлива тоталітарна політична система. Ви запитаете: чому? Причин чимало. Одна із них, яка має безпосереднє відношення до теми нашого повідомлення, стосується системи філософських поглядів і уявлень про Всесвіт авторів і виконавців.

Моністична філософія, якої дотримувались автори політичних утопій, породжує тоталітарну політичну систему тому, що в ній в якості першооснови та рушійної сили розвитку всього існуючого приймається одне і тільки одне начало. Основою і рушійною силою суспільного розвитку проголошується держава і дозволяється безмежний державний диктат. Тому найперша пропозиція, яку варто обговорити полягає в тому, щоб до конституційнотворчого процесу підходити з позицій не тільки моністичної, а й плюралістичної філософії, яка поважливо ставиться до субстанційної природи кожного суб'єкта суспільно-політичного процесу. Особливо треба враховувати безмежні інтереси народу в будівництві політичної системи на пострадянському геополітичному просторі, оскільки народ становить гармонійне поєднання особистостей, етнічних і расових спільнот, органів їх управління та самоврядування. Варто зазначити, що там, де намагалися долати диктатуру моністичної філософії, там проростали зерна демократії, лібералізму і відповідних політичних систем. Саме так народилася концепція суспільного договору, яка передбачає будівництво такого суспільного організму, в якому б відносини між людьми були гармонійно поєднанні на основі загальнолюдських моральних цінностей. Що для цього потрібно? Для цього необхідно подолати тисячолітню прірву у майновому стані людей, їх поділ на бідних (більшість) і багатих (меншість). Не штучно, як це робилося в соціальних революціях, коли прірва не зникла, а люди лише мінялися місцями. Варто знаходити і втілювати в життя більш конструктивні механізми на зразок, скажімо таких, які були знайдені паризькими комунарками 1871 року. Ф. Енгельс підкреслював, що Паризька Комунa є формою диктатури пролетаріату. Діячі Паризької Комуни, а це були переважно анархісти, які, всупереч своїм філософським та політичним переконанням, змушені були робити те, чого вимагали обставини. Урядовці не встановлювали собі вельтенські оклади, а керуючись почуттям справедливості, призначали їх у розмірі середньомісячного заробітку паризького робітника. Внаслідок цього в Паризьку Комуну були обрані дійсно патріоти, а не різного роду аферисти, пошукачі «теплих містечок». Здається, досвід Паризької Комуни вартий того, щоб на нього звернути увагу і творчо ним скористатися. Для того, щоб подолати майнову прірву між народом та його «слугами», тобто народними депутатами, пропонуємо народним обранцям встановлювати оклади, керуючись наступним:

оклади для народних депутатів Верховної Ради України встановлювати в розмірі середньомісячної зарплати по тих округах, в яких вони балотувались;

оклади для народних депутатів обласного рівня встановлювати в розмірі середньомісячної зарплати по тих округах, в яких вони балотувались;

оклади для народних депутатів місцевого рівня встановлювати в розмірі середньомісячної зарплати по місту;

оклади для народних депутатів районного рівня встановлювати в розмірі середньомісячної зарплати по району;

оклади для народних депутатів селищного рівня встановлювати в розмірі середньомісячної зарплати по селищу.

Звичайно, мова йде про саму ідею приведення посадових окладів народних депутатів у межах здорового глузду та справедливості. Детальна проробка механізму додання майнової прірви між народом та його обранцями має підтвердити, або скасувати правомірність цієї ідеї, якщо існують більш радикальні та справедливі варіанти її вирішення.

Наступна пропозиція, до якої варто прислухатися, полягає у створенні в суспільстві системи виховання політичних діячів на професійному рівні. Її сутність полягає в тому, щоб працівників політичних та державних органів готувати в спеціальних вищих навчальних закладах на зразок, скажімо, підготовки інженерів, лікарів, економістів, юристів, військових та інших спеціалістів з вищою освітою. Нині існуючу практичну підборку політичних діячів в Україні не можна вважати розумною, оскільки в політику йдуть ті, у кого потужна фінансова підтримка для підкупу електорату. Пропозиція полягає в тому, щоб готувати у вищих навчальних закладах державних діячів, які б втілювали в життєдіяльність цих органів ум, честь і совість епохи. Але це суперечить самій природі держави. Адже вона покликана за походженням виражати і захищати інтереси тих, хто грабує і утримує народ в неволі. Виникає питання: чи можна перетворити природу держави? Цього не здійснив поки що ніхто на світі. Будь-яка держава живе за рахунок народу і всіма правдами і неправдами забезпечує спокій в суспільстві, контролює в країні, застерігає виникнення громадянської війни. За таких умов вибори в органи управління справами суспільства уявляють собою хитро умну боротьбу інтелектів, характерів, грошей суб'єктів, які прагнуть заволодіти державним апаратом, щоб забезпечити собі, своїй родині, корпорації славу та майновий добробут. Ми хочемо, щоб у державні органи обиралися професійно підготовлені високоморальні люди, а не різноманітні аферисти, «шукачі теплих містечок». Щоб останні не заважали професійно підготовленим високоморальним людям обиратися на державні

посади народом, треба виконувати низку умов, насамперед, розробити положення про вибори, в якому чітко позначити критерії посадових окладів обраних депутатів. Це буде головною умовою, яка відкріє доступ до виборних органів професійно підготовленим високоморальним людям. За таких умов олігархи не будуть безпосередньо прагнути до парламенту. Вони будуть делегувати до нього своїх представників. І щоб вони не здійснювали підкуп електорату, на сторожі має стояти закон по боротьбі з корупцією. За чесність і прозорість виборів на всіх рівнях треба вести боротьбу, спираючись на систему політичних, правових, моральних, релігійних, філософських та інших чинників.

Декілька слів про мовне питання, яке на конституційному рівні має бути чітко вирішеним. Йдеться про те, що в Україні, незважаючи на її поліетнічну строкатість, державною мовою має бути мова титульної нації. Адже на українському етногеографічному просторі провідною та базовою є українська нація. Це означає те, що мовне питання має вирішуватися з урахуванням пріоритету українського етносу. На жаль, сусідні етноси, зловживаючи толерантністю, гостинністю та милосердністю українців, намагалися, з одного боку, ополячити (Польща), а з іншого, русифікувати (Росія) українців. У будь-якому випадку після занепаду Київської Русі сусіди намагалися знищити суверенну українську державу через знищення української мови.

Що ми пропонуємо у мовному питанні? По-перше, зробити певну перерахунки на предмет того, чого коштує багатомовність на регіональному рівні? По-друге, визнання багатомовності в Україні на державному рівні є свідченням демократизації суспільства. Але багатомовність — це політичний інструмент, яким можна користуватися, або не користуватися. Нинішній державі, як нам здається, достатньо одного: поставити російську мову на один рівень з українською. Тут виникає питання: кому це потрібно, чиї інтереси виражає і захищає українська держава на сьогоденному етапі свого розвитку? Титульній нації, чи тим, хто, власне кажучи, є гостем, пошукачем щастя на українській землі? На превеликий жаль, у ряді східних та південних областей України вже визнали російську мову державною, хоча і на регіональному рівні. Тобто це, власне кажучи, народ декількох областей, загальна кількість численність яких складає близько 30 млн. — майже дві третини населення України. Оскільки дві третини населення України складають росіяни, то є всі підстави відмовитися від самостійної України і перейти під юрисдикцію Росії. Ось така вимальовується сумна перспектива. Вона формувалася

впродовж трьох століть плюс 70-ти літній період СРСР. Втішає тільки те, що значна частина зросійщених українців під час чергового перепису в Україні, зізнається, що рідною мовою вони вважають все ж таки українську. І потрібно буде декілька століть, щоб онуки та правнуки «східняків» заговорили материнською мовою на роботі і вдома. Звичайно, мовні питання в поліетнічному українському суспільстві існують і їх треба вирішувати, але так, щоб це не додавало хаосу в життєдіяльності українського народу і не відволікало його уваги від інших фундаментальних проблем у розвитку України.

Які заходи треба впроваджувати в життя, щоб українська мова розвивалася в усіх усюдах, по всій українській землі? По-перше, утримувати все те, що увійшло в життя, скажімо, реклама, назви навчальних закладів, підприємств тощо. По-друге, стимулювати видання наукових та художніх творів українською мовою шляхом фінансового преміювання авторів та видавництв, а також покупців невисокими цінами та гарним художнім оздобленням. По-третє, розвивати україномовне спілкування в дитячих садочках, середніх та вищих навчальних закладах шляхом доплати службовцям, викладачам і вихователям. Тримати за правило, щоб на урядових посадах домінувала державна мова. Не реєструвати на обрання на виборчі державні посади осіб, які не володіють українською мовою.

Місцеве самоврядування в Україні поставлено на «дві ноги» і цій обставині здавалося б треба радіти. Але тут склалася ситуація, яка йде з часів Радянського Союзу, коли влада поділялася на владу партійних органів (обкоми, райкоми тощо) і владу радянських органів (облрада, райрада тощо) і визначальні рішення приймалися на рівні партійних комітетів. Гадаємо, місцеве самоврядування має функціонувати на рівні обласних, районних, місцевих та селищних рад народних депутатів. Представники Президента мають виконувати дорадчу функцію, але не провідну. Ми не заплющуємо очі на те, що тут перехрещуються дві гілки влади: з одного боку — парламентська, з іншого — президентська. Тому в новій редакції Конституції України треба розставити пріоритети: провідна функція місцевих органів самоврядування та виконавча функція представників Президента по забезпеченню на місцях виконання законодавчих рішень і відповідності з Конституцією України.

Коротко про проблему безкоштовної освіти та безкоштовної медичної допомоги. У нині діючій Конституції України освіта та медична допомога проголошені безкоштовними. Так воно і має бути, оскільки це є конкретним втіленням природного права людини на життя. Якщо

за освіту та медичне забезпечення платити, тоді виходить, що ми змушені платити за те, що народилися і живемо. Здається, це занадто. У такому випадку ми з ХХІ століття повертаємося до дрімучого середньовіччя. Тому в новій редакції Конституції України необхідно проголосити і забезпечити з боку держави механізми здобуття безкоштовної освіти та захисту здоров'я народу. В іншому варіанті народ змушений буде двічі фінансувати право на освіту та медичне забезпечення: спочатку державі, а потім — приватно освітянам та медикам.

Таким чином, ми висловили деякі думки стосовно того, що при розробці нової редакції Конституції України бажано врахувати наступні наші пропозиції. По-перше, в Конституції мають бути всебічно враховані інтереси народу. По-друге, із історичних форм філософії, якою варто користуватися в конституційнотворчому процесі, ми звернули увагу на плюралістичну її форму. По-третє, не завадить врахувати досвід Паризької Комуні 1871 року у пошуках шляхів подолання майнової та фінансової прірви між народом (сувереном) та народними депутатами (його прислугою). По-четверте, надавати першорядного значення природним правам людини, різновидами яких є право на безкоштовне медичне та освітнє забезпечення. І, по-п'яте, політичних діячів потрібно готувати професійно.

Дубинин В. В. О ведущей роли интересов народа в конституционно-творческом процессе в Украине

Обосновывается положение о том, что в процессе разработки новой редакции Конституции Украины целесообразно ориентироваться на ведущую роль интересов украинского народа как субстанции общественно-политического процесса.

Ключевые слова: *народ, интересы народа, конституция, конституционно-творческий процесс, государственный язык, самоуправление, бесплатное образование, бесплатная медицинская помощь.*

Dubinina V. V. The leading role of the people's interests in konstitutsionnotvorcheskom process in Ukraine

Substantiates the proposition that the development of a new version of the Constitution should be guided by the interests of the leading role of the Ukrainian people as the substance of the socio-political process.

Key words: *the people, the interests of the people, the Constitution, konstitutsionnotvorchesky process, official language, self-government, free education, free health care.*

УДК 13.1 (091)

ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ТА ОСВІТА В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Циркін І. М.[©]

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізується вплив зовнішньополітичних чинників на формування політичної культури особистості; підкреслюється опосередкованість цього впливу системою освіти (навчання і виховання молоді), яка завдяки своїй науковості і об'єктивності спрямовує розвиток політичної культури у демократичне річизце.

Ключові слова: *людина, культура, політика, освіта.*

У системі чинників формування політичної культури особистості важлива роль належить зовнішнім об'єктивним обставинам, які можуть впливати на цей процес різноспрямованим чином. Багато в чому останнє залежить від системи освіти, яка формує первинні політичні знання та установки на сприйняття тих чи інших впливів.

У дослідженнях зовнішньополітичної і внутрішньополітичної діяльності держав застосовуються поняття «стратегія розвитку», «стратегія співпраці», «стратегічні партнери» тощо. Але, як зазначає Л. Чекаленко, поняття «стратегічне партнерство» вживається в переговорах з міжнародних питань, ним визначаються двосторонні і навіть багатосторонні відносини особливого забарвлення і змісту, але наукового визначення цього поняття досі не вироблено [1, с. 22]. Стратегічне партнерство, на нашу думку, передусім є певними зобов'язаннями перед партнером або партнерами і визначається колом особливих інтересів. Стратегічне партнерство, на переконання дослідниці, є вищою сходинкою співробітництва порівняно зі звичайними відносинами. Зумовлена конкретними інтересами сторін, така співпраця стає можливою між тими партнерами, які не мають взаємних територіальних претензій, натомість наявна взаємна прихильність принципам територіальної недоторканності і непорушності кордонів. Це відносини партнерів, які мають схожі цін-

ності і спільне коріння, національні інтереси, які визнають очевидність і необхідність тенденції динамічного зростання двостороннього товарообороту, поглиблення співпраці.

Особливо актуальним є вплив стратегічних партнерів для формування демократичних основ політичної культури особистості в українських умовах, які часто аналізуються у прямому взаємозв'язку з геополітичним контекстом. Офіційного списку країн, які є стратегічними партнерами України, не існує. Двадцятью проголошеними партнерствам відповідають тільки вісім реальних двосторонніх документів, підписаних з Азербайджаном, Болгарією, Грузією, Канадою, Польщею, Російською Федерацією, США та Узбекистаном. Усі інші партнерства мають або суто риторичне підтвердження — як-от із Китаєм, Ізраїлем, Фінляндією, Аргентиною, Словаччиною, Німеччиною та Індією, — або сукупно розглядаються як група зі спільною ознакою — як-от географічні сусіди України, посилення на яких подається у постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» [2].

Серед провідних стратегічних партнерів України, які ми можемо назвати такими, що чинять вплив на формування політичної культури суспільства і особистості, США, Європейський Союз (особливо, ФРН, Республіка Польща) і Російська Федерація. Саме ці країни сьогодні є основними дійовими особами на українському небосхилі зовнішньої політики, від цивілізованих відносин з ними багато в чому залежить теперішнє буття і майбутній розвиток Української держави. Ці країни впливають на внутрішньополітичний клімат в Україні, саме вони спроможні підтримувати баланс сил та інтересів, розвиток безпечного простору навколо держави. У сфері політичних відносин України з державами, оголошеними її стратегічними партнерами, важливим критерієм є потенціал реальної підтримки українських інтересів на міжнародній арені. У цьому плані можна виділити США як країну, що найпомітніше впливає на розвиток ситуації у світі та має сильні позиції в міжнародних організаціях. У свою чергу для реалізації зовнішньополітичних інтересів України вельми важливими є і контакти з Росією і Китаєм — впливовими державами, постійними членами РБ ООН. Для просування України в ЄС життєво важливим є поглиблення контактів з Німеччиною, Великобританією, Францією і Польщею [3, с. 8].

В цьому контексті багато вітчизняних дослідників вказують на «граничність українського народу, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в гео-

політичному, так і в культурологічному відношенні» [4, с. 8–10]. Вже згадуваний вище С. Хантінгтон, який визначав первинність політичної культури на тлі геополітичного контексту для демократичних трансформацій, вважав Україну «розірваною» або «розколотою» (англ. *torned*) країною.

Слідуючи цій логіці, можна виділити західний і східний (російський) чинники, що мають відповідне концептуальне та інституційне наповнення. З одного боку, це вестернізація, що включає передачу західного ліберально-демократичного досвіду суспільної організації і спирається на потужні економічні та військово-політичні ресурси Заходу. При цьому здійснюється вплив на формування та підсилення саме демократичних елементів української суспільної свідомості та політичної культури. Г. Фосседал стосовно стратегії демократизації, що ґрунтується на іноземному втручанні, (особливо втручанні США) вважає, що «Америка має могутні інструменти, які впливають на те, як наші сусіди здійснюватимуть правління» і що «Америка відіграє активну роль у впровадженні демократії будь-де у світі». Він намагається показати, що американське втручання нині відіграє важливу роль у переході до демократії у багатьох країнах світу. Цей процес об'єктивно зміцнює глобальні позиції Заходу, оскільки йде в контексті загальної демократизації. Відбувається «прирощення» демократичних націй та світового демократичного простору, зміцнюються демократичні елементи політичної культури суспільства, регіональних та соціальних груп, громадян. По-друге, зміцнюється специфічний східноєвропейський компонент західної цивілізації, що безперечно, збагатить мозаїку різновидів демократичних політичних режимів. Збільшення інваріантності демократій збільшує адаптивну здатність самої моделі демократії та її можливість дати відповідь на глобальні виклики і загрози.

Як зазначає І. Семененко, «як ідеалітична конструкція європейська цивілізаційна ідентичність базується на прихильності цінностям свободи і демократії, а також громадянської лояльності щодо держави. В європейську модель розвитку закладений певний рівень турботи про слабких, орієнтація на інтегративні механізми соціального регулювання. Дотепер у цю систему було вбудовано і культурні інститути, які виробляли соціальні стандарти та моделі поведінки. У сьогоdnішній Європі роль культурних інститутів активно переглядається. До нинішніх пріоритетів відносять не стільки формування ідейно-політичних переваг та відповідних моделей політичної поведінки, скільки просування

соціальних мотивацій, «цінностей толерантності і соціальної гармонії, збагачення суспільного життя, виховання громадянської гордості та розвиток особистості» [5, с. 70]

Водночас потрібно відзначити, що, зважаючи на історичні особливості формування української нації, російських чинник та його носії ще справлятимуть помітний вплив на націєтворення. На думку С. Федуняка, йде проникнення впливу зі сходу, що носить переважно реакційно-консервативний характер і проявляється в просуванні російського варіанту християнства (православ'я), ксенофобії і вестернофобії, етатократії як моделі державного устрою тощо [6, с. 60]. Як з цього приводу зазначає Н. Пелагеша Українська національна політична культура трансформуватиметься зокрема і під впливом наднаціональних об'єднань ЄС та СНД, які також є суб'єктами глобалізації. Наднаціональні утворення поширюють свій вплив та спричинюють трансформацію національної ідентичності через конструювання на території об'єктів впливу притаманних їм наднаціональних ідентичностей. Відповідно в межах ЄС будуватиметься (пан)європейська наднаціональна ідентичність, а в межах СНД — панросійська [5, с. 64].

Для України, яка прагне до становлення в якості європейської країни, досягнення рівня демократичності й культури цивілізованих країн, дуже важливо постійно враховувати складність і динамічність цих процесів, будувати свою діяльність на основі загальнолюдських цінностей, тих принципів і правил, що сформульовані в програмних документах ООН, інших міжнародних організацій. Основні з цих принципів такі:

- поважання людської особистості, її достоїнств і прав;
- відмова від насильства та його недопущення;
- визнання рівності в правах чоловіків і жінок;
- визнання права кожного на свободу слова, думок та інформації;
- прихильність до принципів демократії, свободи, справедливості, солідарності, толерантності, плюралізму, відкритості до інноваційних точок зору, розуміння та визнання відмінностей між людьми в культурі, вдачах і звичаях, у переконаннях і віруваннях як між народами, так і між етнічними, релігійними й іншими групами.

Але зовнішній чинник має суперечливий вплив на процеси у сфері трансформації політичної культури нашого суспільства. По-перше, основні суб'єкти діють переважно у власних цілях і виходячи із притаманної їм динаміки розвитку, по-друге, вони найпомітніше впливають на ті елементи-складові політичної культури, що є генетично близь-

кими до них. Так. Як слушно зауважує С. Федуняк, західні держави та інститути, а також Росія розглядають процес національної консолідації в Україні перш за все крізь призму утвердження власних геополітичних інтересів в контексті глобального та субрегіонального суперництва. Вони діють саме на *свої* сегменти політичної культури, зокрема, Захід зміцнює демократичну складову процесу консолідації. В свою чергу, Росія посилює етатистські та авторитарні начала української свідомості і відповідні їм структури та механізми суспільної організації [6, с. 59].

К. Шинкарук підкреслює, що особливий вплив Росії на процеси державотворення та зовнішню політику усіх пострадянських країн є цілком очевидним, що дозволяє характеризувати його як визначальний для їх «соціалізації» як новостворених міжнародних акторів. У цьому контексті РФ відіграє роль того «Іншого», відносно якого конструюється міжнародна суб'єктність, а отже, й зовнішньополітична ідентичність пострадянських держав. А з огляду на те, що міжнародна суб'єктність України пов'язана в першу чергу із досягненням відносин суверенної рівності з РФ, а також беручи до уваги культурно-історичні особливості українсько-російських відносин, роль Росії у процесах формування незалежної України дозволяє цілком обґрунтовано розглядати її в якості «значущого Іншого», «розлучення» з яким має основоположне значення як для міжнародної суб'єктності, так і для зовнішньополітичної ідентичності України. В цьому значенні Росія також виступає певним еталоном, як в соціокультурному, так і в політичному значенні, оскільки, на відміну від колишніх радянських республік, завжди мала власну зовнішньополітичну ідентичність як «імперія», «велика держава» чи «наддержава» [7]. Як підкреслює американський дослідник П. Д'Аньєрі, політика Росії відносно України не ставить на передній план економічні чи безпекові інтереси, російсько-українські відносини значно відрізняються від відносин між будь-якими двома державами [8]. Також варто підкреслити спадковість на рівні політичного керівництва Росії у ставленні під сумнів міжнародної суб'єктності України. В якості одного з найбільш показових свідчень такої політики Кремля можна навести аргументацію В. Путіна, озвучену під час квітневого самміту НАТО у 2008 р., щодо «штучності» Української держави, та наявності потенційної загрози її розпаду, перетворення на державу, що не відбулась (failed state) [9]. Пом'якшуючи цю позицію, можна погодитися з фактом, що Росія інвестує чимало зусиль і коштів у підвищення свого престижу на міжнародній арені, підкреслюючи неприйнятність ототожнення глобалізації

із «вестернізацією» та актуальність глобальної конкуренції за ціннісні орієнтири та моделі розвитку, при цьому позиціонуючи себе як одного із «виробників», а не «споживачів» таких конкуруючих цінностей і моделей [10].

Означені тези роблять і Росію і держави Європейського Союзу (особливо сусідні), і США (як найбільш впливового актора пост-біполярного світу та експортера демократії) тими стратегічними партнерами. Які чинять найбільший вплив на формування політичної культури особистості в умовах пост-радянських суспільств, що трансформуються. З одного боку це призводить до протиріч цінностей та векторів зовнішньополітичної ідентичності особистості, з іншого вносить елемент динамічності у прирощення знань про стратегічних партнерів, зумовлює безперервність політичної соціалізації та навчання. Освіта постає своєрідною «буферною зоною», що забезпечує інтерпретацію впливу зовнішніх чинників, формує свідомість особистості, її світогляд, ціннісне сприйняття світу. Й чим більш науковою і об'єктивною буде освіта, тим більші можливості має особистість у адекватному сприйнятті і оцінці зовнішніх впливів, тим більше демократизму буде закладено в полотно політичної культури, тим більш гуманною стане політична участь особистості.

Саме такими є нові тенденції у сучасній освіті, яка виступає не менш вагомим чинником політичної соціалізації та формування політичної культури, ніж вплив лідера та еліт, система прийняття політичних рішень та зовнішньополітичний контекст. *Динамічний характер навчального процесу в школі і вузі, змінність його загальної філософії* робить його вплив на формування політичної культури особистості більш динамічним, зумовлює її відкритість, здатність до інтеграції нових цінностей та їхнього поєднання протягом життя. Слід сказати, що саме гасло «освіта протягом життя» відповідає концепції політичної соціалізації та політичної культури як сфери свідомості, що формується постійно та не є застиглою на певному етапі життя сучасної людини.

Утвердження нових світоглядних цінностей, яке є наріжним чинником просування суспільства, що трансформується, до демократичної консолідації, досягаючись різними засобами — політико-правовими, економічними, морально-етичними, науковими — чи не найважливішим має все ж саме формування людини як особистості через освіту, в ході суспільно організованого і високоспеціалізованого навчально-виховного процесу. В цьому сенсі освіта як сфера соціокультурної

практики, спрямована на виховання таких патріотів України, що водночас відчували б себе громадянами європейського світу, поділяючими європейські цінності, набуває національного пріоритету як один з найголовніших чинників формування суспільства демократичного типу.

Освітні системи є джерелом культурного та суспільного капіталу і мають допомогти навчання демократії та справедливості. Такі цінності як рівність можливостей, відповідальна свобода, шанування інших та інакших, захист слабших, визнання різноманітності відповідають сучасному розумінню демократичного ідеалу. Тому якість і рівність в освіті — це два пріоритети освітньої політики початку ХХІ століття. Вони декларуються педагогічними філософіями та ідеологіями і так чи інакше знаходять втілення в освітній політиці усіх демократичних країн. Ці дві вимоги є невід'ємними складовими головного напрямку вдосконалення освіти в країнах молоді демократії, який має загальну назву — демократизація. Поняття демократизації освіти широке та неоднозначне. Демократичність повинна характеризувати як процес навчання та викладання («демократія в аудиторії»), так і весь уклад повсякденного життя учнів і студентів («студентське самоврядування»). Неменше значення має присутність демократії в організації системи освіти в суспільстві в цілому (йдеться, насамперед, про автономність навчальних закладів) [11, с. 56]. Демократизація освіти — найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід'ємних прав людини.

Вітчизняні дослідники обґрунтовують, що сьогодні співіснують тільки дві моделі інституцій освіти: 1) авторитарна (традиційна) модель — вектор інтересів влади повністю домінує над вектором інтересів суспільства, які утискаються дорівня відновлення існуючої соціальної стратифікації та відновлення робочої сили, а вектор інтересів особистості, яка не належить до владних соціальних груп, мінімізується майже до нуля; 2) особистісно орієнтована (гуманістична) модель, у якій збалансовані вектори інтересів основних суб'єктів розвитку освіти, влади — з одного боку, й особистості та суспільства — з іншого боку, за умови розвинутої демократичної правової держави та громадянського суспільства [11, с. 65].

Система української освіти, що яка, будучи інститутом суспільства, також знаходиться в процесі трансформації, й досі зберігає рудименти

авторитарного педагогічного стилю, відсутні дієві правові інструменти захисту від свавілля освітянського керівництва, також не розвинені демократичні традиції та правові форми солідарності кваліфікованих учителів, батьків і учнів, зацікавлених у високоякісній освіті. Разом з тим, освітні заклади та школа зокрема в українському (як і будь-якому) суспільстві вже є і можуть надалі нарощувати свої можливості як осередки освіти й культури в місцевій громаді, у районі, особливо в невеликих містечках і селищах, де часто немає й будинків культури. У сучасних, складних і суперечливих процесах, зазначає В. Кремінь, педагоги, у пошуках, «спрямованих на зміцнення української державності, осмислення реалій XXI ст. покликані зберігати баланс, не випускати з поля зору соціально-політичні, ідеологічні та соціальні процеси, які щогодини змінюються й будуть змінюватися надалі». Для того, щоб впевнено стати поряд з провідними націями світу й посісти гідне місце у світовому співтоваристві, Україна за допомогою своєї системи освіти має не тільки готувати кваліфікованих фахівців, але й формувати соціально зрілих, відповідальних, культурних, духовно зрілих громадян країни. Яким чином перебудувати пострадянську систему освіти в національну українську, як готувати фахівців, яку модель виховання застосувати в процесі навчання — ці та інші питання є надзвичайно актуальними і для філософів, і для педагогів, і для державних діячів. Згідно позиції В. Огев'юка «за складних і суперечливих умов переходу України до демократії, коли суспільна атмосфера просякнута соціальними, політичними, етнічними, релігійними, клановими й міжособистісними суперечностями, прикметною ознакою стало зіткнення протилежних цілей, інтересів, думок, пропозицій і поглядів, особливо гостро постає проблема виховання громадян на засадах толерантності щодо політичної, соціальної, етнічної, релігійної, вікової «інакшості» при негативному ставленні до несправедливості, приниження, насильства тощо» [12, с. 89]. Й найдемократичніша держава ставить чіткі рамки прав і свобод людини, захищає суспільство від свавілля асоціальних елементів, порушень закону і норм моралі.

Освіта постає вкрай важливим і дійовим важелем як радикального інтелектуального повороту у бік демократії та інститутів громадянського суспільства, так і формування у молоді негативного ставлення щодо її провокування до недемократичних способів вирішення проблем. Набуваючи освіти, юнацтво має усвідомлювати завдяки їй, що громадянське суспільство й демократія — це не лише свобода, але й помножена на свободу відповідальність. За умов, коли освіта стала важливою

складовою перехідного процесу до сталого розвитку суспільства, що трансформується, особливо важливо оцінювати її не лише за обсягом отриманих знань та вмій, а й за результативністю їх трансформування в світоглядні пріоритети й ціннісні настанови.

Отже, необхідно усвідомити ключову роль освіти у формуванні сучасної політичної культури громадян, яка виступає своєрідною умовою стабільного просування країни шляхом демократизації, варто розглянути *необхідність навчання демократії для становлення демократичної політичної культури особистості*. Реальне, а не декларативне прагнення політичних сил демократизувати суспільне життя повинне спиратися на ґрунтовну, всеохоплюючу систему політико-правової освіти, яка не є екзотичним елементом всієї освітянської системи, а, навпаки, органічно належить до неї, є невід'ємною складовою її «тіла» і «духу».

Дехто у зв'язку з цим висловлює занепокоєння (і воно виправдане) щодо небезпеки використання інструментів політичної освіти і виховання, як і в радянські часи, для формування «єдиноmysлія», конформізму, нав'язування якоюсь політичною силою своїх ідеалів. Така небезпека безперечно існує. Але слід звернути увагу на те, що освіта, яка набирає рис ідеологічної обробки, перестає бути освітою і перетворюється на індоктринацію — систему насильницького насаджування безальтернативної доктрини.

Тому, коли говоримо про освіту, то маємо на увазі застосування тих форм та інструментів поширення знань, які спираються, в першу чергу, на останні досягнення науки. Сам зміст наукових знань є надійним запобіжником проти будь-яких намагань використати освіту для нав'язування антидемократичних цінностей, корпоративних інтересів. Крім того, система освіти сучасного світу (як базова, так і вища) повинна мати відповідні механізми контролю з боку як держави, так і громадськості — вони повинні стати гарантами об'єктивності процесу.

Література:

1. Чекаленко Л. *Зовнішня політика України: теорія і практика*/Л. Чекаленко//*Персонал*. — 2007. — № 11–12. — С. 21–27.
2. Зарембо К. Стратегічні партнерства без стратегії, або чому цей інструмент не працює на користь України/К. Зарембо [Електронний ресурс]//*День*. — 2010 — № 81 (14 травня). — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/296661>

3. Чалий В. Реалії та перспективи стратегічного партнерства/В. Чалий, М. Пашков//Дзеркало тижня. — 2000. — № 47 (2 грудня) — С. 8.
4. Заздарнов А. П. Менталитет — мировоззрение — духовність/А. П. Заздарнов//Нова парадигма. — 2001. — Вип. 22 — С. 5–13.
5. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації: [монограф.]/Н. Пелагеша. — К.: НІСД, 2008. — 288 с.
6. Федуняк С. Вплив зовнішніх чинників на консолідацію української нації/С. Федуняк//Агора. — 2006. — Вип. 4. — С. 58–65.
7. Шинкарук К. О. Вплив Росії як «значущого Іншого» на формування зовнішньополітичної ідентичності України /Шинкарук К. О. [Електронний ресурс]//Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: [зб. наук. праць]. — Київ: ІВЦ «Політехніка», 2010. — № 1 (5). — Режим доступу: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/uk/2010-1/10%20-%201%285%29%20-%207.pdf>.
8. D'Anieri P. J. Constructivist Theory and Ukrainian Foreign Policy//Ukrainian Foreign and Security Policy: Theoretical and Comparative Perspectives/ed. by Moroney J. D. P., Kuzio T., Molchanov M. — London: Praeger, 2002. — P. 38–46.
9. То що ж сказав Володимир Путін у Бухаресті? [Електронний ресурс]//Дзеркало тижня. — № 15 (694), 19–25 квітня 2008 р. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/62750>
10. Богатуров А. Три покоління внешнеполитических доктрин России/А. Богатуров//Международные процессы — 2007. — Том 5. — № 1 (13). Январь-апрель. — С. 54–69.
11. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті: [монограф.]/С. Ф. Клепко. — Полтава: ПОІППО, 2006. — 328 с.
12. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку: [монограф.]/В. О. Огнев'юк. — К.: Знання України, 2003. — 450 с.

Циркин И. М. Внешние факторы и образование в системе формирования демократической спрямованности политической культуры личности

Анализируется влияние внешнеполитических факторов на формирование политической культуры личности; подчеркивается опосредованность этого влияния системой образования (обучения и воспитания молодежи), которая благодаря своей научности и объективности направляет развитие политической культуры в демократическое русло.

Ключевые слова: человек, культура, политика, образование.

Tsyркин I. M. External factors and education in the system of formation of democratic orientation of political culture of a person

Influence of foreign factors on formation of political culture of a person was analyzed; mediation of this influence was underlined by the educational system (education and upbringing of the youth), which because it is scientific and objective, directs development of political culture towards democratic way.

Key words: human being, culture, politics, education.

УДК 32.351:303

ПРАВО ГОЛОСУ

Лукаш Т.[©]

Здобувачка НПУ імені М. П. Драгоманова

Аналізується проблема демократизації виборчого права, сутнісним елементом якої є право голосу.

Ключові слова: *людина, політика, право, вибори, право голосу.*

Ідея виборчого права як обов'язку виборця отримала відображення у змісті правового регулювання. Уперше обов'язок голосувати на виборах був встановлений наприкінці XIX ст. у Бельгії. На сучасному етапі відповідний обов'язок передбачений в Австралії, Бельгії, Греції, Італії, Нідерландах, Туреччині та деяких інших країнах, причому звичайно це здійснено у виборчих законах і лише іноді — в конституції. В Австрії і Швейцарії обов'язковий вотум на виборах зафіксований на рівні окремих суб'єктів федерації. У більшості випадків за обов'язком голосувати визнано юридичний характер, і його невиконання призводить до застосування адміністративно-правових санкцій — штрафу або навіть арешту. В Італії такий обов'язок має, по суті, моральний характер, і в разі його невиконання оголошується громадський осуд. Політичний сенс встановлення обов'язку голосувати полягає у тому, щоб ліквідувати абсентеїзм виборців або пом'якшити його наслідки. Однак визначальним є сприйняття виборчого права саме як права індивіда на участь у прямих виборах: про відповідне право йдеться практично в кожному основному законі [1, с. 28].

Але все ж таки ключовим елементом трактованого у такий спосіб виборчого права є право голосу. Характерно, що право голосу на всіх виборах звичайно набувається за однакових умов, хоча існують винятки. Отже, найбільш часто виборче право розуміється як сукупність принципів та норм, що регулюють проведення виборів у певній країні, а також індивідуальних можливостей громадян брати участь у політичному житті, ідейно-філософсько обґрунтовану ще Дж. Локком.

Взяте буквально, загальне виборче право означає надання кожному основних політичних прав: права голосу (*активні виборчі права*) та права балотуватися на виборах (*пасивні виборчі права*). Проте виборчі

права завжди підпорядковані умовам віку і громадянства, а також звичай проживання. Більше того, у спеціальних випадках певні особи можуть бути законно позбавлені своїх виборчих прав [2, с. 12].

Принцип загального і рівного виборчого права поєднує дві взаємопов'язані ідеї, що сформувались історично. За смислом однієї з них — ідеї загального виборчого права — *активне* виборче право набувається за однакових для усіх індивідів умов, які звичайно характеризуються як виборчі цензи. Виборчі цензи встановлені в конституції, а якщо це припускається самою конституцією — у виборчих законах. Вони мають бути об'єктивними за природою (віковий ценз, ценз дієздатності) або зумовленими реальними суспільними потребами та відповідно обґрунтованими (ценз осілості, ценз громадянства) і не створювати привілеї або дискримінаційні перепони для окремих індивідів або груп індивідів, кваліфікованих за певними біологічними або, по суті, соціальними ознаками. Поняття виборчих цензів співвідносять також і з *пасивним* виборчим правом. Попри однопредметність цензів щодо активного і пасивного виборчого права і зв'язок між ними, вони є різними за наслідками. За загальним правилом цензи щодо пасивного виборчого права є вищими (більшими) порівняно з аналогічними цензами щодо активного виборчого права. До того ж деякі з цензів, які сприймаються як дискримінаційні щодо активного виборчого права, не вважаються такими при визначенні кандидатів на певні виборні посади.

Одна з характерних рис виборчого права XIX–XX ст. — наявність цензу осілості. Це відповідає історично зумовленим поглядам на виборчий округ як на територіальну корпорацію, населення якої є певною єдністю з різноманітними спільними інтересами. Однак на сьогодні виборчі округи далеко не завжди збігаються з адміністративно-територіальними одиницями, які могли б претендувати на визнання такими корпораціями. Як би там не було, ценз осілості впроваджений у багатьох країнах. У США він дорівнює одному місяцю, в Австралії, ФРН і Японії — трьом, у Бельгії і Франції — шести, у Канаді та Фінляндії — дванадцяти місяцям тощо. Звичайно цей ценз зумовлює необхідність проживання протягом встановленого строку на території відповідного виборчого округу або адміністративно-територіальної одиниці [1, с. 35]. В деяких країнах існує *ценз грамотності*, коли для отримання права голосу вимагається свідоцтво про освіту. В інших же країнах для неписьменних вводиться спеціальна спрощена система голосування.

Еволюція виборчого права призвела до скасування так званого статевого цензу і надання відповідних прав жінкам. Уперше активне виборче право було надане жінкам у США: в період з кінця XIX ст. і до першої світової війни воно було встановлене законодавством шести штатів. На початку XX ст. емансипація жінок на виборах мала місце в Австралії, а на європейському континенті — в Норвегії та Фінляндії, причому в двох останніх країнах жінки могли не тільки голосувати, а й балотуватися на виборах. *Ценз статі*, обмежувачий участь жінок у виборах, зберігається у деяких мусульманських країнах, наприклад, у Саудівській Аравії, Кувейті, Йорданії.

Після Першої світової війни почався процес відповідного розширення виборчого корпусу і в інших країнах. Цей процес був досить тривалим і для багатьох розвинутих країн завершився лише після другої світової війни. Наприклад, якщо в США на федеральному рівні виборчі права були надані жінкам у 1920 р., то в цілому ряді європейських країн це було зроблено після другої світової війни, а у Швейцарії — в 1971 р. В наш час формальних обмежень виборчих прав за ознаками статі в розвинутих країнах практично не існує.

Але і зараз за умов загальності виборчого права, перш за все, право голосу і балотування на виборах підпорядковане умовам віку: мінімальний вік для голосування і балотування може помітно змінюватися від країни до країни та від виборів до виборів, проте у виборчих правах завжди відмовлено неповнолітнім. Існують певні причини, завдяки яким кваліфікаційний вік відносно високий. Значно рідше існує верхня вікова межа — стандартний вік виходу на пенсію або вищий — для пасивних виборчих прав. Ця вікова межа є на однаковому рівні з нормами, які зобов'язують державних службовців виходити на пенсію при досягненні визначеного віку. Проте позбавлення осіб пенсійного віку активних виборчих прав порушувало б принцип загального виборчого права.

Разом з тим у наші дні зберігається різниця між віковими цензами для активного і пасивного виборчого права. Як і раніше, перший за загальним правилом нижчий. Наприклад, на виборах у нижні палати парламентів Бельгії, Великобританії і Росії відповідних прав набувають у віці 18 і 21 року, Франції і Румунії — 18 і 23 років, Італії, Канади, США та деяких інших країн — 18 і 25 років, Японії — 20 і 25 років. Водночас у Данії, Нідерландах, Фінляндії, Швейцарії, Угорщині і Словенії вікові цензи для активного і пасивного виборчого права збігаються. Характерним є і те, що на виборах у верхню палату парламенту там,

де вона існує і обирається, віковий ценз для пасивного виборчого права звичайно вищий, ніж у нижню. Так, у США правом бути обраними до Палати представників наділені громадяни з 25-річного віку, а в Сенат — з 30-річного. В інших країнах відповідні цензи становлять: в Італії — 25 і 40 років, Чехії — 21 і 40 років, Франції — 23 і 25 років, Румунії — 23 і 35 років, Японії — 25 і 30 років [1, с. 31–32]. В Україні активне виборче право починається із 18 років, право обиратися до складу органів місцевого самоврядування з 18, до парламенту — з 21, на посаду Президента України з 35 років.

Більшість країн також роблять політичні права залежними від громадянства. Винятки, принаймні у національних виборах, виключно рідкісні; ірландська конституція, наприклад, надає закону можливість надання права голосу на національних виборах; у Сполученому Королівстві громадяни Ірландії та Співдружності мають можливість голосувати на всіх виборах. Більше країн дозволяють негромадянам голосувати на місцевих виборах, незважаючи на те, що лише п'ять країн — Данія, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія і Швеція — на цей час ратифікували Конвенцію Ради Європи про участь іноземців у публічному житті на місцевому рівні без вилучення розділу про права голосу у місцевих виборах. Право громадян ЄС голосувати і балотуватися на місцевих виборах і на виборах до Європейського парламенту у своїх країнах проживання є одним із аспектів європейських інтеграційних процесів.

По-третє, як до права голосу, так і до права балотуватися на виборах може застосовуватися умова проживання; на місцевих виборах вимога певного часу проживання не виглядає несумісною із принципом загального виборчого права, якщо цей час складає просто декілька місяців; довший період може бути виправданий лише при спеціальних обставинах [1, с. 32].

Навпаки, значна кількість держав надають своїм громадянам, які проживають за кордоном, право голосу і навіть право балотуватися на виборах. Це не викликає жодних проблем у більшості випадків, однак може виявитися делікатним у пост-конфліктних ситуаціях. Ситуація, створена наданням політичних прав хорватам, які проживають у Боснії і Герцеговині, та надання громадянства на етнічній підставі була оцінена як така, що виходить далеко поза норму, зокрема оскільки таким хорватам було надано спеціальний виборчий округ, тоді як хорватських сербів, що проживають за кордоном, було *de facto* позбавлено громадян-

ства і відмовлено у політичних правах. У більш загальному сенсі, при вирішенні, котрий округ має отримати голоси громадян, які проживають за кордоном, є проблемою; одна з відповідей може полягати у встановленні для них спеціального внутрішнього округу.

Активне виборче право також сумісне із відмовою у громадянській дієздатності певним особам у спеціально визначених випадках. У той же час обмеження «не повинно урізати право голосу настільки, щоб порушувати саму його суть і позбавити його ефективності», і мусить «накладатися для досягнення законних цілей», а «застосовані заходи» не повинні бути «непропорційними»; більше того, такі обмеження повинні мати чітку основу у законі. Особи, які підлягають відмові у політичній дієздатності, насамперед і найбільше включають тих, кому відмовлено у правовій дієздатності (зокрема з підстав стану психічного здоров'я), а також ті, хто відбуває кримінальне покарання, принаймні певні вирoki або покарання за тяжкі злочини.

З іншого боку, позбавлення політичних прав осіб, які перебувають у попередньому затриманні в очікуванні суду, несумісне з презумпцією невинуватості. Більше того, «люстраційні» закони, що не допускають до публічних посад осіб, які здійснювали певні функції при попередньому авторитарному режимі, повинні застосовуватися тільки до осіб, щодо яких доведено, що вони займалися кримінальною діяльністю.

Відповідно до Європейської конвенції про громадянство особи з подвійним громадянством повинні мати ті ж права, що й інші громадяни. Вимога від обраних кандидатів оголосити своє друге громадянство може виявитися шкідливим для національних меншин. Розпад Радянського Союзу і Югославії надав цьому питанню особливого значення. Проте Європейська Конвенція прав людини не вимагає, щоб носії подвійного громадянства мали можливість балотуватися на виборах [1, с. 35].

Пасивних виборчих прав можуть більш широко позбавляти без порушення загального виборчого права, аніж активних виборчих прав. Тут питанням є зайняття публічної посади, і може бути цілком законним заборонити певним особам користуватися ними, якщо від цього буде зазнавати шкоди публічний інтерес. Очевидно, принцип пропорційності має бути скрупульозно дотриманий. В загальному підхід до втрати права бути кандидатом на виборах та до несумісності повинен бути обмежувальним.

Ставлення у залежність дійсності виборів від певного мінімуму участі виборців може порушувати принцип загального виборчого права, якщо

ця вимога застосовується також до повторного голосування (другого туру), який проводиться тому, що у першому не вдалося досягти порога. У таких випадках деякі мандати можуть залишитися незайнятими. Те ж стосується випадку, коли у кожному турі вимагається абсолютна більшість. Поєднання цих двох вимог в Україні у 1994 році залишило ряд місць у парламенті вакантними, а це, з точки зору Венеціанської комісії та Європейського доробку з належних виборів неприйнятно.

Отже, сучасне виборче право сприймається як загальне при оптимальному обмеженні виборчого віку. Як зазначалося, майнові цензи в розвинутих країнах практично відсутні. Єдиним реальним цензом у більшості випадків залишається ценз осілості. Це не виключає обмеження громадян у виборчих правах за законом. Звичайно, такі обмеження встановлюються для тих, хто вчинив злочин і відбуває покарання у вигляді позбавлення волі. Законодавство ряду країн застерігає, що у виборчих правах обмежуються банкрути, ті, хто утримується за рахунок суспільних фондів, та деякі інші особи. іноді встановлюються більш загальні обмеження щодо соціальної поведінки виборців: у Конституції Італії припускається обмеження виборчих прав у випадках скоєння негідних вчинків, вказаних у законі.

Як ми бачимо, за останні декілька сторіч виборче право суттєво еволюціонувало у бік розширення та лібералізації, виборчі системи продовжують змінюватися, воодяються нові форми політичної участі та народовладдя. *Основні чинники змін філософсько-ідеологічних засад виборчого права* укорінені як сфері ідей, так і в об'єктивних умовах розвитку сфери політичного.

Можемо сказати, що зміна парадигм розуміння виборів та виборчого права залежить від розуміння самої проблематики політичних режимів та ставлення до демократії. Якщо формування класичної моделі виборів було пов'язано з ідейними засадами лібералізму, французької просвіти, поняттям природних прав людини, то зараз проблематика представницької демократії зосереджена на процедурах, участі меншин, змінах суспільства під впливом глобалізації, інформатизації, появою наддержавних утворень, уніфікацією міжнародного права та стандартів виборів. В основу терміну «процедурна демократія» покладено розуміння демократії насамперед як процедури обирання народом політичних лідерів через систему виборів, базованих на принципі конкуренції. Один з апологетів процедурної демократії Йозеф Шумпетер у своїй книзі «Капіталізм, соціалізм і демократія», опублікованій 1942 р.

[3]., розрізняє «класичну» теорію демократії, що спиралася на ідеї «воли народу» як джерела влади й «загального блага» як її цілі, та «нову» теорію демократії. Остання — це передусім демократичний метод або інституціональний механізм прийняття демократичних рішень, який означає, що індивіди здобувають політичну владу за допомогою конкурентної боротьби за голоси виборців. На практиці це означає, що сучасна демократія в підсумку зводиться перш за все до виборів, де й реалізуються такі її характеристики, як конкурентність і участь народу [3, с. 213–214]. Але щойно вибір зроблено, починає діяти управлінський механізм влади, побудованої відповідно до засад виконавської ієрархії.

Водночас сьогодні — особливо в країнах, що трансформуються — часто спостерігається, як вільне волевиявлення народу створює ситуацію, коли останній перетворюється на пасивного спостерігача протистояння еліт, яке розігрується за політичними лаштунками. Ці негативні тенденції стають можливими не лише через недосконалість політичних процедур та інститутів, але насамперед через те, що ці інститути не реалізують демократичних засад, а є виключно засобами легітимації чинної влади та виражають інтереси владних еліт. «Відчуження еліт» є однією з найбільш проблем не лише розвинених демократій, а й головним чином тих, що розвиваються. Тут пояснення слід шукати у веберівському тлумаченні поняття «професійний політик», котрий не тільки живе заради політики як колишня знать, але завдяки цій самій політиці. Як зазначає французький дослідник Ж. Борше, для професіоналізації політики особливо сприятливі умови створюють пропорційні виборчі системи, коли партійна кар'єра стає вирішальним чинником для майбутнього обрання до парламенту [4, с. 15].

З цієї тезою важко не погодитися, проте вона є правдивою насамперед для тих країн і політичних систем, де партії відносно незалежні від фінансово-промислових груп або де інтереси цих груп лобіюються не через безпосередню співучасть їх представників у роботі органів влади. В Україні основні партії є не лише провідниками інтересів фінансово-промислових груп, а забезпечують безпосередню участь їх представників в управлінні державою, що призводить до перетворення держави на інструмент задоволення потреб та інтересів олігархії, а сама електоральна демократія перетворюється на ефективний засіб легітимації та інституалізації олігархії. Цю тенденцію в нашій державі посилює закрита виборча практика, за якої виборець позбавлений можливості впливати на персональний склад парламенту.

Головним засобом протидії відчуженню владних еліт є «демократія співучасті», яка полягає не тільки в активізації інститутів громадянського суспільства, про що зараз багато говорять в Україні, а й у демократизації внутрішньої партійної системи та реальному змістовому наповненні демократичних процедур та механізмів. Якщо схематично, то, на нашу думку, провідну роль у цьому процесі мають відіграти політичні сили, які створюватимуться на базі широких громадських рухів, як Народний рух України початку 1990-х років, та перетворюватимуть соціальний запит народу на політичну дію. Ця інституалізація гро мадського запиту є одним із перспективних механізмів демократичної реалізації політичних прав громадян. Як відомо, на відміну від природних прав, котрі за «походженням» є невідчужуваними й належать кожному від народження як людині, політичні права й свободи, що стосуються права кожного громадянина брати участь в управлінні державою, пов'язані з набуттям людиною громадянства держави.

Та в умовах представницької демократії завжди виникає небезпека бюрократизації представництва, або відчуження політичних еліт. Іще на початку минулого століття німецький дослідник Р. Міхельс сформулював «залізний закон олігархії»: будь-яка демократична організація неминуче підпорядковується інтересам лідерів, і її керівництво перетворюється на олігархію. Р. Міхельс вважав, що представники, котрим делегована політична влада, з часом починають її використовувати всупереч інтересам тих, хто наділив їх владою. В свою чергу М. Вебер уважав, що влада бюрократії врівноважується такими демократичними інструментами, як референдум, законодавча ініціатива асоціацій громадян, право відкликання представників

Серед сучасних дослідників проблеми делегування, котрі наголошують на небезпеках, що виникають у цьому процесі, насамперед слід згадати французького соціолога П. Бурдьє: «Отже, делегування є акт, за допомогою якого група творить сама себе, набуваючи сукупності властивих групам елементів... Група існує, коли має у своєму розпорядженні постійний представницький орган, наділений *plena potentia agenda* й *sigillum authenticum*, а, отже, здатний замінити (говорити за когось — означає говорити замість) серійні групи, які складаються з розрізнених та ізольованих індивідів, які постійно оновлюються й здатні діяти та говорити тільки від свого імені» (5, с. 112–113).

Водночас сучасні дослідники політичних процесів та інститутів схильні вважати, що «відповідальна влада», яка формується внаслідок

док електоральних процедур є, скоріше, певною регулятивною ідеєю, ніж інститутом реальної політики. В умовах розвиненої демократії, яка є складною системою, можна говорити, стверджує Р. Гудін, радше про відповідальність у межах так званої «мережі платників» (disbursed network), складовими якої є різні суб'єкти – виборці, політичні партії, інститути громадянського суспільства, фінансово-промислові групи, міжнародні інститути, ніж про просту відповідальність перед виборцями, наділеними правом обирати владу [6]. Ця відповідальність має взаємний характер і реалізується через обопільні зобов'язання, інтереси та цінності. Прикладом цього можна назвати політичну систему США.

Слід зазначити, що подібна форма політичної відповідальності властива високорозвиненій політичній культурі. В умовах низької політичної культури формальні процедури делегування владних повноважень містять загрозу узурпації влади з боку владних еліт. Сьогодні дуже часто ми маємо справу із процесом, що його можна окреслити як «делегування без довіри», коли в умовах існування демократичного республіканського режиму виборці змушені віддавати голоси тій чи тій політичній силі, що офіційно бере участь у виборах.

Французький політик і політолог М. Рокар вважає реальність взаємозв'язків між виборними особами, засобами масової інформації і виборцями серцевиною сучасної демократії. У цьому напрямку, на його думку, відбувається становлення нової форми демократії, свідками чого ми є. Обома складовими виступають загальне виборче право і вільна інформація. Народ може реалізувати своє право вибору тільки в умовах вільного поширення інформації. Протягом півтора століть демократія будувалася майже виключно на виборчому бюлетені. Тепер же «між виборцями і його актом вибору за допомогою виборчого бюлетеня знаходиться інформація» [7, с. 91]. Вона у величезній мірі визначає демократичні дії громадян. Не випадково засоби масової інформації стали називати «четвертою владою».

Загальне виборче право починає втрачати ефективність, зазначає М. Рокар. При прийнятті важливих рішень, при здійсненні урядової політики все зростаючу роль грає думка, сформована і в значній мірі кероване поширенням масової інформації. «У якійсь мірі, уточнює М. Рокар. — громадська думка замінить класову боротьбу в ролі рушійної сили історії, прискорюючи чи гальмуючи діяльність товариства» [7, с. 129]. Нову форму демократії М. Рокар називає інформаційної демократією. Вона являє собою сучасну форму організації суспільства.

Крім того, надання виборчих прав та модифікація виборчих систем завжди перебувало в залежності від політичних реалій — підвищення статусу певних соціальних груп, групової самосвідомості, збільшення письменності та освідченості серед населення, а також боротьби певних груп (робітники, жінки, молодь) за власні виборчі права. Як зазначає І. Поліщук, виборчі процеси відбуваються за умов певної соціокультурної заданості, яка залежить від існуючих у певному суспільстві політико-культурних традицій, національної ментальності, рівня політичної свідомості більшості населення, ціннісної системи тощо [8, с. 140].

Виборча система не є суто технічним засобом, вона перебуває у самій серцевині державної системи правління. Дж. Сарторі [9, с. 67] небезпідставно відносить виборчу систему до одного з основних інструментів «конституційної інженерії». Інші дослідники стверджують, що вдалий вибір виборчої системи може забезпечити формування парламенту, який відображає основні напрями суспільної думки, утворення уряду, що відповідає волі більшості виборців, обрання представників, особисті якості котрих найбільше надаються для виконання владних функцій; що ж стосується ефективності і стабільності влади, то виборча система сама по собі не визначає їх, але може їм сприяти або перешкоджати.

Водночас проблема прийняття тієї чи іншої виборчої системи є переконливою ілюстрацією тези про засадничу доцільність (на відміну від критерію правильності) подібних принципових рішень. Ця позиція була підтримана Конституційним Судом України. У своєму рішенні від 26 лютого 1998 року (справа про вибори народних депутатів України), [10, с. 707], суд підтвердив позицію, за якою визначення виборчої системи на виборах народних депутатів України, у тому числі встановлення «виборчого порогу» та його кількісний вимір, є питанням «політичної доцільності», а не відповідності основним принципам виборчого права.

Дискусії навколо виборчих систем, що застосовуються на практиці чи були запропоновані, належать до «вічних»; вони тривають практично у кожній демократичній державі. У багатьох розвинутих демократіях виборча система змінювалася у післявоєнний час, а в деяких — і декілька разів. Особливо гострими були і є дискусії навколо вибору того чи іншого типу виборчої системи, окремих її складових у «нових демократіях», де пошук «найбільш справедливої» виборчої системи пов'язується із процесами демократизації, подолання спадку тоталітарного минулого, досягнення основних стандартів європейського

демократичного доробку. Нещодавно Конституційний суд Федеративної Республіки Німеччини виявив у німецькій виборчій системі неконституційні елементи, що повинні мати наслідком її модифікацію [11, с. 7–8]. Навіть у Великій Британії — класичній державі «вестмінстерської моделі», центральним елементом якої є вибори в одномандатних округах за системою відносної більшості, — сьогодні на різних виборах, зокрема до регіональних представницьких органів чи до Європарламенту, використовуються інші виборчі системи [12, с. 7].

Як зауважили автори спеціального дослідження щодо виборчих систем, проведеного на замовлення Британського парламенту у 1992 році [13], при виборі системи, за якою голоси виборців повинні перетворюватися у представницькі мандати, доцільно базуватися на двох основних критеріях. По-перше, це критерій наслідків або доцільності (досягнення цих чи інших цілей), який спирається на ті результати у сенсі впливу на суспільно-політичний розвиток, які є бажаними і яких прагнуть досягнути автори вибору системи. По-друге, це процедурний критерій, який потребує, щоб система була зрозумілою суспільству, а отже, визнана справедливою, у цьому разі наслідки виборів сприйматимуться як легітимні. Виборча система може бути зручним інструментом для впливу на розвиток певних політичних рис демократичного режиму. Відомі британські дослідники виборчих систем Е. Лейкман і Дж. Ламберт [14, с. 17] стверджують, що вдалий вибір виборчої системи може забезпечити формування представницького органу, який відображає основні напрями суспільної думки, утворення уряду, що відповідає волі більшості виборців, обрання представників, здатних виконувати владні функції (якість влади). Щодо ефективності та стабільності влади, то виборча система сама собою не визначає їх, але може їм сприяти або перешкоджати.

Традиційні демократичні держави не надто часто змінюють свою виборчу систему, вважаючи такий крок важливим і відповідальним. Тому вони, як правило, звертаються з цього приводу до всенародних рішень. Так, у кінці ХХ століття за підсумками референдумів змінили свої виборчі системи Італія (з пропорційної системи до змішаної з перевагою мажоритарної складової) та Нова Зеландія (від традиційної мажоритарної системи відносної більшості до «персоналізованого пропорційного представництва» за німецьким зразком. У Великій Британії у 2011 році була зроблена чергова (хоча й знову невдала) спроба шляхом референдуму змінити виборчу систему на парламентських виборах. Щоправда, на думку Ю. Ключковського, «нові демократії» з дещо меншою повагою

ставляться до виборчих систем, змінюючи їх шляхом прийняття звичайних законів (Польща у 2001 році щодо виборів Сейму та 2011 р. щодо виборів Сенату, Російська Федерація у 2007 р.). У цьому відношенні Україна є зразком крайнього підходу, оскільки декілька разів (у 1997 та 2004, 2010 та 2010 роках) істотно змінювала виборчу систему законодавчим шляхом, і цей процес здається далеким від завершення [15, с. 10]. Як серед дослідників, так і серед політологів і політиків-практиків переважає думка, що вибір тої чи іншої виборчої системи — це повністю питання політичної доцільності. Більше того, часом цю політичну доцільність розглядають вузько, як прагнення досягти конкретних цілей певного політичного угруповання, задовольнити стратегічні чи тактичні інтереси певної політичної сили, що межує із сваволею.

Отже, *фактори* трансформації системи виборчого права можемо виділити наступним чином: філософсько-ідейні зміни (концепції лібералізму та природних прав, делегованої демократії, конкурентної демократії зараз трансформуються у філософську проблематику відповідальності еліт, політичного ринку, деліберативної, партисипаторної, електронної, мережевої демократії тощо); зміна філософії права, розширене розуміння прав людини, зміни у співвідношенні міжнародних правових стандартів та національних законодавчих норм; соціологічні чинники (виникнення та становлення нових суспільних груп, зміна їх ролі в політико-економічних процесах, збільшення кількості освіченого населення тощо); інформаційні (зростання ролі засобів масової комунікації, політичної інформації, можливість обговорення рішень, електронні вибори); політичні чинники (зміна виборчих прав та процедур з огляду на політичну доцільність, підвищення відкритості урядів, професіоналізації та бюрократизації політичної діяльності як світова тенденція, збільшення каналів політичної мобільності, політична модернізація та транзит значної кількості держав).

Резюме: як система правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування, виборче право є одним з найдавніших і впливових інститутів конституційного (державного) права. Воно формується в системі ранніх демократій, набирає силу і високої чинності в демократично розвинених державах. В своїй духовній основі воно є відлунням закріплених законодавчим чином (Конституцією держави) інтересів і потреб суб'єктів виборчого процесу. Останнє конститується як філософсько-ідеологічна основа вибор-

чого права, своєрідний «дух закону», про який писав у свій час один з найбільш яскравих просвітників Європи, знаменитий філософ, політолог і правник Ш.Л. Монтескьє. Дослідження історичної еволюції філософсько-ідеологічних засад виборчого права належить до першочергових завдань сучасного правознавства.

Література:

1. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. — Вид. 2-е, випр. і доповн./За ред. Ю. Ключковського. — К.: Логос, 2009. — 500 с.
2. Garrone P. The constitutional principles of electoral law./P. Garrone//New trends in electoral law in a pan-European context. — Pp. 12ff.
3. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия/Й. А. Шумпетер; [пер. с англ.]; предисл., общ. ред. В. С. Автономова. — М.: Экономика, 1995. — 540 с. — (Экон. наследие).
4. The Political Class in Advanced Democracies/edited by Jens Borchert and Jurgen Zeiss. — Oxford NY: Oxford University Press, 2003. — 440 p.
5. **Бурдьє П. Социология политики./П. Бурдьє; [пер. с фр.]; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.**
6. Goodin R. E. Innovating Democrac/R. E. Goodin. — Oxford University Press, 2008. — 320 p.
7. Рокар М. Трудиться с душой/М. Рокар; [пер. с фр.]. — М.: Междунар. отношения, 1990. — 339 с.
8. Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики/І. Поліщук//Політичний менеджмент. — 2005. — № 3 (12). — С.137–146.
9. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів/Дж. Сарторі; пер. з англ. — К.: АртЕк, 2001. — 224 с.
10. Конституційне законодавство України/упор. С. В. Лінецький, М. І. Мельник, А. М. Ришелюк. — К.: Атіка, 2000. — 707 с.

11. Румянцев А. «Избыточные» мандаты и проблема легитимности в немецком избирательном праве/А. Румянцев//Сравнительное конституционное обозрение. — 2009. — № 6 (73). — С. 5–15.
12. Ключковский Ю. Б. Выборчі системи та українське виборче законодавство; [монограф.]/Ю. Б. Ключковский; Національний університет «Кієво-Могилянська Академія». — К.: Час Друку, 2011. — 132 с.
13. Electoral Procedures and Practices//House of Commons Library Research Division. Background Paper No. 301. — London, 1992. — 318 p.
14. Лейкман Э. Сравнительное исследование пропорциональной и мажоритарной избирательных систем/Э. Лейкман, Дж. Ламберт; [пер. с англ.]. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. — 226 с.
15. Ключковский Ю. Б. Выборчі системи та українське виборче законодавство; [монограф.]/Ю. Б. Ключковский; Національний університет «Кієво-Могилянська Академія». — К.: Час Друку, 2011. — 132 с.

Лукаш Т. Право голосу

Анализируется проблема демократизации избирательного права, сущностным элементом которой является право голоса.

Ключевые слова: *человек, политика, право, выборы, право голоса.*

T. Lukash. Right to vote

Problem of democratization of suffrage, essential element of which is the right to vote, was analyzed.

Keywords: *human being, politics, law, election, right to vote.*

УДК 32.019.5–057.875

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ІНСТИТУТУ АДМІНІСТРАТИВНО — ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Панкулич Л. А.[©]

*Аспірантка Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України*

Здійснюється дослідження теоретико-методологічних засад, наукових підходів до визначення поняття адміністративно-територіального устрою.

Ключові слова: *державний устрій, адміністративно-територіальний устрій, державне управління.*

Проведення будь-якого дослідження передбачає використання сукупності прийомів, підходів та методів дослідження того чи іншого явища (подій, процесів). Адже метод — це шлях до пізнання, засіб досягнення поставленої мети. За словами О. Колесникова, метод дослідження дає правильний напрям у роботі вченого, допомагає йому обрати найкоротший шлях досягнення ширих знань [1, с. 38]. Теоретичне узагальнення різних наукових підходів щодо сутності адміністративно-територіального устрою дає змогу відстежити його шлях становлення в процесі суспільного розвитку, в повному обсязі розкриває зміст та призначення цього інституту.

Розкриття сутності адміністративно-територіального устрою стало можливим з урахуванням різних підходів і визначень, що існують в науковій літературі стосовно нього. Аналіз наукової та навчальної літератури дозволяє говорити про те, що для визначення даного інституту вживають різні терміни: «державний устрій», «політико-територіальний устрій», «національно-державний устрій», «адміністративно-територіальний устрій». Більшість вітчизняних (О. Совгіря, С. Бостан, С. Тимченко, М. Горшеньова, К. Закоморна, В. Ріяка В. Яцуба, та ін.) та російських (В. Лексін, А. Швецов, А. Медушевський) вчених, ототожнюючи (поєднуючи) поняття державного і територіального устрою, визначають територіальний устрій як «систему взаємовідносин між державою в цілому, тобто її центральною владою і територіальними складовими частинами, а точніше — з їх населенням і органами публічної влади, які

там діють [2, с. 7; 3, с. 440]. М. Корж говорить про форму державного устрою як територіально-політичну організацію держави, що включає політико-правових статус її складових частин і принципи взаємовідносин центральних і регіональних державних органів [4, с. 459]. В цьому контексті більш точним є розмежування, що його проводить В. Шаповал. Він, зокрема, визначає державний устрій як організацію, систему органів державної влади, їх компетенцію та взаємовідносини, а адміністративно-територіальний устрій як спосіб територіальної організації держави шляхом її розподілу на адміністративно-територіальні одиниці [5, с. 154]. Схожої точки зору дотримується і С. Телешун. За його словами, поняття державного устрою (ладу) є ширшим і включає в себе територіальний устрій. За своєю суттю, державний устрій — це поняття, що охоплює все коло питань щодо державного ладу в організаційному відношенні, становить певний тип держави, який проявляється в політичних, економічних, соціальних основах і принципах організації держави, правового статусу її громадян, територіального устрою і системи державних органів, тобто це організаційні засади кожної держави. За формою державний устрій — це територіальна або національно-територіальна організація державної влади, поділена на окремі складові частини, які перебувають у тісному взаємозв'язку між собою і вищими органами держави, тобто це поняття щодо всього кола питань про внутрішній поділ території держави на складові частини, їх правовий статус тощо [6, с. 36].

Аналіз вищенаведених підходів до розуміння сутності адміністративно-територіального устрою доводить до висновку про те, що державний устрій є поняттям більш широким і включає в себе територіально-політичну організацію, яка, в свою чергу, охоплює принципи та механізми взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади (тобто адміністративно-територіальний устрій). **Іншими словами можна сказати, що адміністративно-територіальний устрій** — це складова частина державного устрою, чітко визначений та структурований спосіб поділу публічної влади; це структура, що формує певну систему суб'єктно-об'єктних відносин тобто відносин між державою в цілому і її складовими частинами, між центральною владою і владою в окремих територіальних утвореннях держави [7, с. 68].

Таким чином, дослідження адміністративно-територіального устрою як певної стійкої системи, для якої характерною є наявність як внутрішньо– так і зовнішньосистемних взаємозв'язків стало можливим завдяки системному підходові.

Дослідження інституту адміністративно-територіального устрою буде більш повним і всебічним, якщо здійснюватиметься з використанням структурно-функціонального інструментарію. Загальновідомо, що сутність цього методу полягає у розподілі складного об'єкта (в даному випадку це — адміністративно-територіальний устрій) на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці), вивченні зв'язків між ними та у визначенні притаманних їм специфічних функцій (ролей), спрямованих на задоволення відповідних потреб системи. Структурно-функціональний підхід дає змогу розуміти територіальний устрій по-перше, як відкриту систему, що складається із систем нижчого порядку (територіальних одиниць) і належить до ширших систем (державного устрою); по-друге, як систему, що несе певне функціональне навантаження: 1) виступає базою для формування всієї територіальної організації суспільства та його окремих систем; 2) є організаційно-правовою і соціально-економічною основою формування системи територіальної організації влади; 3) забезпечує стійкість держави в умовах виникнення зовнішніх і внутрішніх загроз, її територіальної цілісності; 4) слугує надійним і дієвим механізмом забезпечення рівномірного соціально-економічного розвитку території тієї чи іншої держави.

В межах структурно-функціональної теорії чітко простежується використання методу моделювання, що базується на використанні моделі як засобу дослідження явищ і процесів природи. Загальновідомо, що під моделями розуміють системи, які замінюють об'єкт пізнання і служать джерелом інформації стосовно нього. В ході даного дослідження об'єкт пізнання (адміністративно-територіальний устрій) можна відтворити у вигляді своєрідної піраміди, складові елементи якої виконують певні функції. В основі цієї піраміди — велика кількість одиниць місцевого управління (приходів, гмін, муніципалітетів, селищ, сіл і т. д.), які формувались природнім шляхом, в результаті поселень на території тієї чи іншої держави. Власне тому ці територіальні одиниці нині називають «природними». Над цими територіальними одиницями знаходиться дещо менше одиниць управління (повітів, провінцій, департаментів, районів і таке ін.), що були створені з метою раціонального управління певними територіями. Найвищу ланку, верхівку цієї піраміди утворюють так звані «штучні» територіальні одиниці, формування яких відбувалось центральним керівництвом (в Італії — це області, у Польщі — воєводства, Швеції — лени, Франції — регіони). Територіальний устрій України можна також умовно окреслити у вигляді піраміди, де вищий рівень

територіального управління складають Автономна Республіка Крим, області, міста Київ і Севастополь (вони є містами республіканського підпорядкування, і мають спеціальний статус); середній рівень — райони і міста обласного підпорядкування; нижчий рівень — райони в містах, міста районного підпорядкування, селища і села.

Таким чином, сутність адміністративно-територіального устрою зводиться до наявності територіального каркасу (мережі) різноманітних типів адміністративно-територіальних одиниць, їх територіальній організації. В цих адміністративно-територіальних одиницях державні органи здійснюють виконавчо-розпорядчі організаційні функції з управління економічним, соціально-культурним та політико-адміністративним будівництвом у регіонах [8, с. 98].

Теоретико-методологічне дослідження інституту адміністративно-територіального устрою передбачає вивчення та аналізу еволюції підходів мислителів як давнього, так і нового часу щодо даної проблематики. Усі досягнення минулого були опрацьовані у вигляді діалектичного методу пізнання реальної дійсності [9, с. 58]. Перші згадки стосовно устрою як становлення світового правопорядку та процесу управління всіма людьми знаходимо у політичних вченнях представників давньокитайських шкіл: Лао-цзи [10, с. 32–35], Мо-цзи, Конфуція. В основі першого вчення лежить поняття «дао», тобто шлях, абсолютний початок, джерело всього суцього, нескінченний потік природнього виникнення і зміни всіх явищ, їх переходу з одного стану до іншого, вічний рух народження і смерті [11, с.32]. Перед людиною «дао» постає у вигляді надприроднього закону, який управляє всім світом. Мудрий правитель, не втручаючись у справи свого народу, управляє країною за допомогою сподівання.

Витоки дослідження державного устрою знаходимо і в поглядах давньогрецьких філософів: Піфагора, Сократа, Полібія, Платона, Арістотеля та ін. Зокрема, Піфагор розглядав устрій в контексті здійснення управління. Мислитель дотримувався тієї точки зору, що людина, за своєю природою, не може бути щасливою, якщо нею ніхто не керує, тобто всі людські спільноти потребують управління [12, с. 37]. Інший давньогрецький мислитель Демокріт у своєму соціально-політичному вченні значну увагу приділяв проблемі благоустрою держави. Його цікавили питання як змусити суспільство жити за законами і дотримуватись встановленого порядку [12, с. 77].

Найбільш вагомий внесок у розвиток вчень про форми державного устрою здійснили давньогрецькі мислителі Платон та Арістотель.

Ототожнюючи поняття форми правління та форми державного устрою, найкращим устроєм, Платон вважав аристократичний. У своїй праці «Держава» філософ детально описав основні принципи, на яких має базуватись найкращий державний устрій. Територія держави, за його словами повинна бути невеликою, її мають утворювати 5040 наділів. Усіх людей полісу мислитель пропонував поділити на три групи. До найнижчого класу він відносив селян, ремісників і торговців; середнього — воїнів (стратегів); правити, на його думку повинні філософи. В державі, за його словами, не повинно бути більше сімей, ніж наділів, тому зайве населення повинно було залишити державу.

Аристотель у своєму вченні виходив з того, що «впроваджувати треба такий державний устрій, який хочуть і можуть зробити люди, виходячи з наявних обставин та існуючого ладу; адже покращити державний устрій, звичайно ж, не простіше, ніж встановити його вперше, достоту як буває переучувати щось не легше, ніж братися за науку спочатку [13, с. 100]. Тобто справу реформування, вдосконалення територіального устрою він вважав досить нелегкою.

В контексті дослідження теоретико-методологічних підходів до визначення адміністративно-територіального устрою на особливу увагу заслуговують і концепції мислителів епохи Відродження (Н. Макіавеллі, Ж. Боден) і пост-Відродження (Ш. Л. Монтеск'є, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, К. Гельвецій, Т. Джефферсон та ін.). Так, відомий теоретик доби Відродження Н. Макіавеллі усвоїй праці «Государ» вказує на те, що людина від природи є злою, агресивною і жадібною істотою; приборкати всі ці негативні риси покликана держава. Власне тому ідеалом державного устрою, згідно Макіавеллі, є жорстко централізована республіка, де владарюють представники народу, молоді буржуазії та виборний глава держави, який, враховуючи негативні якості людини повинен бути «лисом, щоб розпізнати пастку, і левом, щоб страшити вовків» [14, с. 84].

В контексті порівняльного аналізу здійснюються перші спроби класифікації складних форм державного устрою у її сучасному розумінні. Порівнюючи два види державних утворень (федерацію і конфедерацію), Ж. Боден чітко виокремлює утворення, засновані на нерівності, тобто ті, що включали окремі частини, які знаходились у васальній чи іншій залежності від суверена (федерації) і державні утворення, які засновувались на рівності їх суб'єктів (конфедерація). Прикладом федерації він вважав Священну Римську імперію німецької нації, прикладом іншого державного утворення слугувала Швейцарська конфедерація.

Дотримуючись традицій античної політико-правової думки, французький мислитель Ш.Л. Монтеск'є йде у своєму вченні далі, і класифікує держави з урахуванням географічних чинників (за принципом «величини території»). Він звертає увагу на те, що республіка є характерною для невеликих держав (типу поліса), монархія — для держав середньої величини, деспотія — для великих імперій. З цього загального правила мислитель зробив одне істотне виключення. Монтеск'є показав, що республіканське правління може бути встановлено й на великій території, якщо його поєднати з федеративним устроєм держави. У трактаті «Про дух законів» він дає чітке визначення федеративної республіки: «Ця форма правління є договором, за допомогою якого декілька політичних організмів зобов'язуються стати громадянами однієї більш значної держави, яку вони побажали утворити» [15, с. 116]. З позицій становлення певного порядку, державницького ладу розглядають устрій у своїх вченнях Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. Гроцій.

Значний поступ у розвитку вчень про форми державного устрою відбувся в епоху пост-Відродження. Швидкий економічний розвиток Нового Світу зумовив виникнення одразу двох напрямів у політико-правовій думці Америки. Представники першого — Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон відстоювали ідеї демократичної республіки, прав і свобод громадян, самостійності штатів і народного суверенітету. Так звані центристи-федералісти на чолі з Дж. Адамсом, А. Гамільтоном і Дж. Медісоном поділяли погляди демократів про верховенство влади народу в державі, проте виступали прихильниками сильної централізованої федеративної держави [16, с. 234].

З піднесенням хвилі революційних подій у Європі та Новому Світі (II пол. XVIII-XIX ст. ст.) на перший план постають питання демократизації суспільно-політичного життя, а відтак і державного устрою. В цьому контексті на особливу увагу заслуговують політико-правові погляди Г. Гегеля, В. Гумбольдта, Л. Штейна, які здійснили аналіз державного устрою в межах історико-порівняльного підходу. Гегель звернув увагу на те, що «державний лад народу не є чисто зовнішнім устроєм. Кожен народ може мати як той, так і інший державний устрій. Він залежить головним чином від характеру народу, від його нравів, ступеня освіченості, від способу життя й чисельності народу» [17, с. 53]. Характерною особливістю гегелівського розуміння державного устрою була його еволюція. Так, державний устрій, на його думку просувається у своєму формуванні. Цей поступовий рух є непомітним. З плином часу

державний устрій виявляється зовсім іншим, ніж він був в первинному стані [18, с. 337]. Інший класик німецького гуманізму **В. Гумбольдт** робить висновок про те, що державний лад не повинен бути самоціллю, він є лише засобом для задоволення інтересів і потреб людини.

Серед представників української політичної думки, погляди яких справили значний вплив на розвиток уявлень в контексті окреслення кращої форми державного устрою для нашої держави можна назвати прізвища М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського. В період національного відродження вони запропонували власні підходи до визначення кращої форми державного устрою для України (виступили з ідеями перебудови Російської імперії на федеративних засадах, де б Україна мала широку автономію).

З розвитком суспільних структур, ускладненням політичної діяльності (II пол. XIX ст.) дослідження проблем державного устрою та адміністрування вийшли на новітній етап розвитку. Зокрема, вагомий внесок в розвиток управлінської теорії здійснив відомий французький соціолог П. Бурд'є, який вважав, що практична діяльність індивідів та соціальних груп регулюється, в основному, принципами, розробленими без їхньої безпосередньої згоди, він вів мову про «насильство», якого не відчуває суспільство, коли правлячі кола запроваджують, а члени суспільства сприймають як природні певні норми, поняття і правила поведінки [19, с. 66]. М. Крозьє та Е. Фрідберг у своїй роботі «Індивід та система» (1981 р.) заперечують існування такого суспільства, в якому індивід міг би дійсно бути незалежним: «Люди знаходяться в певній «системі дій», що чинить тиск, визначаючи певною мірою їх поведінку. Однією з таких «систем» є «політико-адміністративна система», яка являє собою набір правил та обов'язків, які частково обмежують незалежність центральних і місцевих владних структур» [19, с. 134]. Таке розуміння адміністративно-територіального устрою як системи, що керується усталеними правилами, в якій індивіди співвідносяться певним чином один з одним надає цьому поняттю необхідної повноти і самодостатності.

Дослідження теоретико-методологічних аспектів визначення адміністративно-територіального устрою дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, територіальний устрій не є «штучною» категорією, його витоки сягають глибокої давнини, а розвиток відбувався паралельно зі становленням суспільних засад певної держави. По-друге, починаючи з часів античності і до епохи пост-відродження поняття державного устрою, державного ладу, форми правління де-факто ототожнювалось (хоча й існу-

вали політико-правові підходи до визначення складних форм устрою). Тому його розвиток відбувався в межах діалектичного методу пізнання. По-третє, Гегелівське розуміння державного устрою внесло більш чітке розуміння сутності цієї інституції та дозволило визначати державний устрій як сферу: 1) яка визначається природою самої держави і умовами життя суспільства; 2) на яку здійснюють вплив інші соціальні явища та процеси, що відбуваються як в самій державі, так і поза її межами; 3) яка перебуває у постійному розвитку, якісному відновленні. По-четверте, в Новітній час виокремлюється поняття адміністративно-територіального устрою, його розглядають як процес управління територією. У широкому розумінні він входить до державного управління, яке поширюється на всі три гілки влади — виконавчу, законодавчу і судову, а у вузькому — тільки на виконавчу. В останньому випадку управління розглядається як політико-адміністративна діяльність.

Таким чином, еволюція поглядів стосовно розуміння сутності адміністративно-територіального устрою є досить тривала і складна, історичних розвиток того чи іншого суспільства вносив певні корективи і сутнісні зміни в його інтерпретацію.

Література:

1. Колесников О. В. Основи наукових досліджень. — 2-ге вид. Навч. посіб. — К.: Центр учб. літ., 2011. — 144 с.
2. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. За заг. ред. В. Г. Яцуби 2-ге вид. К.: Секрет. Каб. Мін. України, 2002. — 270 с.
3. Совгіря О. В. Конституційно — процесуальне право України: навч. пос./О. В. Совгіря. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — 536 с.
4. Політологія/За заг. ред. Ф. М. Кирилюка. — К.: Здоров'я, 2004. — 776 с.
5. Сравнительное конституционное право. Шаповал В. Н. — К.: ИД «Княгиня Ольга», 2007. — 416 с.
6. Телешун С. Державний устрій України. Перспективи розвитку//Віче. — 2000. — № 7 (100), липень.
7. Лексин В. Н., Швецов А. Н. Государство и регионы: Теория и практика государственного регулирования территориального развития. — М.: Издат. ЛКИ, 2007. — 368 с.
8. Методологічні засади адміністративно-територіальної реформи в Україні: соціально-економічні аспекти/Під ред.

- Б. М. Данилишина//РВПС України НАН України. — К.: Основа, 2011. — 152 с.
9. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підруч./В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. — 7-ме вид., стер. — К.: Знання, 2011. — 310 с.
 10. История политических и правовых учений. Учебник/Под ред. О. Э. Лейста. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. — 688 с.
 11. История политических и правовых учений. Учебник/Под ред. О. Э. Лейста. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. — 688 с.
 12. Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции. — М.: Наука, 1979. — 261.
 13. Аристотель. Политика. Кн. 4./Пер. з давньогрецьк. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2003. — 239 с.
 14. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. — М.: Мысль, 1996. — 639 с.
 15. Монтескье Ш. Л. О духе законов. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
 16. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — 464 с.
 17. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. Учение о праве, долге и религии//Г. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет. В 2 т. — М.: Мысль, 1971. — Т. 2.
 18. Гегель Г. Философия права. [Текст] Г. Гегель. М.: Мысль, 1990.
 19. Бодуен Ж. Вступ до політології/Пер з фр. О. Маршутенко. — К.: Основи, 1995. — 174 с.

Панкуліч Л. А. Теоретико-методологічні основи вивчення Інститута адміністративно-територіального устрою

Осуществляется исследование теоретико-методических принципов, научных подходов к определению понятия административно-территориального устройства.

Ключевые слова: *государственное устройство, административно-территориальное устройство, государственное управление.*

Pankulich L. A. Theoretical and methodological basis of the study of the Institute of the administrative-territorial

In the article research is carried out teoretiko-methodological principles, scientific going near determination of concept of administrative-territorial device.

Keywords: *political system, administrative-territorial device, state administration.*

УДК 323.172; 342.25

ПРО ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Перегуда Є. В. ©

*Кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри
політичних наук Київського національного університету
будівництва й архітектури*

Досліджуються особливості реформування системи взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади Франції та Польщі.
Ключові слова: *виконавча влада, реформування, регіон.*

Аналіз взаємодії органів виконавчої влади (ОВВ) Франції та Польщі актуальний для України. При розбудові Української держави використовувався досвід французької політсистеми. Інтерес викликали й регіональні реформи Франції ХХ ст. Польща схожа на Україну за територією, чисельністю населення, історичним досвідом, а на зламі століть значно впливала на процеси в Україні. На думку експертів, Польща є взірцем адміністративних перетворень у регіоні [1].

Попри значний масив літератури щодо розвитку політсистем Франції та Польщі (Ж.-Л. Бьоф, Я. Гонцяж, Е. Домороцька, І. Жуковський, Г. Зеленько, М. Кулеша, М. Маньян, Л. Прокопенко, Є. Регульський, О. Стойко, А. Ткачук та ін.), низка чинників обумовлює нові дослідження, зокрема, менша увага, що приділялася взаємодії центральних та місцевих ОВВ, зв'язку реформ 1980–2000-х рр. з регіональною політикою у попередні періоди.

Мета статті — аналіз на прикладі Франції та Польщі тенденцій розвитку взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади в Європі, зокрема в історичному контексті.

Еволюція моделі виконавчої влади Франції пов'язана з переходом від Четвертої до П'ятої Республіки. Конституція 1946 р. [2] визначала Президента главою держави, але він був політично слабкою фігурою. Хоча він висував кандидатуру Прем'єра, уряд мав отримати вотум довіри депутатів. Устрій П'ятої Республіки віддзеркалив ідеї Ш. де Голля, прихильника сильної президентської влади. Але він бачив у Президенті «арбітра нації» та відстоював підзвітність уряду перед парламентом.

Логічно, що у Конституції 1958 р. [3] Президент не визначений главою виконавчої влади, але його повноваження включають призначення Прем'єра та, за поданням останнього, міністрів, призначення інших цивільних та військових осіб, включно членів Держради, що є органом адміністрації, префектів — представників держави в адміністративно-територіальних одиницях (АТО), прийняття відставки уряду, оголошення надзвичайного стану, можливість головування на засіданнях уряду тощо. У 1962 р. було встановлено, що Президент обирається населенням. Модель президентської влади включає інститут Елісейського палацу (аналог Адміністрації Президента).

Еволюціонувала й модель уряду, який у 1946–1958 рр. очолював виконавчу владу, але був залежним від парламенту. За 12 років змінилось більше 20 урядів. Конституція 1958 р. стабілізувала ситуацію. Нині уряд призначається Президентом без парламенту, але він може оголосити уряду вотум недовіри. Тому Президент не може ігнорувати партійні розклади.

У Франції розрізняють інститути Ради Міністрів та кабінету міністрів. Рада функціонує у вигляді засідань під керівництвом Президента, приймає декрети та ордонанси, призначає префектів. Її акти підписує Президент. Кабінет очолює Прем'єр. Він відповідальний за політику уряду, висуває кандидатури міністрів, очолює Держраду, може очолювати міністерства. При уряді утворюються міжвідомчі комітети, найважливіші очолює Прем'єр.

Структура уряду визначається при його формуванні. Після прискорення регіональних реформ було створене Міністерство держслужби, державної реформи та децентралізації. Впливовими є міністри закордонних справ, оборони, юстиції, внутрішніх справ. У МВС широкі повноваження. Так, йому підпорядковуються префекти, воно вносить пропозиції про коригування регіональних реформ. Саме за пропозиціями МВС у 2003 р. було зафіксоване Конституційне право територіальних колективів видавати нормативні акти [4]. Питаннями регіональної політики опікуються й інші міністерства.

На центральному рівні діють й інші органи, причетні до регіональної політики. У 1963 р. було створено агентство з регіональної політики, яке відповідало за регіональні аспекти планів розвитку народного господарства та створило Спеціальний фонд для планування регіонального розвитку.

Хоча держслужба департизована, на взаємодію ОВВ впливає, зокрема, партійна система. Рисою Франції є наявність голістської партії (сучасна

назва — Союз за народний рух). У 1958–1968 рр. вона мала відносну більшість у парламенті. Уряди очолювались нею, але включали й інших. У 1968 р. голісти отримали абсолютну більшість. Але тоді де Голль покидає посаду Президента. Його наступником став член його партії, але популярність голістів спадає. У 1973 р. вони отримують відносну більшість, а Президентом у 1974 р. стає член іншої партії (Союз за французьку демократію). Й тут починають проявлятися цікаві тенденції. По-перше, голіст у 1974 р. був третім. Друге місце соціаліста створило нове розмежування — між правими та лівими. По-друге, хоча серед правих зростає підтримка СФД, навіть за найсприятливіших умов СФД не випередив за популярністю голістів. По-третє, у 1981 р. Президент проводить вибори парламенту одразу після президентських. Цей хід наступники повторюють у 2002 р., 2007 р. та 2012 р. Кожного разу президентська партія отримує абсолютну більшість. По-четверте, з 1986 р. Прем'єром знову стає голіст. Починається «співжиття» Президента та Прем'єра з різних партій. Далі це відбувалось у 1993–1995 рр. та 1997–2002 рр. Нарешті, у 1990–2000-х рр. реструктуризується партійна система. Соціалісти монополізують лівий фланг, голісти — правий. Дослідники вважають, що Франція перейшла до двопартійності.

Ця теза сумнівна. По-перше, радикальний Національний фронт забирає від правих демократів протестний електорат. За тотальної перемоги соціалістів у 2012 р. голісти можуть втратити монополію, якщо не знайдуть заміну Ж. Шираку та Н. Саркозі. Інше питання, куди підуть виборці — до Нацфронту або посиляться інші демократичні праві? По-друге, протиріччя у соціалістів посилюють лівіші партії, що можуть виконати ту саму роль, що й Нацфронт. Отже, не виключене руйнування «двопартійності».

Ця ситуація потребує сильного Президента. «Співжиття» Президента та уряду є тупиком. «Подвійний центр» породжує суперечності, що призводить до криз та радикалізму. Але модель сильного Президента теж загрожує зростанням радикалізму та амбіцій. Виходить замкнене коло. Пошук шляхів його розриву наводить на проблему змін у регіональному управлінні.

Польща була свідком багатьох актів, що регламентували взаємодію ОВВ. У міжвоєнний період це були Мала Конституція 1919 р., конституції 1921 р. [5] та 1935 р. [6], після Другої світової війни — Мала Конституція 1947 р. та Конституція 1952 р. [7]. У сучасний період функціонування

влади регламентувалось Малою Конституцією 1992 р. та Конституцією 1997 р. [8].

Конституція 1921 р. дала значні повноваження Сейму, що обирав Президента, затверджував уряд. Уряди часто змінювалися. Конституція 1935 р. змінила форму правління. Тепер Президент призначав Прем'єра, міністрів, суддів, членів Держтрибуналу, голів Верховного суду, Верховної контрольної палати, здійснював керівництво збройними силами, міг розпустити Сейм та відправити у відставку уряд.

На практиці влада з 1920-х рр. належала військовим. Військовим міністром та генеральним інспектором збройних сил був засновник держави Ю. Пілсудський. В період дії Конституції 1935 р. посаду генінспектора обіймав Е. Ридз-Смігли, який вважався найвірогіднішим кандидатом в президенти. Але до 1940 р. тривали повноваження І. Мосцицького, політично слабкої фігури. Натомість у 1939 р. почалась війна. В лавах польського Спротиву не було фігури, рівної за впливом Ш. де Голлю.

У 1947 р. було реанімовано інститут Президента, але ним за посадою був Голова Держради, створюваної Сеймом. Уряд теж формувався Сеймом. Механізмом взаємодії була Польська об'єднана робоча партія. Поступово вона зміцнила становище, наслідком чого стала нова Конституція. Посада Президента була скасована. Голова Держради подавав кандидатури Прем'єра та міністрів, яких призначав Сейм.

Після краху соціалізму було відновлено посаду Президента, що обирався парламентом, а з 1990 р. — населенням. Виконавчу владу здійснюють Президент та уряд. Президент — гарант безперервності влади, головнокомандувач Збройними Силами. Він призначає Прем'єра та міністрів, голів Конституційного Трибуналу, Верховного Суду, Головного Адмінсуду тощо. Але призначення міністрів, оголошення надзвичайного стану він здійснює за поданням Прем'єра, його акти контрасигнуються останнім. Командування Збройними Силами він здійснює через міністра оборони.

Уряд — Рада Міністрів — проводить внутрішню та зовнішню політику, охороняє інтереси Державного Скарбу, схвалює проект держбюджету та керує його виконанням, забезпечує громадський порядок тощо. Складається Рада з Голови, його заступників, міністрів, голів держкомітетів. Прем'єр та його заступники можуть очолювати міністерства. Хоча Прем'єр та міністри призначаються Президентом, уряд має отримати вотум довіри Сейму. Якщо Сейм не робить цього, він сам формує уряд. Якщо ж і цього він не робить, Президент призначає уряд та про-

понує Сеймові висловити вотум довіри. При незгоді Сейму Президент розпускає його та призначає вибори. Сейм може висловити уряду вотум недовіри, запропонувавши кандидата в прем'єри.

З важливих питань Президент скликає Раду Кабінету та головує на її засіданні. Але до неї не переходять, як у Франції, повноваження уряду.

Прем'єр має великі повноваження. Він не лише висуває міністрів, а й керує діяльністю уряду, забезпечує реалізацію його політики. Він є начальником корпусу цивільної служби в установах урядової адміністрації.

Міністри керують міністерствами. Міністр несе відповідальність перед Сеймом, Президентом, Прем'єром. Уряд може скасувати його акт. Президент за поданням Прем'єра може призначити міністрів «без портфеля».

До ОБВ належать комітети (Економічний, Соціальний, Європейської інтеграції, Оборонний, Регіональної політики та збалансованого розвитку). Функціонують й інші органи. Вони підпорядковані Прем'єрові або міністрам. Нині під керівництвом Прем'єра діють Агентство внутрішньої безпеки, Антикорупційне бюро, Статуправління, Комісія фіннагляду тощо.

Відносини між ОБВ залежать від політичної кон'юнктури. Президент не обмежується при призначенні Прем'єра, а Прем'єр — при висуванні міністрів, але необхідність отримання вотуму довіри та можливість вотуму недовіри зумовлюють те, що уряд спирається на партійний розклад у парламенті.

Партійна система Польщі плюралістична. Жодна партія у 1990–2000-х рр. не отримувала абсолютну більшість мандатів, а уряди були коаліційними. Політичні засади їх діяльності викладені у програмах, які прем'єри подають до Сейму при призначенні. З 2007 р. при владі коаліція на чолі з ліберальною «Громадянською платформою». Її представник є нині також Президентом.

Політплюралізм визначив особливості реформ центрального уряду. Вони були спрямовані, зокрема, на зростання його ролі у визначенні політики, розмежування політичних та адміністративних функцій органів [9]. Здійснювався перехід до функціональної структури.

Тенденцією було підвищення ролі Прем'єра. Це стосується не лише його повноважень, а й гнучкості управління. Закони визначають не назви міністерств, а функції управління. Тож Прем'єр, враховуючи інтереси партій коаліції, варіює склад уряду. Якщо в попередньому уряді питання

місцевої публічної адміністрації входили до відання Міністерства внутрішніх справ та адміністрації, то нині це Міністерство адміністрації та інформатизації.

Запроваджено посади генеральних директорів центральних та регіональних ОВВ. Вони відповідають за адміністративні функції. Водночас створені політичні кабінети урядовців, що включають держсекретарів (часто представляють іншу партію, ніж міністр), політичні комітети радників, що розробляють принципи політики. Усі вони йдуть у відставку з урядом.

Досягнення консенсусу при прийнятті рішень є складним завданням через суб'єктивні та об'єктивні причини. Тож значна увага приділяється міжміністерській координації. При уряді функціонують допоміжні органи: постійні комітети, спеціальні комітети, цільові групи тощо. Важливу роль грають Рада з питань законодавства при Прем'єрі, Канцелярія.

Отже, модель центральних органів пройшла шлях реформ, пов'язаний зі змінами режиму — від авторитарного, як виходу з початкової нестабільності, до післявоєнного формально демократичного і фактично авторитарного, далі — до сучасного демократичного. На відміну від Франції, традиції політики трансформують нині Польщу у парламентсько-президентську республіку.

Місцеве управління Франції — зразок континентальної моделі, що поєднує держуправління та самоврядування. Модель влади зумовлюється адміністративно-територіальним устроєм (АТУ). Нижчий рівень — комуни. Виконавчу владу здійснюють мери та їх заступники, що обираються муніципальною радою. Але мер є й представником держави. Він реєструє акти цивільного стану, публікує закони, забезпечує дотримання порядку, проведення виборів, видає свідоцтва та ліцензії тощо. Виконуючи функції держави, мер здебільшого підпорядковується префекту департаменту, тобто по лінії МВС. За його поданням міністр може зупинити повноваження мера та ініціювати його відставку, рішення про що приймається Радою Міністрів (за підписом Президента). Якщо уряд розпускає муніципальну раду, префект створює комісію з управління комуною.

Наступна ланка — департамент. У континентальній Франції їх 96. Орган самоврядування — генеральна рада. Виконавча влада включає 3 складові. По-перше, голову ради, який є її виконавчим органом. Він відає доходами та витратами, керує службами департаменту, управляє майном, здійснює поліцейні повноваження. Йому може делегуватися керівництво

деконцентрованими службами (підрозділи центральних ОВВ), які (напр., дирекції з дорожніх питань) є другим елементом виконавчої влади.

Третя складова — префекти. У 1964 р. їм було передане управління департаментськими службами. До 1982 р. префектури виконували повноваження виконавчої влади та здійснювали контроль над законністю та доцільністю рішень виборних органів департаментів та комун. У 1982 р. їх повноваження були скорочені. Частина була передана головам генеральних рад. Інколи вважають, що повноваження префекта скоротились до контрольних. Це не відповідає дійсності. За префектом лишилось, зокрема, керівництво деконцентрованими службами. У департаменті він представляє уряд та міністрів, розпоряджається держвитратами, управляє держмайном. Призначається він Радою Міністрів. Префектура включає управління з регламентації, державних заходів, у справах децентралізації тощо.

Вища ланка АТУ — регіон. Він включає кілька департаментів. Фактично регіони були створені у 1960-х рр., коли були введені посади префектів регіонів. У 1969 р. Президент виніс на референдум план введення виборних органів регіонів, але французи не підтримало його. Тому у законі 1972 р. регіони були названі округами адміністративної дії. Органами виконавчої влади були префекти та деконцентровані служби. Компетенція регіонів включала питання розвитку економіки (5-річні плани), території, транспорту, освіти (ліцеї, університети), культури, охорону здоров'я, допомогу комунам та департаментам. Регіональні плани економічного розвитку були складовою національних планів. Їх розробка здійснювалася під керівництвом Генерального комісаріату планування та міжміністерського комітету.

У 1980-х рр. були введені виборні регіональні ради. Їх виконавчими органами є голови рад. Вони відповідальні за розробку проекту бюджету, його виконання, керують службами тощо. Продовжують діяти деконцентровані служби та префекти. Повноваження префектів регіонів схожі з префектами департаментів, як і система призначення.

АТУ Франції включає й округи. Це складові департаментів, що не є юридичними особами. Вони пов'язують префектів та комуни. Управляються супрефектами, яким префекти можуть передавати частину влади.

Отже, регіональні реформи у Франції здійснювалися й раніше. Але етапу, що розпочався у 1982 р., властиві передача повноважень органам самоврядування, створення їх виконавчих органів. Це й є шлях розв'язання проблем політичної системи Франції. Він відповідає європейським прин-

ципам — розвиток громадянського суспільства, субсидіарність тощо. В цьому контексті ідеї Президента України щодо реформування регіонального управління слушні. Але Україна відрізняється від Франції, яка до інтенсифікації регіональних реформ пройшла століття уніфікації.

Реформи місцевого управління Франції не є лише децентралізаційними. Про це свідчать, по-перше, інституціоналізація регіонів, що виходить за межі проблеми централізація/децентралізація. По-друге, повноваження не лише закріплювались за самоврядуванням, а й делегувались. Тому, за даними експертів, трансфери з держбюджету самоврядуванню зросли в кілька разів [10]. Лише у 2004 р. був встановлений мінімальний рівень місцевих надходжень у місцевих бюджетах. По-третє, реформування місцевого держуправління. Це підвищує відповідальність його суб'єктів. Тому водночас здійснювалась реформа держслужби. Запоруками її були контроль Президента, система адміністративної юстиції, а також національні традиції служби [11]. Важливість цих передумов підтверджується й недоліками реформ. Так, вважається, що вони призвели до зростання корупції на місцях [12]. Саме це змусило МВС у 2000-х рр. втричі скоротити фінансування місцевої поліції та розширити повноваження центральної [13, с.20].

У Польщі теж прийнята континентальна модель управління. Історично склалася 3-ланкова система АТУ: гміна (нині 2479) — повіт (379) — воєводство (16). У міжвоєнний період переважав вплив державних органів. Воєвода представляв уряд, координував діяльність місцевих підрозділів центральних ОВВ, забезпечував порядок, здійснював нагляд над самоврядуванням повітів та гмін. Призначався він Президентом за поданням уряду. Його начальником був глава МВС, який призначав глав департаментів адміністрації воєводи (за поданням воєводи). Але воєвода підпорядковувався й іншим міністрам. Нижчий рівень адміністрації складали повітові староства. Старости призначались міністром та підпорядковувались воєводам.

За соціалізму була прийнята радянська модель. Виборні народні ради гмін, міст, повітів та воєводств були органами держави та самоврядування трудящих. У 1975 р. був ліквідований повітовий рівень, а кількість воєводств збільшена до 49. Нині ця реформа критикується. На нашу думку, її слід оцінювати в контексті тодішніх процесів. Незадовго до того було змінено керівництво ПОРП. В ході реформи центр позбавився конкуренції регіональних еліт, сформованих за попереднього керівництва. Це давало шанс оновити управління, зменшити дистанцію між центром та

громадами. Але реформа не була продумана до кінця. Керувати 49 регіонами було складно, що робило управління неефективним та витратним. Недарма одразу виникли міжвоєводські регіони, на рівні яких не було представницьких органів, але які відігравали важливу роль в економічному плануванні.

Отримавши владу, антикомуністичні сили почали регіональні реформи. Це диктувалось їм європейськими принципами: розбудова громадянського суспільства, субсидіарність, відкритість, гнучкість [14]. Було ухвалено закон про самоврядування у гмінах [15]. Їх компетенція включає благоустрій території, розпорядження землею, охорону навколишнього середовища, водне господарство, місцевий транспорт, охорону здоров'я, соціальну допомогу, будівництво, початкову освіту тощо. Орган самоврядування — рада, її виконавчий орган — правління на чолі з війтом (сільські гміни), бурмістром (міські), президентом (100 тис. мешканців).

Далі реформування загальмувалося. Лише через 8 років ухвалили закони про інші рівні АТУ та регламентовано діяльність місцевих ОБВ [16]. На думку Є. Регульського, причинами були руйнування єдності «Солідарності», що нівелювало ключову умову реформи — політичну волю керівництва держави [17], протидія профспілок, вчителів тощо. На нашу думку, свою роль зіграло й те, що, хоча реформа 1975 р. «перетасувала» еліти, за 15–20 років відбулось їх зміцнення. Вони були незацікавлені у змінах.

Але уряд домігся продовження реформи. На повіт [18] були покладені завдання, що виходили за межі компетенції гмін. Органом самоврядування є рада, її виконавчий орган — правління. Староста, що очолює його, забезпечує розробку та виконання бюджету, призначає керівників інспекцій та служб (останніх — за погодженням з воєводою). До адміністрації входять, зокрема, служби поліції, пожежної охорони, інспекції санітарно-епідеміологічна, ветеринарна, будівельного нагляду.

Увага до місцевого самоврядування при вивченні взаємодії ОБВ Польщі пов'язана з тим, що органи самоврядування можуть виконувати державні завдання. Їх покладання здійснюється законами та угодами з органами урядової адміністрації, наприклад, воєводами. Це зумовлює й джерела фінансування самоврядування. Крім власних надходжень, воно включає держасигнування на виконання власних функцій та функцій держуправління. У фінансовій сфері вбачають один з недоліків реформи, адже у структурі місцевих бюджетів держасигнування складають 50–85%. Причиною вважають те, що при передачі у комунальну власність майно

було передане гмінам, натомість повіти та воєводства мають лише відрахування від податків. Тому джерела виконання їх функцій недостатні [19, с.43]. Це зумовлює стимулювання об'єднань гмін та союзів повітів.

Компетенція воєводського рівня самоврядування включає економічний розвиток, розвиток територій, освіти (вища, середня спеціальна, професійна), культури, охорони здоров'я (спеціалізовані заклади, швидка допомога), природокористування тощо [20]. Органом самоврядування є сеймик, який обирається населенням та обирає правління на чолі з маршалком. Сеймик ухвалює програму розвитку воєводства.

Модель місцевих органів державної влади включає, по-перше, воєводу. Він є представником уряду, керівником т.зв. об'єднаної адміністрації, органом вищого щабля адміністративного провадження, представником Держскарбниці. Призначається урядом за поданням уповноваженого міністра (наразі це міністр адміністрації та інформатизації) на час повноважень діючого уряду. Йде у відставку разом з урядом. Наразі серед 16 воєвод 14 представляють «Громадянську платформу», ще 2 — її союзника по урядовій коаліції (Селянську партію).

Прем'єр здійснює нагляд за воєводами за критеріями відповідності дій законам та політиці уряду, доцільність, сумлінність, господарність. Прем'єр може скасувати розпорядження воєводи, інших органів адміністрації.

Місцева адміністрація поділяється на об'єднану та необ'єднану. До першої належать комендатура поліції, пожежної охорони, управління освіти, охорони пам'яток, інспекції охорони рослин, охорони навколишнього середовища, буднагляду, ветеринарна, торгівельна та фармацевтична тощо. Вони підпорядковуються воєводі та міністрам. Їх керівники призначаються воєводою, а деякі (пожежної охорони) — за його згодою.

«Політичним офісом» воєводи є колегія. До неї входять віце-воєводи, гендиректор адміністрації, начальник поліції, пожежної охорони тощо.

До необ'єднаної адміністрації належать: керівники податкових служб, командувачі військовими округами, керівники військкоматів, казначейських управлінь, пробірних палат, гірничих управлінь, регіональних дирекцій державних лісів, водногосподарчих, митних, морських, статистичних управлінь, інспекцій фінконтролю, морського та річкового судноплавства, прикордонної охорони, санітарні інспектори, ветеринарні лікарі тощо. Вони підпорядковуються центральним органам влади. Але це не означає, що з воєводами вони не пов'язані. Їх призначення здійсню-

ється за пропозицією або за погодженням з воєводою. Вони узгоджують з воєводою проекти актів, подають йому інформацію про діяльність тощо. Міністр, якому орган не об'єднаної адміністрації підпорядковується, може зупинити дію наказу воєводи та звернутися до Прем'єра для розв'язання суперечки. Ці органи можуть діяти й на повітовому рівні. Тоді вони співпрацюють зі старостами.

Відтак взаємодія центральних та місцевих ОБВ Польщі зумовлюється реалізацією державної політики у різних сферах. Її напрями розробляються центральними органами, але недооцінювати роль воєвод не варто. Вони не лише координують місцеві структури, а й інтегрують політики в різних сферах. Оскільки суб'єктами регіональної політики є не лише держоргани, воєводи є поєднувальною ланкою між центральною адміністрацією та самоврядуванням. Тому другим напрямом взаємодії центральних та місцевих ОБВ є реалізація контрольної функції. Контроль здійснюється за виконанням органами самоврядування власних, а також делегованих та доручених повноважень. В першому випадку предметом контролю є законність, у другому — також доцільність, сумлінність, господарність. Органи контролю — Голова Ради Міністрів та воєвода. Рішення органів самоврядування можуть визнаватися недійсними протягом 30 днів. Після цього орган контролю може лише подати позов до суду. Воєвода та уряд можуть зупинити функціонування рад та правлінь. Якщо виконком повіту неодноразово порушує закони, а рада не реагує на звернення воєводи з цього приводу, він може розпустити виконком та призначити особу, що виконує його функції. Прем'єр може зупинити роботу органів повіту (воєводства) та призначити за рекомендацією воєводи адміністратора (комісара). Уряд може рекомендувати Сейму розпустити раду повіту. Нагляд за союзами повітів покладається теж на воєводу. Їх реєстр веде уповноважений міністр. Інші міністри теж беруть участь у нагляді. Так, для укладення органами самоврядування міжнародних угод їх має узгодити глава МЗС. До міністра вони поступають через воєводу.

Отже, розвиток взаємодії центральних та місцевих ОБВ Франції та Польщі зумовлювали форма правління, політичний режим, адміністративно-територіальний устрій тощо. Тенденцією було скорочення присутності органів виконавчої влади на нижчих поверхах АТУ. Держава поступово передавала функції самоврядуванню, причому переважно шляхом делегування. Водночас сама держава концентрується на розробці загальної політики, її ресурсному забезпеченню, питаннях контролю. Це підвищує вагу політичних механізмів взаємодії, до яких

належать принципи розвитку держави, програмні засади уряду, програмні положення партій тощо.

Література:

1. Марчук Д. Адмінреформа в Україні через призму досвіду Польщі/Марчук Д. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/2695.html>.
2. Constitution de la IVe République [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://fr.wikisource.org/wiki/Constitution_du_27_octobre_1946.
3. La Constitution du 4 octobre 1958 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-du-4-octobre-1958/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur.5074.html#titre12>.
4. Loi constitutionnelle № 2003–276 du 28 mars 2003 relative à l'organisation décentralisée de la République//Journal Officiel de la République Française № 75 du 29 mars 2003. — P. 568.
5. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r.— Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej//Dziennik Ustaw.— 1921.— № 44.— Poz. 267.
6. Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935//Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.— 1935.— № 30.— Poz. 227.
7. Конституция Польской Народной Республики 1952 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.polska.ru/polska/polityka/uc/konst_52.html.
8. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.//Dziennik Ustaw.— 1997.— № 78.— Poz. 483.
9. Прокопенко Л. Л. Досвід реформування місцевих органів виконавчої влади в Польщі/Прокопенко Л. Л. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Patp/2010_1/10pllvp.pdf.
10. Беф Ж.-Л. Территориальные образования и децентрализация/Беф Ж.-Л., Маньян М. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2006/5/territorialnye-obrazovaniya-i-decentralizaciya>.
11. Василенко И. Административно-государственное управление: опыт Франции/Василенко И. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/14_1_97.htm.

12. Исенжулов Б. А. Кислородный баллон децентрализации: Французский опыт переустройства государственного управления: взгляд из России/Исенжулов Б. А. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2011-09-12/9_decentral.html.
13. Власова О. Революция у них в крови//Эксперт. — 2005. — № 43 (14–20 листопада). — С. 16–21.
14. Шаповалова Н. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати/Шаповалова Н., Пресняков І. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page3636.html>.
15. Ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 r.//Dziennik Ustaw. — 2001. — № 142. — Poz. 1591.
16. Ustawa o wojewódzie i administracji rządowej w województwie z dnia 23 stycznia 2009 r.//Dziennik Ustaw. — 2009. — № 31. — Poz. 206.
17. Регульський Є. Реформа місцевого самоврядування в Польщі очима очевидця/Регульський Є. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.auc.org.ua/sites/default/files/files/login68.pdf>.
18. Ustawa o samorządzie powiatowym z dnia 5 czerwca 1998 r.//Dziennik Ustaw. — 1998. — № 91. — Poz. 578.
19. Головинська В. Регіональна політика України в контексті євроінтеграції: досвід Польщі/Головинська В.//Збірник наукових праць УАДУ/За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — Вип. 2 — В 4 ч. Ч. II.
20. Ustawa o samorządzie województwa z dnia 5 czerwca 1998 r.//Dziennik Ustaw. — 1998. — № 91. — Poz. 576.

Pereguda E. V. О европейском опыте взаимодействия центральных и местных органов исполнительной власти.

Исследуются особенности реформирования системы взаимодействия центральных и местных органов исполнительной власти Франции и Польши.

Ключевые слова: *исполнительная власть, реформирование, регион.*

Pereguda Y. V. On the European experience of the interaction of the central and local authorities

The article researches the reforming of the interaction of the central and local executive bodies of the France and Poland.

Keywords: *executive power, reforming, region.*

УДК 32:329.1/6:316.653

ПРОЦЕСИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

Горностаєв С. І.[©]

Аспірант кафедри соціології та політології Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ)

Суспільно-політичні зміни, що торкнулися України та Польщі на початку вісімдесятих років двадцятого століття, мали спільне підґрунтя в економічній сфері, однак, результати цих перетворень виявились суттєво різними.

Ключові слова: *громадянське суспільство, суспільно-політичні перетворення, відкрита система, закрита система.*

З набуттям незалежності Українською державою розпочато новий для її історії етап розвитку. Шлях на демократизацію, дотримання свобод особистості, економічний лібералізм був не лише вимогою часу, але єдиною і безповоротною відповіддю на всі ті економічні та суспільно-політичні негаразди, які накопичились в Радянському Союзі до середини 80-х років ХХ ст. Проблеми в економіці разом зі зростанням національної свідомості в республіках колишнього СРСР призвели до появи альтернативних комуністичній партії організацій — політичних рухів, партій, об'єднань громадян, не підконтрольних системі засобів масової інформації.

Зазначимо, що негаразди в економіці та кардинальні трансформації громадської свідомості були характерними для всіх комуністичних країн Варшавського договору та колишньої Югославії.

Сьогодні, через двадцять-двадцять п'ять років з початку суспільно-політичних перетворень у Східній Європі можна зробити висновки про те, наскільки суспільні очікування та перетворення виявились результативними в тій чи іншій державі.

Метою статті є порівняння змін суспільно-політичних процесів двох посткомуністичних країн — України та Польщі: як суспільно-політичні

трансформації вплинули на якісні зміни еліт та вплив на ці зміни паростків громадянського суспільства західного зразку, адже результати реформ, що відбулися в Україні та Польщі суттєво різняться між собою.

Для порівняльного аналізу результатів суспільно-політичних перетворень слід враховувати декілька основних факторів, які мають вплив на культурну, національну, економічну та політичну свідомість громадян. Це, насамперед, історичний розвиток країни та нації, релігійність суспільства, взаємовідносини із сусідніми державами, рівень економічного розвитку, рівень освіти та «відкритості суспільства».

Серед всіх країн посткомуністичного минулого, Польська Республіка є найбільш близькою до України у ментальному та історичному вимірах, має досить велику територію, як і Україна. Досліджувані держави мали й набір спільних рис, таких як:

- єдина ідеологія, з різним ступенем впливу на суспільство;
- відсутність приватної власності та ринкових відносин;
- схожі інституційні моделі державного управління;
- схожість політичної культури та її складових.

Початок перетворень як у Польщі, так і в Україні, був покладений неформальними об'єднаннями громадян, які пізніше переросли в масові рухи опору існуючій системі — відповідно «Солідарність» та «Народний рух». Польська «Солідарність», в першу чергу, постала через важкий економічний стан держави, а своїми цілями мала перетворення системи державного управління в бік демократизації. «Народний рух», окрім покращення економічної ситуації, мав за мету й здобуття політичної незалежності України через вихід УРСР з Радянського Союзу а, відповідно, і докорінну зміну політичної, економічної та правової систем.

Учасники громадських рухів згодом стали представниками нових політичних еліт України та Польщі, прийшли до роботи в органах виконавчої та законодавчої гілок влади. Вони, звичайно, не змінили повністю стару номенклатуру, але суттєво обмежили її вплив. Це типовий приклад, коли активні члени суспільства змогли не лише контролювати владу і впливати на неї, а й посісти її місце, а отже стати суб'єктами прийняття рішень. Така ситуація здебільшого можлива під час суттєвих суспільно-політичних перетворень, з цього можна зробити висновок, що обидві держави розпочинаючи свою демократичну історію наприкінці 80-х, початку 90-х років ХХ століття, перебували в приблизно рівних стартових умовах.

Єдиним рушієм перетворень демократичного напрямку може бути лише громадянське суспільство. Саме по собі це визначення, навіть сьогодні, є дискусійним. Дискусія точиться довкола його визначення в політичній думці.

Якщо ж спробувати вивести спільну формулу визначення громадянського суспільства, то можна вважати його як сферу самовиявлення вільних громадян і асоціацій, які добровільно сформувалися і організацій, незалежних від прямого втручання і довільної регламентації з боку влади [1, с. 92].

Основною суттю функціонування громадянського суспільства західного зразку є не протистояння органам державної влади, а незалежність від неї [2, с. 28].

Громадянське суспільство містить в собі два основних елементи:

— інституції, організації та взаємозв'язки, метою яких є реалізація власних ринкових або суспільних інтересів в рамках досягнення спільного блага;

— інституції та механізми, що послуговують захисту спільних інтересів суспільства від загроз збоку держави.

Ці елементи складають фундамент існування демократичного та відкритого суспільства [3, с. 108].

Отже, в Польщі наприкінці 80-х років минулого століття елементи громадянського суспільства функціонували не за західним зразком, а відкрито протистояли політичному режиму. Тож, в нових умовах вони просто не здатні були творити і будувати. Більша частина активних членів громадянського суспільства перейшла до роботи в органах державної влади, залишивши суспільство без лідерів. В нових умовах появи різних інтересів, часто суперечливих, громадянське суспільство не знайшло можливості досягнення компромісів.

У Польщі навіть за часів соціалізму існував режим національного компромісу. Цей режим характеризується частковим відділенням партійних органів від «технічної» державної адміністрації і наголосі на мовчазній згоді населення жити за встановленими правилами. Звісно влада не терпіла відкритих викликів, але і не втручалася у не пов'язані з державою, приватні справи громадян, не звертала уваги на певний ступінь культурної, релігійної, етнічної самостійності [4, с. 61].

Незабаром виявилося, що головні рушійні сили, тобто приватний сектор в економіці та незалежні організації контролюються людьми з попереднього режиму. В результаті, постійно зменшувалась можливість

організації незалежного громадянського суспільства та його захисту від втручання з боку влади [3, с. 109].

Подібно і більш глибоко всі ці тенденції мали місце і в Україні. Більше того, така ситуація існує і нині, адже через нерозвиненість громадянського сектору, реально впливати на процеси можливо лише активно займаючись політикою.

«В Польщі, на думку багатьох експертів, зокрема Здзіслава Краснодембського, відбулась велика трансформація. Перша—відкрита—трансформація, що полягала у перетворенні структур комуністичної держави та економіки у формальні інституції парламентської демократії та ринкової економіки, друга — прихована — трансформація. Метою останньої була адаптація нових інституцій та принципів, трансформація комуністичної еліти й приєднаних до неї сегментів колишньої опозиції.

Вже доведено, що суспільні системи, які функціонують згідно з прихованими програмами мають значно меншу здатність регулювання проблемних сфер, ніж системи, що функціонують згідно з відкритими програмами» [3, с. 109].

В Україні, на початку 90-х років XX століття суспільство висловлювало запит на таку ж широку — відкриту трансформацію. Однак, на відміну від Польщі, демократичні політики так і не змогли стати ключовою силою в сфері державного керівництва, що дозволило представникам колишньої комуністичної партії «взяти реванш» і повернути собі ключові посади в країні.

Причина такої ситуації знаходиться в історичній площині. Відсутність сталої державницької історії, що тягне за собою відсутність саме державної еліти, еліти здатної ухвалювати складні та стратегічні рішення, брати на себе відповідальність у важкі для країни моменти, призвела до відсутності почуття власної відповідальності за стан держави. Саме тут і проявилася головна вада майбутнього українського політикуму — переважання приватних інтересів над інтересами держави, відсутність державного мислення, невміння та небажання приймати важкі та, водночас, необхідні рішення. Саме через це, «розгубленість» комуністичної партноменклатури в Україні тривала недовго. Тож, всі початкові елементи відкритої трансформації були згорнуті, і в середині 90-х років минулого століття суспільна система України майже остаточно почала функціонувати за прихованими програмами. Непрозорість функціонування державного апарату є перешкодою демократичного розвитку.

На превеликий жаль, українське суспільство також виявилось неготовим до нових викликів — до створення саме інституцій громадянського суспільства, без яких сучасна суспільна система просто не здатна розвиватися. Значною мірою це викликано і важкою економічною ситуацією в Україні перших років незалежності, однак, це не знімає відповідальності за втрачені можливості перед тими, хто асоціював себе із громадянським сектором новоствореної держави.

Прихований тип трансформації є особливо небезпечним з огляду на перспективу існування держави. Блокування можливостей розвитку громадянських ініціатив, порушення регулятивних функцій ринку й закону призводить до розвитку корупції, безвідповідальності владних органів; різко знижується професіоналізм гілок влади через відсутність «соціального ліфту», ускладнюється доступ до прийняття державних рішень найкращих та найефективніших представників суспільства.

Багато польських дослідників, зокрема Зибертович, Станішкіс та інші, стверджують, що вищеописаний тип трансформації став настільки поширеним і послідовним, що можна висунути гіпотезу про системну роль патологій, тобто всі вищезазначені негативні елементи — це не поодинокі чи випадкові моменти, а центральні та сконсолідовані елементи життя.

Аналізуючи сутність поняття громадянського суспільства бачимо, що його поява можлива лише в заможних суспільствах. По суті, громадянське суспільство — це суспільство власників, які мають рівні права. Приватна власність є вагомим чинником розвитку демократичних принципів у суспільстві [5, с. 11].

У Польщі, де переважна частина підприємств також знаходилась під державним управлінням, процес приватизації відбувся все ж більш прозоро і з більшою вигодою і для державного бюджету, і для перспектив польської економіки.

В Україні ми бачимо зовсім інші реалії. Приватизація підприємств, що мала відбуватися через отримання кожним громадянином частки підприємства, перетворилася, по суті, на звичайний перерозподіл майна держави серед представників колишньої партійної номенклатури та керівників підприємств, так званих, «червоних директорів». До цього явища призвели два основні фактори:

— відсутність досвідчених кадрів у галузі економіки та державного управління, які б не в теорії, а на практиці знали всі аспекти функці-

онування вільного ринку, засади функціонування приватного сектора економіки і мали конкретний проект стратегічного розвитку держави;

— брак досвіду громадян у сфері створення та функціонування громадських об'єднань, через які громадськість могла б контролювати дії влади.

Перш за все, другий аспект стосується профспілкового руху, адже на протязі всього існування Радянського Союзу профспілки відігравали фасадну роль у захисті прав працівників. Вони не змогли, а часто і не хотіли, дати відповідь на нові запити. В той же час, подекуди, дуже часто керівництво профспілкових організацій брало участь у роздержавленні майна підприємств, очолюваних ними організацій.

В результаті, ми маємо сировино орієнтовану економіку, відсутність новостворених високотехнологічних підприємств та занепад високотехнологічних галузей — аерокосмічної та літакобудування.

Аспектів, завдяки яким можливо порівняти результати суспільних, політичних та економічних перетворень у Польщі та Україні досить багато. Однак, зазначені вище аспекти — відсутність державницького досвіду, безперспективні та малоефективні економічні реформи — є по суті основними, що вплинули на сучасний стан держав у світі.

Не дивлячись на серйозні успіхи в побудові демократичного суспільства та ринкової економіки, польське суспільство ще й досі перебуває в стані трансформації.

Важливим для досягнення суспільного блага є існування активних структур громадянського суспільства. Вони втілює три основні моральні взаємозв'язки, що об'єднують громадян, а саме: довіру, лояльність та солідарність. Це найцінніший суспільний капітал та ключ до успіху і добробуту. Водночас, та спільнота, яка не зуміє побороти розпаду суспільного капіталу, постає перед загрозою катастрофи.

Суспільний капітал, на відміну від матеріального чи людського капіталу, неможливо створити шляхом свідомих і запланованих дій. Він виникає і передається через релігію, традиції чи звичаї. У Польщі, як і в Україні, дефіцит суспільного капіталу залишається відчутним після попередньої комуністичної системи. З історичної точки зору, традиція розбудови горизонтальних зв'язків є іншою, ніж вертикальних, що підпорядковують одних людей іншим. Справжніх громадян неможливо призначити зверху. Громадянська спільнота з'являється тоді, коли влада дає можливість участі в публічному житті [3, с. 110].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що трансформація політичного режиму в Польщі та Україні проходила хоч і за схожими стратегіями, проте її результати значно відрізняються. Громадянам не слід чекати «доброї волі» влади, а самим активно включатися в розбудову громадських інституцій в залежності від того сегменту суспільної діяльності, в якому перебуває конкретний громадянин. Особливо, це стосується економічної політики держави як базису розвитку та достатку для всіх громадян, тому громадський контроль за нею набуває найвагомішого значення. Громадянам України необхідно також переймати весь позитивний досвід суспільного будівництва, особливо країн колишнього комуністичного блоку, оскільки подібність проблем, що є в цих державах, дає нам змогу порівняти та вчасно виявити і нейтралізувати всі ті негативні наслідки, що притаманні розвитку нашої держави. Саме тоді українське суспільство зможе більше впливати на процеси державотворення через мережу взаємних зв'язків між державою та її апаратом і людьми та суспільними групами.

Література:

1. Горностаєв С.І. Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ 17 грудня 2011 р.): у 2-х частинах — Д.: ТОВ «Інновація», 2011. — Ч. 1.- С. 92–93.
2. Зеленько Г. Проблема інтеракції держави та громадянського суспільства в Україні//Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах. Матеріали засідання Дискусійного клубу науково-педагогічної інтелігенції 22 листопада 2002 р. [Текст]/УАЗТ; Ред. Н. А. Шип. — Київ: [б. в.], 2002. — С. 24–34.
3. Ченюх С. Складний шлях до громадянського суспільства. Сучасний польський досвід//Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. Збірка статей. — К.: СПД Цимбаленко Є. С. — 2008. — С. 108–112.
4. Вятр Е. Местные элиты и демократические перемены (Польша, 1990–2002 гг.)//Социологические исследования.- 2005. — № 2.- С. 53–76.
5. Іванюк М. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства в Україні періоду незалежності//Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. Збірка статей. — К.: СПД Цимбаленко Є. С. — 2008.- С. 10–20.

Горностаев С. И. Процессы становления гражданского общества в постсоциалистических странах: сравнительный анализ опыта Польши и Украины

Общественно-политические изменения, коснувшиеся Украины и Польши в начале восьмидесятых годов двадцатого века, имели общие основы в экономической сфере, однако, результаты этих преобразований оказались существенно разными.

Ключевые слова: *гражданское общество, общественно-политические изменения, открытая система, закрытая система.*

Gornostajev S. I. The processes of civil society in post-socialist countries: a comparative analysis of the experience of Poland and Ukraine

Socio-political changes that touches the Ukraine and Poland in the early eighties of the twentieth century, had a common basis in the economic sphere, however, the results of these changes were significantly different.

Key words: *civil society, political change, open system, closed system.*

УДК 304.4:3126

ДЕМОКРАТІЯ В КОНТЕКСТІ ЦІННІСНОГО ВИМІРУ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Семенченко Ф. Г.

*Кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедрою
Політології і права Херсонського національного технічного
університету*

Досліджуються основні концепції демократії як цінності, покликаної мобілізувати особистість як діяльного елемента українського суспільства.

Ключові слова: *демократія; ціннісний вимір; політична діяльність; людська особистість*

Актуальність зазначеної теми визначається тими процесами, які відбуваються сьогодні в українському суспільстві, які потребують вивіреного знання і уточнення напрямків розвитку української держави, її фундаментальних основ, що пройшли своєрідну апробацію часом і які мають визначати її формування надалі. Демократичний розвиток — це не лише формування політичного, державного устрою, який впливає з визнання народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні спільних, державних справ, з визнання принципів свободи, рівності та інших прав громадян, що передбачають запровадження правових та процедурних гарантій їх реалізації в усіх сферах життя суспільства. Це конкретне історичне втілення ідей рівності і справедливості у процедурах прийняття рішень відповідно до волі, позицій більшості з визнанням прав та потреб меншості [1, с. 179]. Це культура поважливого ставлення до закону і порядку, демократично налаштоване громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть демократично, якщо відсутня демократична свідомість громадянства, демократичний менталітет. Демократія — не тільки участь у виборах і референдумах, а й згода народу жити в умовах існуючої влади, виконувати, дотримуватися її настанов.

Демократія — це та форма влади, котра покликана щонайкраще мобілізувати особистість як діяльного елемента свого суспільства [2]. Вона отримала сьогодні таке широке визнання у світі, що багатьма

сприймається як данина, а не як політична цінність. Мабуть, якби найбільш узагальнені ціннісні уявлення людей без їхніх особистих зусиль набули конкретних суспільних форм, то, мабуть, вже сьогодні ми б жили в умовах розвинутої демократії і користувалися б усіма її привабливими плодами. Але для того щоб простежити, як протікає процес розвитку демократії, і водночас зрозуміти його причини і наслідки, необхідний високий рівень концептуальної ясності щодо змісту терміна «демократія». На жаль, замість цього в теоретичній і емпіричній літературі по демократії (а обсяг її швидко збільшується) панує настільки значна концептуальна плутанина і безладдя, що Д. Колльєр і Ст. Левицькі змогли виявити більш 550 «підвидів» демократії [3, с. 11]. Деякі з подібних умовних «підвидів» просто вказують на особливі інституціональні риси, або типи, повної демократії, але багато хто визначає «урізани» форми демократії, що частково накладаються одна на одну в найрізноманітніший спосіб. Сьогодні (на відміну від 1960-х і 1970-х років) більшість дослідників бачать у демократії систему політичної влади і не обумовлюють її наявністю яких би то не було соціальних або економічних характеристик. У чому вони дотепер розходяться фундаментально (хоча не завжди відкрито), так це в питанні про діапазон і масштаби політичних атрибутів демократії.

Так одним із родоначальників визнаних мінімалістських концепцій є Й. Шумпетер, що визначав демократію як систему досягнення політичних рішень, при якій індивіди здобувають владу шляхом конкурентної боротьби за голоси народу. До числа тих, хто підтримав цю тезу про електоральне суперництво як про сутність демократії, безумовно, відноситься і Хантингтон. Проте, згодом, шумпетеровське формулювання стало вимагати усе нових і нових доповнень (або «уточнень», якщо використовувати вираз Колльєра і Левицькі), щоб вивести за рамки поняття випадки, що не відповідали його значенню. Найбільший вплив серед подібних «дороблених» визначень набула висунута Р. Далем концепція «поліархії», що припускала не тільки широку політичну конкуренцію й участь, але і солідні рівні свободи (слова, преси і т. п.) і плюралізму, що дозволяють людям виробляти і виражати свої політичні переваги певним образом. Сучасні мінімалістські концепції демократії також визнають потребу в певному наборі громадянських свобод, необхідних, щоб змагальність і участь мали реальний зміст.

Так, український вчений Ф. Рудич вважає, що основні концепції демократії можна поділити на три великі групи: 1) колективістські

(тоталітарні), 2) індивідуальні (ліберальні), 3) плюралістичні [4, с. 87]. Крім того, у сучасних політичних теоріях нараховується до десятка особливих моделей демократії [5; 6; 7; 8; 9]. Тому виникає резонне питання, чи існує якась конкретна модель, яку можна була б виділити в якості «істинної»?

Теоретики демократії роблять упор на різні її властивості: участь (Руссо), представництво (Мілль), стримувань і противаг (Медісон), конкуренцію еліт (Шумпетер), змагання (Даль), децентралізацію (Токвіль), рівність (Маркс), свободу (Хайєк). Основні виміри демократії відбиті, мабуть, у знаменитому лінкольновському визначенні: демократія — це правління народу, здійснюване народом і для народу. Хто сьогодні може сказати, який із названих аспектів демократії найбільш важливий: правління народу, або представництво; правління, здійснюване народом, або участь; правління для народу, або свобода з рівністю? Відповідно до цього й цінність демократії в уявленні індивідів певною мірою є багатовекторною.

Чимало сучасних учених пов'язують зміст демократії з елітами і доводять, що демократія завдяки виборам має дати дорогу найгірнішим представникам еліти, має оберігати суспільство від людей, які вже засиділись при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Дехто з сучасних практичних політиків активно критикує тлумачення демократії як влади народу, застерігає від тотальної політизації суспільного організму, не сумніваючись, однак, що саме демократія постійно підтримує в середовищі правлячої верхівки стан пошуку й самовдосконалення. Окремі вчені доводять небезпечність зведення демократії до найвищої цінності [10, с. 66].

Відзначимо, насамперед, що така цінність як демократія, ще ніколи не була впроваджена у життя у досконалому вигляді. Панування в нашому суспільстві відносин сильної економічної і соціальної залежності, як відзначав у свій час Р. Міхельс, унеможливило в нинішніх умовах появу ідеальної демократії в державному житті [11, с. 213]. З одного боку, це цілком відповідає закону існування ідеалу, за яким досягнення його в реальному житті означає загибель ідеалу. Але з іншого боку, ніколи людська свідомість не бажала так наполегливо порушити цей закон, щоб зрештою домогтися реального втілення демократії в життя. Успіхи цього «втілення» носили лише тимчасовий характер і в минулому множина так званих демократичних суспільств виродилися в олігархії, у яких демократична риторика застосовувалася лише для підтримки міфу про

те, що правляча група нібито віддзеркалює інтереси більшості людей. Як свідчить історія, навіть у стабільних і спрямованих до поліпшення умов життя людей у демократичному суспільстві потрібен досить тривалий час для зниження рівня авторитарної масової свідомості [12]. За словами С. Грабовського, й в Україні вплив минулого політичного досвіду на актуальну політичну дію сьогодні відіграє величезну роль [13, с. 49–50].

Взагалі цінність демократії, що отримала особливо на початку 90-х років XX ст. найбільш широке поширення серед населення України, цілком адекватно віддзеркалювала основні принципи дійсно демократичного суспільного устрою: свобода особистості, рівність перед законом, політичний плюралізм тощо. Для більшості вона означала і подолання соціальної нерівності, корупції і протекціонізму, безробіття, а також поліпшення економічних умов. Але якщо таке розуміння демократії (яке в цілому відповідає сучасним загальнолюдським цінностям) співвіднести з реаліями сучасного життя нашого суспільства, то, як вважає Є. Головаха, наближення до неї є вельми проблематичним [14, с. 30].

Більш того, після років змін і довгих чекань, відношення до цінностей демократії змінилося на протилежне: лише мала частка населення, за словами Ю. Пахомова, тепер уже нібито демократичної країни, відноситься до них позитивно. Відповідно до соціологічних опитувань, число прихильників демократії почало звужуватись [15, с. 11].

Тому, мало говорити про демократію взагалі. Виникла необхідність ввести нові додаткові визначення: елітарна демократія, унітарна, народна, регульована, демократія більшості, консенсусна тощо. Далі: демократія японська, американська, європейська тощо. Така кількість варіантів інтерпретацій із неминучістю породжує проблему визначення «помилкової» або «істинної» демократії, а значить, помилкових або істинних цінностей.

Ще більш заплутаним здається питання про критерії демократії, про те, яким чином вона повинна функціонувати. Тому що демократія, так само як і тиранія, завжди відносна і при відомих обставинах їх досить легко переплутати одну з другою [16]. І та, і інша відповідає певним типам політичного ідеалу, але в основі їх лежать цілком протилежні цінності. Демократія — це культура, що формується в процесі тривалої історичної еволюції. Тиранія (яка асоціюється в нас із тоталітаризмом і авторитаризмом) — теж культура, причому, досить добре засвоєна

суспільством і особистістю в постійній боротьбі з будь-яким інакомисленням [17].

Наповнюючи питання про створення демократичних цінностей конкретним змістом, ми дивуємось і запитуємо себе: яким чином демократичні перетворення, що починалися із найблагішими намірами, стають джерелами більш авторитарного правління, а реалізація ідеалів гуманістичної думки минулого в остаточному підсумку має своїм результатом руйнацію самих цих ідеалів? Вичерпної відповіді на це питання ми не маємо і сьогодні [18, с. 3–4]. Але якщо в цьому процесі існує закономірність, то його дослідження безсумнівно допомогло б створити нові способи захисту від тиранії і різноманітного роду тоталітарності.

Сьогодні спостерігаються інші крайнощі, коли непідготовленій суспільній свідомості нав'язують ідеал «справжньої демократії». Але, як здається, саме сьогодні на цьому фоні нам украй необхідна мудрість і надійні гарантії з тим, щоб обминути небезпеку тиранії. А вона існує, тому що криза суспільства, примітивний технологізм соціального керування, маргіналізація і багато інших факторів, як правило, призводять до тиранії [19]. Крім того, в атмосфері зруйнованих цінностей і норм ми намагаємося запозичати в готовому вигляді характеристики західних політичних систем, що, як з'ясувалося, спроможні мутувати, а іманентно тендітні парламентські системи містять передумови перетворення у власну протилежність.

Якщо розглядати демократію з точки зору управління, то її сутність виявляється пов'язаною з процедурами участі звичайних людей у процесі прийняття рішень, виборних органах тощо. У цьому випадку мову можна вести про демократію в політичному сенсі [20]. Водночас, знову пригадаємо, що навіть стародавні греки не вважали демократію кращою формою державної влади (якщо не сказати навпаки), ставлячи її в ряд не норми, а скоріше, перекручування. У всякому разі, Арістотель розумів це так: «... простий народ, ставши монархом, прагне й управляти по-монаршому (тому що в цьому випадку закон ним не управляє) і стає деспотом (чому і підлесники в нього в пошані), і цей демократичний лад більше усього нагадує з окремих видів монархії тиранію; тому і характер у них той самий: і крайня демократія і тиранія поводяться деспотично з кращими громадянами, постанови такої демократії мають те ж значення, що в тиранії розпорядження. Та й демагоги і підлесники в сутності те саме або, у всякому разі, схожі один з одним, і ті, і інші мають величезну силу — підлесники в тиранів, демагоги в описаній нами

демократії...» [21, с. 487]. А римляни, наприклад, не тільки не надавали права голосу незаможним пролетарям, але навіть не пускали їх у легіон, тому що не довіряли цим людям, хоча ті були їхніми співвітчизниками. Тому можливо, що перехід до загального виборчого права — це не торжество демократії, а елемент її деградації.

Помірковано консервативні православні мислителі, такі, як О. Солженіцин, роблять демократії закиди в тому, що це перемога беззмістовної кількості над змістовною якістю, що принцип виборів являє спрощену арифметичну ідею «влади посередностей» [22, с. 10]. Проте Солженіцин не заперечує демократію в цілому і рекомендує комбінувати її з древніми інститутами, такими як «слово мудрих» [22, с. 13–16].

Сьогодні політики закликають нас до того, що всі більш-менш важливі питання необхідно вирішувати за допомогою референдумів, як прояву істинного народовладдя. Але знову ж ще з часів рабовласницьких вакханалій тирані із задоволенням удавалися до референдумів, тому що завдяки неповоротким індикаторам «так» або «ні» завжди виявлялася можливість підтасувати те, що називають суспільною думкою і знайти в будь-якому випадку користь. Безсумнівно, що подібне відбувається й у наші дні, проте довести подібне підтасування фактів досить складно: інші часи, інші технології.

Крім того є і більш серйозні причини «ненадійності» референдумів. Так, професор Віденського університету Х.Г. Хайнрих звернув увагу на те, що: «З точки зору політичних реалій зміст референдуму спотворюється фактом відсутності стабільних державних установ, чітко налагодженої системи взаємовідносин між владою і відсутністю відповідної політичної культури, мінімальним ступенем взаємної довіри між політичною елітою і населенням. Сумний досвід минулих російських і радянських референдумів, досвід західної демократії показує, що без інституціональної стабільності в період різкої зміни суспільно-політичної обстановки застосування інститутів безпосередньої демократії пов'язано з великим ризиком. Але в останню чергу зловживання ними може призвести до знищення демократії як такої» [23, с. 10].

До того ж згадаємо відомого американського політолога, професора І. Шапіро, який вважає, що треба відкинути всяку думку про те, що демократія є єдине або вище благо людини. Вона діє найбільш ефективно лише тоді, коли структурує людську діяльність не визначаючи цим її протікання. Передбачаються лише певні обов'язкові моменти для

всякої людської взаємодії, але в різних сферах ці обов'язкові моменти «виробляються різноманітною уявою в залежності від цінностей і сподівань людей, від впливу діяльності в одній сфері на інші сфери, від наявності ресурсів у них і від ряду інших чинників, пов'язаних із перерахованими» [24, с. 27].

Тому в центрі всіх концепцій демократії — від старогрецької і до сучасної англо-американської, лежить фундаментальне протиріччя: з одного боку, демократія прагне розширювати свободу і закрити дорогу тиранії, але, з іншого боку, свобода індивіда потребує вільного суспільства, що у свою чергу неможливо без широко схвалених соціальних цілей і цінностей. Тобто, в основі процесу розвитку демократії природно і закономірно лежить протиріччя між популізмом і ефективно керованою республікою, волею і бажаннями окремих осіб і прерогативами співтовариства.

Історія повоєнної Німеччини (посттоталітарної, 1945 р.), приріком, говорить про те, що створення демократичних політичних інститутів і закріплення в конституціях правил демократичної гри — не найскладніші проблеми, що постають перед суспільством на шляху демократичних перетворень. Як відзначають американські політологи Г. Алмонд і С. Верба, гарантом ефективності і стабільності демократичної системи може бути лише відповідна політична культура суспільства. У своєму класичному творі «Громадянська культура» ці автори вказують на те, що «поки політична культура не здатна підтримати демократичну систему, шанси цієї системи дуже слабкі» [25].

Безперечно, що певний рівень політичної культури має необхідний, тому що нав'язати демократію ззовні суспільству, що до неї зовсім не готове, не можна. У країні, де переважає патріархальний тип політичної культури, демократія взагалі малоімовірна. Ці автори стверджують, що в елітах суспільства повинна бути нагромаджена певна «критична маса» демократичних ідей і установок, а носії цих ідей повинні одержати вирішальну перевагу в правлячих елітах.

Нарешті, в умовах значного відставання рівня політичної культури від рівня еліт, необхідний сильний уряд. За всіх цих умов може виникнути політична демократія, але вона буде неусталеною, тому що буде залежати не від схильності населення до демократичної системи, а від ефективності діяльності уряду. Це небезпечно, тому що погіршення обстановки може призвести до погрози всьому процесу демократизації.

За словами українських вчених В. Бабкіна та В. Селіванова, історичний досвід свідчить, що демократія не може існувати в економічно відсталій, зруйнованій країні. Народ не може її прийняти, якщо вона несе із собою катастрофічне зниження рівня життя і зuboжіння. Голодні і бідні не проти «продати» свої демократичні права і свободи навіть тоталітарним режимам, якщо вони обіцяють швидке підвищення добробуту і стабільності [26].

Що ж стосується духовних цінностей, то вони трансформуються в суспільство із самої сутності людини й умов її існування. Насамперед, людина має високу економічну цінність, що багаторазово підвищує і цінність самого її життя. На цьому зрізі можна стверджувати, що цінність демократії як мінімум містить у собі певну систему влади, форму відносин між державою й особистістю, суспільством і державою (тобто, політичний режим). Вона містить у собі нерозривний зв'язок економіки, політики і культури, дає окремій особі певний рівень свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору та обрання представників влади, свободу слова тощо. Це безсумнівна цінність, яка не припускає жодних обмежень. Демократія — це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Демократія буває такою, якими є самі люди. Разом з тим, вона важлива й універсальна політична умова й засіб оптимізації організації, функціонування і вдосконалення суспільства й держави, вільного розвитку особистості.

Література:

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. зал./За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005.
2. An introduction to the History of Sociology. — Chicago, 1996.
3. Даймонд Л. Прошлала «третьовна» демократизации?//Полис.-1999. — № 1.
4. Рудич Ф. М. Політологія: Курс лекцій. — К., 2000.
5. Лэйн Я.-Э. Демократия и конституционализм//Полис. — 1998. — № 6.
6. Береш Э. Демократия сегодня и завтра//Вопросы истории. — 1993. — № 1.-С. 88–108.
7. Ковлер А. И. Кризис демократії? Демократія на рубежі ХХІ століття. — М., 1997.

8. Мигранян А. Демократия в теории и исторической практике//Коммунист. — 1989. — № 1. — С. 33–42.
9. Грозницька Т.Ю. Партиципаторна теорія демократії в сучасній західній політології//Політологічний вісник. — К., 2000. — № 6.
10. Козенюк А.І. Сутнісні ознаки й проблеми утвердження демократичного політичного режиму//Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. — К.: Академія, 2001.
11. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия//Социологические исследования. — 2000. — № 1.
12. Melen Y., Middendorp C. Authoritarianism in the Netherlands//Politics and the Individual. — 1991. — № 2.
13. Грабовський С. Політична ситуація в Україні: Спроба концептуального прогнозу//Сучасність. — 1999. — № 4. — С. 49–50.
14. Головаха Е. Особенности политического сознания: амбивалентность общества и личности//Политологические чтения: украинско-канадский ежеквартальник. — 1992. — № 1.
15. Пахомов Ю. Кризис украинского реформаторства//Стратегія економічного розвитку України: Науковий збірник. — Вип. 5. — К.: КНЕУ, 2001.
16. Алексеева Т.А. Демократия как идея и процесс//Вопросы философии. — 1996. — № 6.
17. Кабачинский О.И. Тоталитаризм и демократия как отражение внутреннего конфликта человека//Философ. и социол. мысль. — 1994. — № 11–12. — С. 103–108.
18. Смирнов И.П. Демократия в теории — тоталитаризм на практике//Социально-полит. журн. — 1992. — № 10.
19. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления/Я.С. Драбкин, Н.П. Комолова. — М., 1996. — 540 с.
20. Семенченко Ф.Г. Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства//Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства: Збірник наукових праць./Ред. колегія: Ю.М. Бардачов — голова, В.Ф. Цвих, Ф.Г. Семенченко та ін. — Херсон: вид-во «Олді плюс», 2010. — С. 48–50.
21. Аристотель. Политика. Афинская полития. — Т. 4. — М., 1997.

22. Солженицын А. Как нам обустроить Россию//Комс. правда (приложение).— 1990.— 18 сент.
23. Легальность и легитимность власти//Вестн. Моск. ун-та.— Сер.12.— Соц.-пол. иссл.— 1992.— № 2.
24. Шапиро И. Демократия и гражданское общество//Полис.— 1992.
25. Almond G., Verba S. The civil culture. — Princeton, 1963.
26. Бабкин В. Д., Селиванов В. Н. Народ и власть. Опыт системного исследования воззрений М. Е. Салтыкова-Щедрина. — К.: Манускрипт, 1996.

Семенченко Ф. Г. Демократия в контексте ценностного измерения политической деятельности

Исследуются основные концепции демократии как ценности, призванной мобилизовать личность как деятельного элемента украинского общества.

Ключевые слова: *демократия; ценностное измерение; политическая деятельность; человеческая личность.*

Semenchenko F. Democracy in the context of valuable dimension of political activity.

Main democratic conceptions as values called for the mobilization of an individual as an active element of Ukrainian society have been investigated.

Keywords: *democracy; valuable dimension; political activity; human individuality.*

УДК 321.02

КОНСТИТУЮВАННЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИКИ

Косьмій Ю. В. ©

*Аспірант кафедри політології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Розглянуто поняття політичного процесу та його суб'єктів. Крім цього, визначені особливості конституювання соціальних суб'єктів політики, зокрема, молоді, релігійних і етнонаціональних спільнот. Ключові слова: *політичний процес, суб'єкти політики, конституювання, молодь, релігійна спільнота, етнонаціональна спільнота.*

Політичний процес — багатоаспектна та динамічна складова політичної реальності, у зв'язку з чим його повноцінне дослідження вимагає від науковця постійного та детального аналізу окремих елементів, а також цілісного розуміння його значення для політичної системи.

У енциклопедичних і навчальних виданнях політичний процес (від лат. *processus* — просування) визначається як сукупна діяльність усіх суб'єктів політичних відносин (інституційованих і неінституційованих), пов'язана з функціонуванням політичної системи суспільства; послідовність дій суб'єктів політичних відносин, спрямована на вирішення якого-небудь конкретного питання, що стосується здійснення публічної влади (наприклад, прийняття політичного рішення, проведення виборів, утворення політичної партії тощо); один із видів суспільних процесів, на відміну від економічного, соціального, культурного та інших процесів.

Крім цього, він відображає реальну взаємодію суб'єктів політики, що здійснюється не відповідно до намірів політичних лідерів або програм партій, а в результаті дії багатьох різнорідних внутрішніх і зовнішніх факторів; показує, як індивіди, соціальні групи, інститути з усіма своїми стереотипами, цілями, упередженнями взаємодіють одне з одним і з державою, реалізуючи свої специфічні соціальні ролі та функції.

Дана проблематика досліджувалась зарубіжними (Р. Даль, Д. Істон, Г. Лассуел, Х. Лінц, Д. Стоун) і вітчизняними (В. Авер'янов, В. Бебик, М. Головатий, М. Михальченко, В. Ребкало) дослідниками.

За значущістю для суспільства тих або інших форм регулювання політичних відносин політичні процеси поділяються на базові та периферійні. Базові політичні процеси характеризують способи включення широких соціальних верств населення у відносини з державою, форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення, типові прийоми формування політичної еліти, підготовки й висування лідерів і т. ін.

Периферійні політичні процеси відбивають динаміку формування окремих політичних об'єднань (зокрема, політичних партій, груп тиску), розвиток місцевого самоврядування, а також інші зв'язки й відносини у політичній системі, які, проте, не впливають на домінуючі форми та способи реалізації влади.

Політичні процеси поділяються також на глобальні та часткові. У глобальних процесах сукупні дії суб'єктів політики здатні кардинально вплинути на функціонування, зміни і розвиток політичної системи в цілому. У свою чергу, часткові процеси можуть зачіпати визначену сферу життєдіяльності або який-небудь етап (стадію) глобального процесу [1, с. 517].

Структуру політичного процесу складають його суб'єкт, об'єкт і ресурси. Суб'єктами політичного процесу можуть виступати індивіди, соціальні спільноти (соціально-класові, етнічні, професійні, територіальні тощо), а також створювані ними організації — громадські об'єднання, політичні партії, органи місцевого самоврядування, держава та її органи тощо. Об'єктом політичного процесу є його кінцевий результат, що має бути досягнутий як мета цього процесу. При цьому, в кожному політичному процесі одночасно можуть вирішуватись не одна, а декілька політичних проблем, що зачіпають владні відносини. Ресурсами процесу виступають його ідеальні та матеріальні основи, передусім, ресурси влади (утилітарні, примусові та нормативні).

Для того, щоб окреслити тенденції розвитку того чи іншого політичного процесу, необхідно в'яснити його напрям і цілі; визначити основні суб'єкти, їх політичні інтереси і мотиви; виявити соціальну базу (склад учасників), яка вже залучена або може бути залучена в ході розвитку; виявити перешкоди та противників [2, с. 187].

Розглядаючи більш детально суб'єкти політичного процесу (політики), слід зазначити, що, на думку української дослідниці А. Колодій, «це та особистість, організація чи суспільна група, яка постійно і порівняно самостійно бере участь у політичному житті відповідно до своїх інтересів, впливає на політичну поведінку інших суб'єктів, викликає своїми діями ті чи інші зміни в політичній системі».

У свою чергу, О. Щербя вказує на відмінність підходів до розуміння політичної активності суб'єктів політичного процесу. Зокрема, частина дослідників акцентує увагу на тому, що вказані суб'єкти політично активні за своєю природою, а рушійною силою цього є наявність політичного інтересу (у сукупності та взаємозалежності з іншими). Однак, вітчизняний науковець П. Шляхтун вважає, що зазначена позиція не враховує значної кількості рядових виборців, насамперед, тих, хто з різних причин узагалі не бере участі у виборах, оскільки у такій неучасті проявляється їх політична суб'єктність, яка може полягати в пасивній протидії здійснюваній політиці.

Відповідно до цього, найзагальнішою є класифікація суб'єктів політичного процесу на індивідуальні та групові. До індивідуальних належать окремі особистості, до групових (або колективних) — соціальні спільноти (етнос, молодь та ін.), владні структури різного рівня (державні, регіональні, місцеві), політичні інститути (держава, політичні партії, громадські організації тощо) та окремі елементи соціальної структури, що усвідомлюють власні групові інтереси і намагаються виразити їх на політичному рівні.

Водночас, за характером і місцем, яке суб'єкти політики посідають у суспільстві, виокремлюються три групи суб'єктів політики:

— соціальні — індивіди та соціальні спільноти, які сформувалися у процесі історичного розвитку об'єктивно, незалежно від свідомості та волі людей;

— інституціональні — політичні інститути, що є результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей;

— функціональні — соціальні інститути, які не виконують політичну функцію постійно, а беруть участь у політиці лише ситуативно, вступаючи у взаємодію з політичними інститутами [3, с. 139].

У свою чергу, соціальні спільноти у соціологічній літературі класифікуються:

— за розмірами (великі — класи, соціальні прошарки, верстви населення; середні — мешканці міста, робітники великого підприємства; малі — сім'я, студентська група, колектив малого підприємства);

— за стійкістю (тимчасові або нестійкі — туристична група, пасажери вагону, мітингова група; середньо стійкі — трудовий колектив, шкільний клас, бригада; стійкі — клас, нація);

— за змістом (класові, етнічні — етноси, нації; релігійні — православні, католики, мусульмани, іудеї; демографічні — жінки, чоловіки,

молодь, пенсіонери; професійні — лікарі, викладачі, шахтарі; територіальні — мешканці міста, села, району, області, країни) [4, с. 54].

Для таких соціальних суб'єктів політичного процесу, як демографічні, професійні, територіальні, релігійні та етнонаціональні спільноти, властивим є процес конституювання. Саме слово «конституювання» походить від латинського «constituo», що має декілька значень, серед яких: ставити, розміщувати; вибудовувати; формувати; поселяти; встановлювати, утверджувати, вводити; назначати, вибирати; влаштовувати, впорядковувати; засновувати; організовувати, створювати; визначати; змовлятися тощо. Однак, у контексті аналізу політичних процесів доцільно використовувати значення «формувати», «встановлювати» та «утверджувати», тобто розглядати процес формування, становлення, утвердження та оформлення соціальних суб'єктів в Україні.

Відповідно, конституювання соціальних суб'єктів політики слід визначити як процес їх утвердження і становлення в суспільстві, зміни та закріплення їхнього статусу, що включає в себе політичну суб'єктивацію, висування політичних, економічних, соціальних, культурних вимог, а також інституційне та нормативно-правове оформлення в політичній системі.

Для кращого розуміння зазначеного процесу слід розглянути його у рамках діяльності таких соціальних суб'єктів політики, як молодь, релігійні та етнонаціональні спільноти.

Зокрема, молодь як соціально-демографічна група людей, що виокремлюється на основі сукупності їх вікових характеристик, особливостей соціального становища та соціально-психологічних властивостей (вікові межі молодості визначаються у проміжку від 14–16 років до 25–30 років), відіграє все більшу роль у розвитку суспільства, оскільки виступає рушієм якісних змін у соціально-економічній, політичній і культурній сферах. Відповідно, ефективне використання потенціалу молоді залежить від рівня розвитку громадянського суспільства і дієвої державної молодіжної політики.

У контексті даної проблематики український дослідник М. Головатий виокремлює принципи, які лежать в основі політичної активності молоді:

— принцип участі вказує на те, що суб'єктом політичної активності, насамперед, учасником розробки і реалізації державної молодіжної політики повинні бути самі молоді громадяни, їх об'єднання та організації. Важливе значення також має те, у який спосіб у державі ведеться робота щодо підготовки майбутніх фахівців усіх сфер життєдіяльності суспільства — економіки, культури, освіти тощо;

— принцип гарантій, згідно з яким держава повинна надавати всім молодим громадянам певний перелік соціальних послуг, що стосуються освіти, виховання, духовного і фізичного розвитку, професійної підготовки та працевлаштування. Крім цього, подальше самовдосконалення молоді людини повинне стимулюватись різними способами, в тому числі кредитуванням, системою раціональних пільг, заохоченням кращих;

— принцип соціальної компенсації, який полягає у правовому та соціальному захисті саме тих молодих людей, які за власним соціальним статусом та станом здоров'я самі не спроможні про себе подбати (діти з неповних чи багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо);

— принцип пріоритету — у рамках здійснення державної молодіжної політики, у першу чергу, повинні стимулюватися і підтримуватися ті молодіжні проекти, програми, ініціативи, що сприяють розв'язанню найактуальніших проблем молоді [5, с. 257].

Слід звернути увагу також на таку частину молоді як студентство, що уособлює в собі інтелектуальний потенціал нації. Важливим чинником діяльності студентських молодіжних організації є їх виховна функція, оскільки вони формують модель поведінки свідомого, політично грамотного громадянина держави. Динамічність і високий рівень організованості студентського середовища робить його досить привабливим для впливу ідеологів і політиків, які намагаються втягти цю частину молоді у політичні ігри.

Таким чином, конституювання молоді полягає у намаганні представників цієї соціальної спільноти самореалізуватися, поширити свої уявлення про подальший розвиток держави та суспільства (переважно мають інноваційний і певним чином радикальний характер), закріпити практику залучення молодих людей до прийняття політичних рішень і, відповідно, отримати можливість впливати на суспільно-політичну ситуацію. Однак, діяльність молоді та їх організацій обмежена часовими рамками (до переходу в іншу вікову групу).

У свою чергу, релігійна спільнота (об'єднання людей, особливостями якого є спільні почуття віри, намагання реалізувати мету релігійного характеру, дотримання певних морально-етичних норм і цінностей, проведення релігійних обрядів). На думку соціологів релігії, релігійна спільнота — це виокремлена та організована система відносин між багатьма особами, які прагнуть реалізації певної системи цінностей. Відповідно до цього, дослідникам у зазначеній сфері визначаються п'ять критеріїв релігійної спільноти:

прийняття її членами цінностей, що проголошуються певною релігією та релігійною організацією;

вплив прийнятих цінностей на поведінку членів спільноти;

готовність до участі в діях, які чинять члени в межах групи (релігійні відправи, паломництва, світська активність тощо);

існування таких соціальних відносин між членами спільноти, у яких внутрішньогрупові стосунки (відношення «ми») переважають над індивідуальними стосунками;

ідентифікація осіб із релігійною спільнотою, її цілями та нормами [6, с. 97].

Крім цього, у більшості випадків приналежність особи до певної релігійної спільноти залежить від віросповідання її батьків і найближчого оточення. Інколи релігійні спільноти можуть формуватися внаслідок активної діяльності осіб з харизматичними рисами характеру, які стають релігійними лідерами. Незважаючи на те, що діяльність релігійних спільнот і створених ними організацій законодавчо відокремлена від функціонування органів державної влади та не має прямої політичної мети (за винятком «політичного ісламу», «політичного православ'я» тощо), досить поширеною є активна політична участь їх представників для поширення власних цінностей і релігійної практики на якомога більшу частину певного суспільства. У цьому і полягають основні прояви конституювання релігійних спільнот. Крім того, характер відносин між релігійними спільнотами безпосередньо впливає та визначає розвиток політичної ситуації у державі.

Водночас, етнонаціональні спільноти як структурний елемент політичної системи поліетнічних держав стають суб'єктом політики у процесі захисту і реалізації своїх інтересів та етнокультурної специфіки на державному рівні. При цьому, політична активність кожної спільноти є відмінною та не залежить від кількісних параметрів, зокрема чисельності їх представників. Наприклад, білоруська національна меншина в Україні, що складає 275,8 тис. чол. (третя за чисельністю етнонаціональна спільнота після українців та росіян), є однією з найменш політично активних.

Політизація зазначених спільнот, як складова процесу їх конституювання, також полягає у висуненні політичних вимог, намаганні впливати на розподіл влади, соціальних благ і матеріальних ресурсів. При цьому, процес політизації супроводжується сепаратистськими або іредентистськими проявами, що містить реальну та потенційну загрози для безконфліктного і стабільного розвитку українського сус-

пільства. Тобто, деякі спільноти в рамках їх політизації розглядають зміну державного устрою в Україні, створення автономій або інших державних утворень як необхідну умову свого подальшого розвитку та кінцеву мету політичної діяльності. Зазначена тенденція є небезпечною, оскільки призводить до значного підвищення рівня конфліктності політичних відносин. Інституційне оформлення передбачає створення етнонаціональними спільнотами власних національно-культурних, громадсько-політичних структур і представницьких органів; використання можливостей органів державної влади, місцевого самоврядування та вже існуючих політичних інститутів (політичних партій, виборчих блоків, суспільно-політичних рухів); нормативно-правове закріплення статусу, прав і обов'язків; формування державних і автономних утворень за етнічною або національною ознаками тощо.

Наявність таких внутрішніх характеристик етнонаціональної спільноти, як прагнення її більшої частини (або представників еліти) підвищити в суспільстві статус своєї спільноти, а також зростання рівня групової самоідентифікації та етнічна мобілізація є необхідним для її конституювання. Крім цього, процес утвердження спільнот також пов'язаний з його визнанням іншими спільнотами та суспільством в цілому.

З огляду на вищезазначене, конституювання суб'єктів політичного процесу відбувається в Україні досить інтенсивно, тобто окремі з них намагаються зайняти певні позиції в українському суспільстві, а деякі — підвищити свій статус. Позитивною стороною цього є створення можливостей для реалізації інтересів соціальних спільнот і вирішення їх проблемних питань. Однак, як свідчить світовий досвід, окремі складові конституювання можуть мати досить негативний і загрозливий характер для Української держави, на що потрібно звернути увагу як науковцям, так і органам державної влади. Зокрема, конституювання соціальних суб'єктів політичного процесу часто супроводжується значним зростанням протестного потенціалу та спробами одних спільнот отримати можливість впливати на інших, а також тим, що задоволення одних політичних вимог призводить до висування наступних, кінцевою метою чого стає отримання привілейованого становища в суспільстві.

Література:

1. Політичний енциклопедичний словник/[ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

2. Козырев Г. И. Политология/Г. И. Козырев. — М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2009. — 368 с.
3. Щерба О. Кримськотатарська спільнота як суб'єкт політики: теоретичний аспект/О. Щерба//Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2012. — Вип. 24. — С. 138–143.
4. Кузьменко Т. М. Соціологія. Навч. посіб./Т. М. Кузьменко. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 320 с.
5. Каретна О. О. Політична активність молоді як умова соціально-політичних трансформацій в Україні/О. О. Каретна//Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр./гол. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. — Одеса. — 2012. — Вип. 44. — С. 254–265.
6. Слівак Я. Релігійна група і нові релігійні рухи (секти)/Я. Слівак/Соціальна психологія. — 2005. — № 1 (9). — С. 96–106.

Косьмий Ю. В. Конституирование как определяющая составляющая деятельности социальных субъектов политики

Рассматривается понятие политического процесса и его субъектов. Кроме этого, определены особенности конституирования социальных субъектов политики, в частности молодежи, религиозных и этнонациональных сообществ.

Ключевые слова: *политический процесс, субъекты политики, конституирование, молодежь, религиозное сообщество, этнонациональное сообщество.*

Kosmii Y. V. Constituting as a defining element of social subjects of policy

It is researched the concept «political process» and its subjects. In addition, it is defined the features of constituting of social subjects of policy, in particular, youth, religious and ethno-national communities.

Keywords: *political process, political subjects, constituting, youth, religious community, ethno-national community.*

УДК 323.2

ПРОБЛЕМА КОРЕЛЯЦІЇ ПОНЯТЬ «НЕМІЖНАРОДНИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ» ТА «ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА»

Вовк С. О. ©

Кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглянута проблема співвідношення понять «неміжнародний збройний конфлікт» та «громадянська війна». Аналізуються підходи до визначення окреслених понять.

Ключові слова: *громадянська війна, неміжнародний збройний конфлікт, кореляція понять.*

Більшість сучасних збройних конфліктів — це конфлікти, що не мають міжнародного характеру, або конфлікти, які виникли як внутрішні, але в результаті втручання третіх держав можуть перетворитися в міжнародні. До останніх відносять і громадянські війни (одну зі самих небезпечних кризово-конфліктних ситуацій, з якою стикається суспільство). З огляду на те, що сучасні громадянські війни несуть в собі загрозу перетворення на міждержавні чи світові, необхідно розглянути окреслену проблему з урахуванням положень міжнародного права.

На сьогодні жоден міжнародний документ не містить поняття «громадянська війна», але надає визначення та основні риси неміжнародного збройного конфлікту. Таким чином, закономірним є питання як співвідносяться ці два поняття, чи можна їх вважати тотожними.

У науковій літературі спостерігаються різні підходи до означеної проблематики. Це пояснюється переважно різницею у трактуванні змісту понять «неміжнародний збройний конфлікт» та «громадянська війна». Тому, на нашу думку, спочатку треба розглянути підходи до визначення згаданих дефініцій.

В 1977 р. на Дипломатичній конференції було прийнято II Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 р., який окреслив ситуацію, що підпадає під поняття неміжнародний збройний конфлікт: «... збройні конфлікти, що відбуваються на території будь-якої... Сторони між її

збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, знаходячись під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, що дозволяє їм здійснювати безперервні й узгоджені воєнні дії ...» [1].

Спіраючись, на вище згаданий документ дослідники пропонують декілька визначень поняття «неміжнародний збройний конфлікт».

Згідно з позицією представника радянської школи міжнародного гуманітарного права І. Бліщенко неміжнародний збройний конфлікт має місце в такому випадку, коли спостерігається організованість учасників-сторін, інтенсивність та тривалість конфлікту, зіткнення збройних сил сторін [2, с. 132]. Аналіз вище згаданих рис дозволяє зробити висновок, що вчений відображає об'єктивні елементи ситуації, не беручи до уваги думку своїх сучасників зарубіжних колег (наприклад, професора Р. Бакстера), які наголошували на суб'єктивній ролі держави в неміжнародному збройному конфлікті [3, с. 99].

Іншу позицію зарубіжних дослідників відображає робота кінця 70-х років ХХ ст. професора міжнародного права Флорентійського університету А. Кассесе [4, с. 125]. Останній вважав, що в основі неміжнародних збройних конфліктів лежить природне протиріччя інтересів: з однієї сторони «законного» уряду, яке зацікавлене вважать іншу сторону просто бандитами, які позбавленими будь-якого міжнародного статусу та які підлягають покаранню відповідно до внутрішнього кримінального законодавства, з іншої сторони так званих «заколотників», які добиваються міжнародно-правового статусу і визнання в якості суб'єкта міжнародного права. Певну роль в окреслених протиріччях відіграють треті держави, що можуть консолідуватися з однією із сторін відповідно до власної політичної чи ідеологічної орієнтації. В даному підході, на відміну від розглянутих вище, розкривається роль в подібних конфліктах третіх держав (або, за думкою автора, світового співтовариства). Тобто, в цьому випадку, ми можемо говорити про геополітичну складову неміжнародних збройних конфліктів.

Найбільш системного вигляду положення про неміжнародний збройний конфлікт набули у роботі О. Капто, який вважає, що «неміжнародний збройний конфлікт — це розв'язання соціально-політичних, економічних, релігійно-етнічних та інших внутрішніх протиріч силовими засобами та методами» [5, с. 72]. Більш того, дослідник при розкритті природи, соціальної сутності і ролі конфлікту погоджується з думкою Галицького В., який наводить наступні риси

неміжнародного збройного конфлікту: а) фактичне збройне протистояння між ворогуючими збройними угрупованнями або військовими підрозділами центрального (федерального) уряду та збройними групами опозиційного або сепаратистського руху на території однієї держави; б) до складу ворогуючих збройних угруповань або збройних опозиційних, сепаратистських угруповань входять громадяни однієї держави; в) ворогуючі збройні угруповання знаходяться від відповідальним командуванням, здійснюють контроль над частиною території своєї держави, що дозволяє їм проводити систематичні, неперервні та узгоджені військові дії; г) збройне протистояння (бойові дії) мають достатньо високий рівень зі застосуванням різних видів зброї [5, с. 73].

Слід зауважити, що і О. Капто і В. Галицький в своїх роботах наголошують, що під час неміжнародного збройного конфлікту ворогуючі сторони, не визнають, як правило, застосування міжнародних гуманітарних принципів, залишаючи за собою право вибору засобів та методів боротьби з протилежною стороною, що призводить до особливої жорстокості. Найбільше останнє громадянських війн.

Сучасна дослідниця міжнародного гуманітарного права і проблем імплементації міжнародних норм у національні законодавства К. Доді доводить, що неміжнародний збройний конфлікт являє собою тривале збройне насилля, яке відбувається на території однієї держави, між урядовими збройними силами та антиурядовими силами чи іншими організованими збройними групами, між декількома урядовими групами або між декількома організованими збройними групами, які знаходяться під відповідальним командуванням і застосовують міжнародне гуманітарне право та право прав людини» [6].

Аналіз наведених підходів, дозволяє зробити висновок, що дослідники неміжнародного збройного конфлікту не відображають своїх роботах такий аспект конфлікту як боротьбу ворогуючих сторін за владу в державі, на території якої відбувається конфлікт, що є однієї з основних рис громадянської війни.

Розглянемо підходи до визначення поняття «громадянська війна». Приміром, російський дослідник В. Насіновський у своїй роботі «Вооруженные конфликты: поиск решений» визначив громадянську війну (в контексті конфліктологічної концепції) як «боротьбу класів, соціальних і політичних угруповань за владу, за домінування в суспільстві, повстання проти диктатури, певного політичного режиму» [7, с. 13]. Більш того така локальна війна, як громадянська, за думкою вченого відноситься

до конфлікту середньої або низької інтенсивності. Насіновський В. виокремлює наступні особливості громадянської війни: а) війна великих груп людей, які ставлять за мету перебудову суспільства, зміну інститутів влади, встановлення або ліквідацію диктатури певних угруповань або особистостей; б) «повстання проти тирана», але виникає питання необхідності серйозної філософського та правового відпрацювання міжнародного механізму та його реалізації; в) будь-яке військове завоювання, досягнення переваги є нестабільним, військові дії можуть відновитися при незначній зміні співвідношення внутрішніх та (або) зовнішніх факторах (що характерно для конфлікту з «нульовою сумою»); г) загроза інтернаціоналізації війни (загроза втручання третіх держав або допомога світового співтовариства).

Російський дослідник В. Серебряніков вважає, що громадянська війна — це організована збройна боротьба в межах країни між класами, групами, партіями за державну владу» [8, с. 150]. Головну сутність громадянської війни вчений бачить в тому, що вона є продовженням політичної внутрішньодержавної боротьби, в якій зіткнулися що найменше дві політики. Сторони — суб'єкти громадянської війни переслідують протилежні цілі: утримання, збереження, укріплення, збільшення влади або, навпаки, її захват, перерозподіл. За думкою В. Серебрянікова, досягнення зазначених цілей, лише передумова вирішення головних завдань. Захват або посилення влади необхідне для того, щоб реалізувати суб'єктам громадянської війни свої соціально-економічні та політичні завдання (змінити або укріпити суспільний і державний устрій, курс внутрішньої та зовнішньої політики, здійснити ті чи інші перетворення, свою соціальну програму). Таким чином, дослідник не зводить сутність громадянської війни лише до збройної боротьби, чим вступає в суперечку з В. Леніном (з початком війни, економічні, соціальні та політичні битви, що їй передували, «перетворюються на боротьбу зі зброєю в руках одного класу проти іншого» [9]). Але при цьому наголошує, що організована збройна боротьба за державну владу є специфічною ознакою громадянської війни: немає останньої — немає і громадянської війни. Дослідник підкреслює, що під час війни посилюються всі види соціальної боротьби: економічна, політична, соціальна, інформаційна, підпільна, розвідувальна тощо. В. Серебряніков, як і дослідники неміжнародного збройного конфлікту, наголошує, що під час таких кризово-конфліктних ситуацій не враховуються всі права людини, знімаються «табу» з дій

збройних сил ворогуючих сторін, і, як наслідок, головними жертвами в громадянських війнах стає мирне населення.

Російський дослідник Данилов С. визначає громадянську війну як «тривалу в часі і на значному просторі масову збройну боротьбу між громадянами однієї держави, суспільно-політичний і одночасно збройно-політичний конфлікт» [10]. На думку дослідника, громадянська війна сигналізує про серйозне неблагополуччя в вирішенні суспільством та державою проблем звичайними законними засобами. Як правило, громадянська війна об'єднує різні одразу декількох глибоких конфліктів — соціально-класового, релігійного, міжнародного. Тобто, спостерігається розкол суспільства не тільки за власне класово-майновому принципу, але і за цілою низкою інших параметрів.

У політологічному енциклопедичному словнику громадянська війна розуміється як фаза розвитку політичних протиріч політичного процесу тієї чи іншої держави, яка характеризується організованою збройною боротьбою за політичну владу між різними суспільними силами і групами людей [11]. У військовому довіднику «Війна та мир в термінах та поняттях» громадянська війна розуміється як організована збройна боротьба за державну владу або панівне становище в суспільстві між різними класами і соціальними верствами (угрупованнями) в межах однієї держави. Під час громадянської війни, поряд з використанням регулярних збройних сил та іррегулярних воєнних формувань, досить часто використовуються партизанський рух, окремі збройні угруповання [12].

На сьогодні в науковій літературі відсутня єдина думка, стосовно співвідношення понять «неміжнародний збройний конфлікт» та «громадянська війна». Існує декілька точок зору:

— перша група дослідників, вважає, що доцільним є використовувати термін «неміжнародний збройний конфлікт» як тотожний терміну «громадянська війна» [13]. На користь даного підходу свідчить і практика Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Так, надаючи, роз'яснення стосовно статей Додаткового протоколу II нерідко заміняють термін «неміжнародний збройний конфлікт» на «громадянська війна»;

— друга — доводить, що громадянська війна виключає застосування «права війни» і, отже, не може розглядатися як неміжнародний збройний конфлікт (Е. Монтеалегре) [14]. Громадянська війна, на думку останніх, хоча і перевершує ситуації внутрішніх заворушень, але сторони, що приймають в них участь, є збройними угрупованнями, які не мають статусу воюючої сторони;

— третя — вважають, що громадянська війна відповідає ситуації, коли внутрішній конфлікт перетворюється в міжнародний конфлікт (А. Фернанді де Кастор) [15]. Останньої точки зору дотримується і російський юрист О. Манжосов [16]. Він доводить що однією з причин виникнення збройних конфліктів, здатній перетворити напружену політичну ситуацію в справжню війну, під час якої відбувається розпад урядової влади в країні, що призводить до боротьби між різними угрупованнями за державну влади. Дійсно, при такому підході, внутрішня силова конфронтація стає міжнародним конфліктом. Тобто, можна сказати, що будь-яка громадянська війна (або будь-яка інша), як вища форма збройного конфлікту має міжнародний характер.

З огляду на вище сказане, громадянську війну можна розглядати як неміжнародний збройний конфлікт, в якому за створеним або створеними збройними угрупованнями, що борються за державну владу, треті держави визнають статус сторони, що воює. За своїм соціально-політичним змістом громадянська війна є неміжнародним збройним конфліктом, але не кожен подібний конфлікт є громадянською війною.

Література:

1. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ним. — 3-е изд., испр. — М.: Международный Комитет Красного Креста, 2003. — 344 с.
2. Блищенко И. Немеждународный вооруженный конфликт и международное право//Советское государство и право.— 1997. — № 11. — С. 130–134.
3. Conference of government expert of the reaffirmation and development of international humanitarian law applicable in armed conflicts. Report by commissions II. — Geneva, 1972. — p. 99–100.
4. Кассесе А. Соблюдение гуманитарных норм в немеждународных вооруженных конфликтах//Человек и война: Война как явление культуры. — М., 2001. — С. 124–143.
5. Капто А. От культуры войны к культуре Мира. — М.: Республика, 2002. — 431 с.
6. Доди К. Развитие международно-правовых норм, касающихся вооруженных конфликтов немеждународного конфликта: дис... канд. юрид. Наук. — К., 2008. — 196 с.
7. Насиновский В. Вооруженные конфликты: поиск решений. — М.: Объединенная редакция МВД РФ, 1996. — 128 с.

8. Серебрянников В. Социология войны. — М.: Ось — 89, 1998. — 320 с.
9. Ленин В. О войне, армии и военной науке. Сборник в 2-х томах. — Т. 1. — М.: Воениздат, 1958.
10. Данилов С. Гражданская война и общенациональное примирение: США, Россия, Испания. — М., 2004.
11. Политологический энциклопедический словарь. Под ред. В. Н. Коновалова. — МГИМО (У) МИД РФ/Ростовский государственный университет. — 2004.
12. Война и мир в терминах и определениях/Под ред. Д. О. Рогозина. — М.: Изд. дом «По Рог», 2004. — 624 с.
13. Мбатна Б. Неждународный вооруженный конфликт и международное гуманитарное право. — Автореф. дисс. канд. юрид. наук. — М., 1985: Университет дружбы народов им. П. Лумумбы. — 16 с.
14. Емцов Г. Н. Государство и право в условиях гражданской войны. — Дисс. ... канд. юрид. наук. — Красноярск, 2004.
15. Альберто Гваделупе Фернандии де Кастро Международно-правовая регламентация внутренних вооруженных конфликтов. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. — М., 1991. — 23 с.
16. Манжосов А. Международно-политические аспекты регулирования политической ситуации//Московский журнал международного права. — 2000. — № 4. — С. 111–118.

Вовк С. О. Проблема корреляции понятий «международный военный конфликт» и «гражданская война»

Рассматривается проблема соотношения понятий «вооруженный конфликт немеждународного характера» и «гражданская война». Анализируются подходы к определению обозначенных понятий.

Ключевые слова: *гражданская война, вооруженный конфликт немеждународного характера.*

Vovk S. O. The problem of correlation to the concepts of «international military conflict» and «civil war»

This article deals with the problem between concepts «non-international military conflict» and «civil war». The article provides an analysis of approaches to the definition of concepts.

Keywords: *civil war, non-international armed conflict.*

УДК 312:061.1ЄС

ОСНОВНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЕКТИ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ

Донська А. Г.©

*Аспірантка кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядаються різноманітні варіанти об'єднання Європи, які виникли починаючи з часів Середньовіччя і до середини ХХ ст.

Ключові слова: *ідея Європи, проекти об'єднання Європи, європеїзм, Європейський Союз.*

Політичні явища та процеси перебувають в безпосередній залежності від тих ідей, які було висловлено мислителями та політичними діячами. Будь-якому політичному утворенню передусє та чи інша політична ідея, яка має подвійний характер. З одного боку, вона окреслює мету існування такого утворення, а з іншого — відповідає на питання про його основи та форми діяльності. Політична ідея може набути форми політичної ідеології або політичного проекту. Основна відмінність полягає в тому, що ідеологія є системою взаємопов'язаних уявлень та концепцій про способи існування суспільства, а політичний проект — це абстрактна теоретична конструкція, яка спрямована на майбутній політичний порядок суспільства.

В даній роботі мова йтиме про Європейський союз як один з найбільш довгоочікуваних політичних проектів, в якому знайшла вираження ідея мирного співжиття в Європі. Початок формування ЄС припадає на середину ХХ століття, а вже наприкінці того ж століття він став одним з найвпливовіших міжнародних акторів. Проте ідея єдиної Європи зовсім не нова, а з'явилася ще задовго до «Декларації Шумана». З часів Середньовіччя розроблялися проекти можливого об'єднання європейських народів, а також декілька разів були здійснені спроби втілити їх в життя.

В основу ідеї об'єднання покладалися політичні, економічні, культурно-етичні, релігійні чинники спільності європейських народів. Особливістю більшості проектів було те, що відмінні основи об'єднання в будь-якому разі потребували політичного наповнення, тобто створення

особливих політичних органів управління. Цей факт дає змогу стверджувати, що більшість проектів об'єднання Європи були політичними, за винятком деяких, в яких йшла мова лише про духовну та ідейну єдність Європи, яка не потребує створення єдиних інститутів управління (наприклад, у Фрідріха Гегеля).

Одними з найбільш давніх політичних проектів об'єднаної Європи були ті, в яких обґрунтовувалась необхідність створення єдиної європейської імперії на чолі з монархом. Імператор Оттон I наприкінці X ст. утворив державу в центральних європейських землях, яка пізніше стала називатися Священною Римською імперією. Незважаючи на те, що ця імперія протягом більшості часу свого існування була досить слабкою і не мала реального впливу на міжнародній арені, мислителі зверталися до її образу як до історичного зразку, ідеалу можливого об'єднання Європи як монархії. Зокрема, Данте Аліґ'єрі в своєму політичному трактаті «Монархія» (1310–1313) наголошує на необхідності створення єдиного монархічного правління в Європі, яке б відповідало ідеї всесвітньої імперії та було б обмежене законом. Верховний монарх має бути правителем усіх правителів та повинен дотримуватись істини в своїх справах, яка передбачає верховенство закону, самоврядування, суверенітет та повагу свободи. Данте обґрунтовує необхідність відновлення Римської імперії, після чого до новоутвореної держави приєднуються інші народи, що, в решті решт, призведе до об'єднання Європи, а в майбутньому й до створення всесвітньої конфедерації держав.

Ідею універсальної монархії розвинув надалі Себастьян Мюнстер (1488–1552), настановами якого користувався Карл V. Він використовував алегорію у зображенні Європи, яка поставала як молода дівчина, головою якої була Іспанія, пуп — це Богемія (Чехія), груди — Франція та Німеччина, а руки й ноги — Італія та Данія. Саме ці країни могли утворити єдине ціле та мали об'єднатися в імперію на чолі з монархом. Ця імперія могла також розширитися, включивши в свій склад Росію та країни Балтії, завдяки чому європейська імперія стала б найбільш повною та могутньою.

Значного поширення набували проекти об'єднання Європи на основі релігії. Серед них можна умовно виокремити два основних типи: ті, що обмежували християнство католицизмом та протестантизмом, та ті, що включали всі християнські народи. Поширення таких думок обумовлено необхідністю встановлення миру серед християнських народів, а також організації опору туркам та іншим мусульманським народам, які здій-

снювали набіги на землі християнських народів. «Іншування» Сходу почалося ще в Середньовіччі та було пов'язано з посиленням папської влади та прагненням повернути Константинополь.

Так, першу групу проектів, в яких відображається ідея створення унії католицьких держав, представляють такі мислителі, як П'єр Дюбуа та герцог де Сюллі. В XIII столітті особливо актуальною поставала ідея єдності християнських народів, відновлення святої землі, яка на той час знаходилася під владою мусульман. П'єр Дюбуа, наближений до французького короля Філіпа IV Красивого, в 1306 р. пише роботу «Відновлення Святої Землі» («De recuperatione Terrae Sanctae»). Він пропонує всім католицьким християнам одночасно об'єднатися в єдиний європейський союз, який буде засновано на принципах внутрішнього миру та виправданій війни проти турків та арабів. Цей союз мав очолити французький король, який отримував право вилучати майно і землі в тих правителів європейських земель, які б розпалювали ворожнечу всередині римокатолицької Європи. Так, Дюбуа був першим, хто запропонував модель єдиної європейської держави, заснованої на єдності релігії та очолюваної єдиним монархом.

Герцог де Сюллі (1560–1641), помічник короля Генріха IV, висуває новий проект політичної перебудови Європи — «великий задум» («Grand Dessin»). Він полягає в тому, що 15 європейських християнських держав приблизно однакових за своєю могутністю та розвитком утворюють федерацію зі спільною загальною радою та регіональними радами. З цих країн має бути 6 спадкових монархій, 5 конституційних монархій, 4 республіки. Це, на думку Сюллі, сприятиме встановленню рівноваги в союзній державі, в якій сповідуватиметься лише католицизм та протистантизм. Таким чином можна уникнути релігійних війн та протистояти мусульманам і православним, які за природою своєю є варварами зі схожою культурою та звичаями, протилежними європейським. «Новий порядок» Сюллі гарантував мир та безпеку в Європі шляхом реалізації унікального об'єднаного проекту.

Інша група проектів єдиної християнської Європи представлена доробками таких мислителів як Еразм Роттердамський та Шарль де Сен-П'єр. Роттердамський проголошував єдність християн незалежно від національності, що створює умови для існування спільної християнської свідомості, а, відтак, і спільного мирного співжиття. Аббат Сен-П'єр до того ж наголошує на необхідності «конфедеративного правління, яке, об'єднуючи народи, ... підпорядковує ... авторитету

закону» [6, с.109]. Такий союз об'єднаних спільною християнською ідеєю держав забезпечить мир та баланс сил в Європі. В своєму «Проекті вічного миру в Європі» (1712–1729) він звертається до історії Священної Римської імперії та особливостей поширення християнства, що зумовлює рівномірність і однорідність влади в Європі, до якої він відносить всі християнські держави. Тож існують всі умови для утворення європейського союзу, верховним органом влади якого мали стати збори представників держав-членів. Вони не мали б права втручатися в справи країн, а лише регулювали б відносини між державами та запобігали б поширенню революцій та повстань. Також однією з основних умов утворення подібного союзу проголошувалася незмінність вже існуючих кордонів територій держав, які не можна було б дарувати, продавати або розділювати. Проект Сен-П'єра мав широкий розголос і отримав як схвалення, так і критику провідних тогочасних мислителів. Зокрема, Жан-Жак Руссо назвав його повною утопією, адже не християнство, а лише суспільний договір міг стати основою для об'єднання. До того ж він критикував Сен-П'єра за прагнення позбавити європейські держави суверенітету.

Існують також проекти політично єдиної Європи, які продовжують розгляд християнства як засаду об'єднання, але надають йому значення більш культурного, аніж релігійного феномену. Такі вчені як Новаліс (Фридрих фон Харденберг), Карл Рохан (Rohan) та Вільгельм Хайле (Heile) необхідність створення європейського союзу пов'язували з тяглістю еллінської культури та її визначним впливом на характер суспільного життя народів. Новаліс звертався до античної та середньовічної Європи як до ідеалу духовної культури, де можна було віднайти зразковий політичний і державний устрій. Саме спільність культурно-естетичного розвитку Західної, Центральної та Східної Європи обумовлює її єдність та можливість створення великої могутньої держави. Рохан та Хайле пропонували створити «Європейський культурних союз» [9, с.102], який би також включав Об'єднане Королівство та СРСР.

Найбільш велика група проектів об'єднання Європи — це власне політичні плани, в яких за основу об'єднання взято принцип політичної доцільності та необхідності створення умов для безпеки та миру в Європі. Серед таких проектів можна виокремити два типи: ідеї створення політичного союзу європейських народів (федерації та конфедерації) та обґрунтування необхідності об'єднання держав у Сполучені Штати Європи. Вони схожі між собою в окресленні загальних характеристик

майбутнього політичного устрою Європи, але відмінні у визначенні цілей об'єднання.

Першим, хто заропонував об'єднання Європи на засадах рівноправ'я, незалежності та мирного співжиття народів, був чеський король Георг Подебрад. З огляду на особливості історичної епохи пізнього Середньовіччя, в проєкті об'єднання Європи Подебрада присутні звертання до християнської моралі, врахування папаської влади та інші елементи впливу релігії на політику, але вони не є домінуючими. Подебрад запропонував план створення «Європейського союзу правителів» [9, с.63] для забезпечення миру шляхом федерації народів без панування єдиного папи або світського правителя. Наголос на необхідності спільної оборони від турків та проведення хрестових походів дозволяв Подебраду уникнути анафеми від церкви, незважаючи на проголошений ним принцип секуляризації в майбутній союзній державі. Його пропозиція містила такі положення як: право на відшкодування збитків союзних держав під час воєн, переслідування порушників миру, вирішення спірних питань за допомогою суду, який враховує думку більшості народу. Інституціями управління в союзі повинні були стати постійний дорадчий колегіум, який мав би змінне місце зібрання і регулярнодіючі органи, та спеціальна рада, що виконувала установчі та судові функції. Проєкт Подебрада був першим, в якому формулювалася ідея світського союзу європейських держав.

Значно пізніше ідею мирної світської федерації в Європі розвинув Іммануїл Кант, який в роботі «До вічного миру» розкриває ідею «федерації, яка має охопити всі держави і призвести таким шляхом до вічного миру» [6, с. 37]. Зважаючи на суспільно-філософські погляди Канта, можна стверджувати, що до об'єднання він перш за все закликає європейські країни, які мають розпочати федеративне об'єднання світу.

Французький утопіст Анрі Сен-Сімон в роботі «Про реорганізацію європейського суспільства» («De la réorganisation de la société européenne», 1814), написаній разом з Августином Тьєррі, наголошує на необхідності створення єдиної гомогенної Європи. Цей процес повинні розпочати Франція і Англія, які після об'єднання мають утворити спільний парламент, який обере загальноєвропейського короля. Саме ці країни сприятимуть поширенню конституційних порядків по всій Європі, вирішенню міждержавних суперечок, після чого буде створена європейська федерація.

Окремою групою політичних проєктів об'єднання Європи постають ті, в основу яких покладені принципи керівництва та панування однієї певної нації в новоутвореному союзі. Зокрема, Наполеон Бонапарт заявив свої претензії на панування на всьому континенті. Він прагнув до створення єдиної Європи, неподільним правителем та провідником європейської цивілізації мав стати він сам. Ідею об'єднання Європи відстоював Теодор Жоффруа (1792–1842), для якого Європа є авангардом людства, а Франція — авангард Європи

Націоналістичні погляди були найбільш розвинені в Німеччині. Більшість з них спиралася на твердження Фрідріха Гегеля про існування та збереження абсолютної світової ідеї саме на німецькій землі. Уникаючи імперських тенденцій, німецький публіцист Константин Франц уже наприкінці XIX ст. вивів досить конкретні шляхи досягнення політичної стабільності в Європі, для чого він пропонував визнати Прусію та Австрію ядром об'єднання європейських народів, до якого мали згодом приєднатися Угорщина, Румунія, Литва, Польща, Болгарія, Бессарабія, Голандія, Швейцарія, Лотарінгія та Савоя (Франція). В такий спосіб буде утворено сильну федеративну державу, керівництво якою візьме на себе Німеччина.

Франца наслідує Фрідріх Науман, який пропонує проєкт «Серединної Європи» (1915). Так само як і Франц, він виходить з необхідності утворення федеративної Європи, але як форму організації внутрішнього політичного устрою він вбачає демократичну республіку, а спосіб панування в світі — економічну гегемонію Європи. Він пропонує створити світову економічну область, яка має бути єдиним цілим та зосереджуватися в Європі. Тож найкраще для цієї мети підходить створення економічного та військового союзу у вигляді європейської конфедерації народів, провідним, центральним елементом якої буде Німеччина. Науман був першим, хто обґрунтував необхідність економічного союзу між державами Європи.

Претензії Німеччини на панування в Європі, особливо шляхом її об'єднання продовжили націонал-соціалісти. Адольф Гітлер, Йозеф Гебельс, Вальер Функ (Funk) стверджували необхідність створення нового образу Європи, в якому основним елементом мав бути єдиний європейський економічний простір. Але до управління ним готові ще не всі народи, тож вони мають передати свої повноваження німцям, які зможуть забезпечити процвітання Європи та повноцінну боротьбу з більшовизмом та американізмом.

Провідна роль Італії в об'єднаній Європі обґрунтовувалася Вінченцо Джоберті (1801–1852). Об'єднання Європи, на його думку, має розпочатися з Італії як носія високої культури та центра християнства. Католицька церква повинна взяти на себе відповідальність за це, тоді Рим стане політичним провідником нового союзу.

Після утворення Сполучених Штатів Америки та їх затвердження як сильної держави активно почали розвиватися ідеї про створення альтернативного політичного проекту Сполучених Штатів Європи. Щодо того, хто вперше використав це поняття, немає єдиної думки: Віктор Гюго, Джузеппе Мадзіні або Карло Каттанео. Та основи цієї ідеї розробив ще в XVII ст. Американський політичний діяч Вільям Пен в «Есе про теперішній і майбутній мир в Європі» (1693). Він пропонував створити «Європейську лігу або конфедерацію», структуру якої «утворюють Штати і уявляють собою провінції, які відповідають державам Європи, які ... через своїх представників мають утворювати європейський Конгрес, Парламент або Палату держав» [6, с.104]. Таке правління мало засновуватися на принципах справедливості та мирного вирішення міждержавних суперечок. До Європи він відносить як Польщу та Курляндію (західна частина сучасної Латвії), так і Російську імперію й Туреччину. Зібрання союзного парламенту мало проводитися один–два рази на рік, відповідно до прийнятої конституції. Кожна держава отримувала певну кількість голосів на загальноєвропейських зборах, яка була б пропорційна не кількості її населення, а значущості її території, але не менше одного і не більше дванадцяти голосів (для Німеччини). Свій проект європейського об'єднання Пен спрямовував на подолання релігійної ворожнечі в Європі демократичними шляхами.

Більше, ніж через століття потому в серпні 1849 року Віктор Гюго виступив на Конгресі миру з доповіддю, в якій окреслив майбутні дебати європеїзму. Він заявив, що «ми наочно побачимо два гігантських союзи — Сполучені Штати Америки та Сполучені Штати Європи» [2, с.209]. Європу населяє єдина нація, яка прагне до єднання та встановлення рівності людей та держав. До того ж Джузеппе Мадзіні застосував лозунг єдиної Європи та Сполучених Штатів Європи в своїй політичній діяльності в Італії. Ця ідея поширилась серед провідних політичних діячів і після Другої світової війни Вінстон Черчіль в промові до студентів Дюріхського університету 9 вересня 1946 р. проголосив необхідність побудови «чогось на зразок Сполучених Штатів Європи» [10], де матеріальні та владні ресурси одних країн не чинитимуть тиску на інші

країни. Це дозволить уникнути війн в Європі в майбутньому та засновати цілісну правову державу. Основна відмінність ідеї США від інших проектів об'єднання Європи полягає в тому, що вона була виголошена і розвинута провідними політичними та культурними діячами, лідерами різних країн світу. В той час, як деякі інші проекти політичної уніфікації були зазвичай подані та обгрунтовані мислителями та науковцями.

Окремо можна розглянути проект Пан'Європи, висунутий Річардом Куденхове-Калергі, який набув широкого значення в світовій політиці та зумовив перебіг дебатів про Європу між двома світовими війнами. В ньому ще більш політичного характеру надано культурі, яка зумовлює спорідненість європейців по духу, що сприяє їхньому об'єднанню в сильну федеративну державу. Куденхове-Калергі вважає, що найбільшою «перепорою до створення Пан'Європи є німецько-французьке суперництво» [9, с.101]. **В 1922 р. він проголосив необхідність створення єдиної Європи, яка б простягалася від Португалії до Польщі, вже 1923 р. видав маніфест «Пан'Європа», а з 1924 р. почав видаватися однойменний журнал.**

На думку Куденхове-Калергі, культурна єдність Європи дає право говорити і про єдину європейську націю, яка за мовними та політичними ознаками розділена на різні групи. Можна виокремити такі основні кроки створення єдиної держави — Пан'Європи або Організації об'єднаних народів Європи:

— скликання конференції декілької європейських урядів з метою створення комісії з питань загального суду, гарантій безпеки, пересування народів, валюти та інше;

— підписання забов'язувальних гарантій між демократичними державами континентальної Європи та введення єдиних пан'європейських кордонів та валюти;

— об'єднання армії та флоту, створення єдиного європейського парламенту, який складався б з двох палат: Палати Народів (300 депутатів) та Палати Держав (27 представників урядів);

— розробка європейської конституції та посилення почуття європейської солідарності.

Саме через виведення на перший план Куденхове-Калергі культурної спільності європейців та подальшу детальну розробку політичних заходів зі створення єдиної Європи, які набули широкого розголосу та мали прихильників серед мислителів та політичних діячів як в той час,

так і сьогодні, проект Пан'Європи варто виокремити серед інших варіантів об'єднання Європи.

Найбільш активним прихильником даного проекту був міністр закордонних справ, а згодом прем'єр-міністр Франції Арістід Бріан, який здійснив ряд конкретних заходів зі створення Пан'Європи та розпалив дебати з приводу нового політичного образу Європи («План Бріана»). У Відні 3–6 жовтня 1926 р. відбувся Перший Пан'європейський конгрес, де був створений Пан'європейський союз, президентом якого обрали Бріана.

Він був переконаний, що між народами, чиє географічне положення є таким, як в європейських народів, безумовно має виникнути федеративний союз. Бріан звернувся до європейської спільноти з «Меморандумом про організацію режиму європейського федеративного союзу» (травень, 1930). Він вперше вжив словосполучення «Європейський Союз» для позначення міждержавного утворення європейських народів, основним принципом взаємодії між якими буде повага суверенітету союзних держав. Бріан пропонував створити наступні органи управління.

Європейська Конференція — провідний орган, який складався б з представників національних урядів.

Постійна політична комісія — виконавчий орган союзної Європи.

Секретаріат — опора адміністративного управління.

Бріан надавав пріоритет військовій безпеці та політичному союзу, який мав виражатися в об'єднанні кордонів європейських держав. Щоправда, план Бріана був підтриманий лише деякими політичними діячами, а широкої народної підтримки так і не набув. Сприймавши ідеї Куденхове-Калергі, Бріан наситив його більшим політичним змістом та переніс акцент зі спільної культури європейців на зручне георгафічне положення, яке мало обумовити об'єднання європейських держав.

Отже, проекти об'єднання Європи можна систематизувати в групи та звести у таблицю (Додаток 1).

Засади та форми об'єднання	Ідейні представники
Імперія на чолі з монархом	Данте Аліг'єрі, Себастьян Мюнстер
Християнство, обмежене католицизмом	Герцог де Сюллі, П'єр Дюбуа, Пій II, Новаліс
Всі християнські держави	Еразм Роттердамський, Шарль де Сен-П'єр

Власне політичні проекти:	
- Політичний союз	Георг Подебрад, Імануїл Кант, Анрі Сен-Сімон,
- Панування однієї нації	Наполеон, Константин Франц, Фрідріх Науман, Адольф Гітлер, Йозеф Гебельс, Вальер Функ, Теодор Жоффруа, Вінченцо Джоберті
- Пролетарська Європа	Лев Троцький
- СШЄ	Вільям Пенн, Віктор Гюго, Вінстон Черчіль
- Пан'Європа	Річард Куденхове-Калергі, Астід Бріан
Економічні союзи, спільний ринок	Емері Крюсе, Імануїл Кант, Анрі Сен-Сімон, Августин Т'єррі, Роберт Шуман і Жан Моне

Критерієм для систематизації слугують основні ідеї, покладені в основу об'єднання Європи, що дозволяє незалежно від історичного періоду їхнього виникнення, проаналізувати їх сутність та віднайти спільні й відмінні риси.

Незважаючи на велику кількість проектів об'єднання Європи, втілитися в життя деяким їх постулатам судилося через економічну унію. Реалізація ідеї об'єднання Європи стала можливою після Другої світової війни, коли Роберт Шуман 9 травня 1950 р. проголосив про необхідність підпорядкування всього німецько-французького виробництва вугілля та сталі спільному вищому органу. Цей проект був розроблений Жаном Моне, який став першим президентом Європейського об'єднання з вугілля та сталі (ЕССС). Так ідея єдиної Європи набула конкретного вираження в міжнародній політиці та дала поштовх подальшому розвитку європейських інституцій, що призвело до створення Європейського Союзу.

Таким чином, ідея об'єднання Європи не є новою, а виникла під впливом релігійних та монархічних протистоянь ще за часів Середньовіччя. Протягом століть були висунуті різні проекти об'єднання Європи, що базувалися на різних засновках. Данте Аліг'єрі, Себастьян Мюнстер пропонували здійснити політичний акт і утворити загальноєвропейську імперію на чолі з монархом, проекти об'єднання християн і протистояння туркам висувалися герцогом де Сюллі, П'єром Дюбуа,

Еразмом Роттердамським, Шарлем де Сен-П'єром, ідеї політичної уніфікації Європи відстоювали Георг Подебрад, Іммануїл Кант, Анрі Сен-Сімон, а націоналістичного забарвлення їм надавали Константин Франц, Фрідріх Науман, Адольф Гітлер, Йозеф Гебельс, Вальер Функ, Наполеон, Теодор Жоффруа, Вінченцо Джоберті. В той же час про необхідність створення Сполучених Штатів Європи відкрито заявляли Вільям Пенн, Віктор Гюго, Вінстон Черчіль, а Річард Куденхове-Калергі запропонував проєкт нової союзної держави — Пан'Європи, який був опрацьований Арістідом Бріаном. В решті решт реалізованим був проєкт економічного союзу двох європейських країн — Франції та Німеччини, який трансформувався на сьогодні в один з найрозвиненіших політичних проєктів — Європейський Союз.

Тож основна ідея всіх наведених політичних проєктів єдиної Європи буда реалізована — це створення союзу європейських держав, керівництво яким перебрали на себе наднаціональні органи управління. Та які б політичні, економічні, соціальні, культурно-релігійні чинники не сприяли б цьому, в основі об'єднавчого процесу все одно має бути політична ідея Європи.

Література:

1. Борко Ю. А. От европейской идеи — к единой Европе. — М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2003. — 464 с.
2. Гюго В. Собрание сочинений в 15 т. Т 15: Дела и речи М.: Гослитиздат, 1956. — 824 с.
3. Данте Алигьери. Монархия/Центр фундаментальной социологии/В. П. Зубов (пер.с итал.), А. Л. Доброхотов (вступ.ст.). — М.: Канон-пресс-Ц, 1999. — 192 с.
4. Идентичность Европы: вопросы, позиции, перспективы.//Идеи Европеизма во второй половине XX века: Реферативный сборник./РАН ИНИОН, ред.-сост. Гусаров Ю. А. — М., 2000. — 215 с.
5. Ружмон Д. де. Відкритий лист до європейців.//<http://www.management.com.ua/vision/vis012.html>
6. Трактаты о вечном мире. — М., 1963//http://www.marsexh.ru/lit/traktaty_o_vechnom_mire.html
7. Швиммер В. Мечты о Европе. Европа с XIX века до рубежа третьего тысячелетия./Пер. с нем. Л. Пантиной. — М.: Олма-Пресс, 2003. — 383 с.

8. Frantz C. Untersuchungen über das europäische Gleichgewicht // <http://books.google.com.ua/books?id=RvcMAAAAYAAJ&prints=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
9. Gehler M. Europa: Ideen, Institutionen, Vereinigung. — München, 2005. — 480 s.
10. Winston Churchill's Speech to the Academic Youth. Zürich, 1946. // <http://www.europa-web.de/europa/02wwswww/202histo/churchil.htm>

Донская А. Г. Основные политические проекты объединения Европы

Рассматриваются различные варианты объединения Европы, которые возникали начиная со времен Средневековья и до середины XX в. Ключевые слова: *идея Европы, проекты объединения Европы, европеизм, Европейский Союз.*

Donska A. G. The main political projects of uniting Europe

In this article are being reviewed a different versions of the uniting Europe, which had appeared since the Middle Ages to the middle of the 20th century.

Keywords: *the idea of Europe, uniting Europe projects, Europeanism, European Union.*

УДК 316.334.3

БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМНИЦТВА В ОЛІГАРХІЧНІЙ ДЕРЖАВІ

Марченко Ю. В. ©

Кандидат політичних наук, докторант Національного інституту стратегічних досліджень

Концептуалізуються особливості функціонування підприємництва та забезпечення його безпеки в олігархічних державах.

Ключові слова: *підприємництво, безпека, держава, олігархія.*

Дана стаття є черговою у серії публікацій, присвячених формуванню соціально-політичного виміру системи безпеки підприємництва в Україні. Одним із ключових завдань стало конструювання соціально-політичних моделей системи безпеки підприємництва в державах з різними політичними режимами. Зокрема, в попередніх розвідках автором проаналізовано моделі забезпечення безпеки підприємництва в демократичному та ліберальному типах суспільств (розкрито їх інституційні межі і можливості), виявлено спільні риси формування безпеки підприємництва в недемократичних суспільствах, дослідження соціально-політичні виклики і загрози безпеці підприємництва.

Спираючись на напрацьовані концептуальні ідеї, зокрема, на [5], у цій статті спробуємо виявити специфічні риси забезпечення безпеки підприємництва в олігархічній державі.

Виявлення особливостей забезпечення безпеки підприємництва в олігархічній державі є особливо актуальним для України, в якій тенденції олігархізації розгортаються дедалі яскравіше, проникаючи в різні сфери суспільного життя. Ускладнення, яких завдають процеси зосередження законотворчої ініціативи в межах олігархічної політичної еліти, унеможливають участь громадськості у формуванні державної політики в сфері підприємництва та бізнесу, — а тому перешкоджають як розвитку підприємництва в країні, так і зміцненню демократії в цілому.

Згідно філософських словників, олігархія (*від греч. oligarchia*) — це панування невеликого коло осіб, родів, сімей і груп, що захопили владу [8]. Більш детально: олігархія — замкнута правляча група, згуртована внутрішніми інтересами і плановими за типом взаєминами.

Колегіальний авторитаризм дозволяє такій групі правити солідарно, практикуючи специфічну колективність поглядів і цілей при функціональному розподілі праці між членами групи. Офіційні найменування олігархій — Директорія (Франція, XVIII ст.), Державна Рада, Таємна Рада, Синод, Хунта, Президія або Політичне бюро партії, Центральний комітет, колегія (міністерства) і т. д.

Олігархії можливі в будь-якій сфері колективної і масової діяльності і на будь-якому її рівні — вона може бути політичною, військовою, економічною, фінансовою, партійною, науковою, виробничою, адміністративною і т. д.

Одним із перших системне бачення особливостей олігархічної держави навів Платон, який розрізняв декілька форм державного правління: монархія, аристократія, тимократія, олігархія, демократія, тиранія. Олігархія з'являється внаслідок накопичення багатства у приватних осіб. Цей устрій ґрунтується на майновому цензі. Владу захоплює група багатих, тоді як бідняки не беруть участі в правлінні. Олігархічна держава, що роздирається ворожістю багатіїв і бідняків, буде постійно воювати сама із собою [6]. Тому традиційним стало і негативне ставлення до олігархії.

Первинне значення терміну «олігархія» — правління небагатьох. Згідно аристотелівської типології режимів, олігархія розглядалася як зіпсована форма аристократії (чистої форми) — правління кращих і протиставлялася демократії — правлінню багатьох. У політичній історії новітнього часу відпало зіставлення олігархії аристократії, але збереглася її опозиція демократії. Творці теорії еліт (Р. М'яська, В. Парето) зробили спробу усунути негативну оцінку олігархії: з того, що править завжди меншина, вони зробили висновок про олігархічність будь-якого колективного правління, включаючи демократичне. Тим не менше не колективність (колегіальність) і не чисельність правителів, і не їх елітарність, а зв'язок членів групи круговою порукою, її замкнутість і авторитарні відносини з суспільством визначають її олігархічність [4].

Приклади олігархій включають колишній Радянський Союз, де тільки членам Компартії дозволялося голосувати або очолювати будь-яку структуру; Французький уряд Першої Республіки під Директорією; і Польсько-Литовська держава (тільки дворянство могло голосувати). У часі стародавніх Греків, Спарта була олігархією, що стикалася з демократичним містом Афіни (ці дві нації кінець кінцем зійшлися у війні,

в якій Спарта завдала поразки Афінам, що обумовило на певний час особливості державного управління Грецією).

Олігархією постає традиційна китайська політична система, центральне місце в якій посідають розширені родини, які знають конфуціанське вчення. Останнє досить давно поставало головним критерієм відбору чиновників на вищі управлінські посади, і хоча формально будь-хто міг їх зайняти, реально час і гроші для відповідної освіти знаходились в досить обмеженого кола родин. Адже для цього треба було знати і класичну, і літературну китайську мови, і офіційний діалект для ділового спілкування [9].

Сучасний приклад олігархії презентує Південна Африка двадцятого сторіччя. Тут, основні характеристики олігархії особливо легкі для спостереження, з тих пір, як форма Південноафриканської олігархії була заснована на расі. Після Другої Війни Бура, мовчазну згоду було досягнуто між англо- і афро-мовними білими. Разом, вони склали близько двадцяти відсотків населення, але цей маленький відсоток управляв чисельним кольоровим населенням і населенням змішаної раси. Білі мали доступ фактично до всіх освітніх і торгових можливостей, і вони перешкоджали отриманню цих можливостей кольоровою більшістю. Хоча цей процес йшов починаючи з середини 17-го-18-го сторіччя, після 1948 це стало офіційною урядовою політикою і стало всесвітньо відомим як апартеїд. Це тривало до встановлення демократії в Південній Африці в 1994 році.

Починаючи з краху Радянського Союзу у грудні 1991 р., ті, хто ексклюзивно володів заснованими в Росії транснаціональними корпораціями, зокрема виробники нафтового, природного газу, і металу, стали олігархами. Приватизація дозволила їм накопичити феноменальне багатство практично напередодні. У травні 2004 р., Російське видання *Forbes* ідентифікувало 36 з цих олігархів, капітал яких складав більше 1 мільярду доларів [12].

Дослідники вирізняють також так звану конкурентну («погоджувальну») олігархію, вона постає ніби проміжним варіантом між олігархією і демократичним ладом правління. Так само, як і в іншому (розташованому на іншому полюсі) проміжному типі — плюралістичній демократії, яка дає більший простір для участі мас, в обох типах погоджувальних систем активну участь в політиці беруть люди, що володіють високим суспільно-економічним статусом. Так, у XIX і початку XX в. у окремих частинах Західної Європи і Латинської

Америци політичні системи функціонували як конкурентні олігархії. Англія ХІХ в. є прикладом такої олігархії. Домінували елітарні групи, що займали вищі сходинки ієрархічних сходів. До їх числа відносилися королівська сім'я, англіканське духівництво, земельна аристократія, дрібномаєтне дворянство, нові промисловці (текстильні фабриканти), комерсанти, лондонські фінансисти і державні службовці вищого рангу, юристи, журналісти і письменники. З цієї олігархічної системи були практично повністю виключені неімущі класи, заводські і некваліфіковані робочі, жінки, ірландці і католики. У Чилі, Аргентині і Уругваї на володіння політичною владою претендували декілька пануючих еліт — католицький єпископат, крупні землевласники, власники копалень і копалень, комерсанти, юристи і армійські офіцери. Незважаючи на свій олігархічний характер, ці системи проводили парламентські і президентські вибори, мирилися з існуванням деяких громадських свобод і підтримували розділення виконавчої і законодавчої влади [9]. Логічно, що саме їх консенсус визначав параметри і способи захисту підприємництва.

Як зазначає Г. Коржов, у модерному науковому дискурсі поняття «олігархія» почали використовувати для позначення моделі управління в рамках певних інститутів масової демократії, таких як політичні партії, профспілки, групи інтересів та лобі. У цьому сенсі популярності набув «залізний закон олігархії», сформульований Р. Міхельсом у роботі «Політичні партії» (1911). На початку 90-х-рр. минулого сторіччя поняття набуло нового звучання та почало використовуватись у більш широкому соціальному контексті по відношенню не стільки до моделі управління окремими організаціями, скільки до специфічної форми урядування в державі загалом.

Навідміну від багатьох теоретиків олігархічного ладу, які наголошують на його тимчасовості, на тому, що він закономірно необхідний для країн в стані політичної трансформації, — Г. Коржов тлумачить його як специфічну форму модернізації, які здатна встановлюватись на тривалий період (і навіть вкорінюватись у суспільстві). Для цього дослідник висуває серйозне обґрунтування, що олігархія являє собою продовження, розвиток і перенесення на вищий рівень державного управління *кланової моделі суспільної організації*, яка базується на неформальних структурах влади, прихованих і потужних кланах. За визначенням Н. Дінелло, яка досліджувала соціальні мережі у двох постсоціалістичних суспільствах, Росії та Угорщині, клан є партикуляристською та щільною мережею,

базованою на довірі та надійності, ієрархічною та непрозорою. У такій мережі домінує вертикальна модель обміну та асиметричні обов'язки сторін [10, с. 595–596]. Кожний клан розділяє певну систему цінностей, символів, інтересів, норм поведінки, підтримує сильну внутрішньогрупову дисципліну та солідарність, а також зберігає бар'єри на вході. Клани побудовані на непрозорості соціальних відносин, на принципах непублічності суспільної діяльності. Заглиблений своїми коріннями в традиційне суспільство, клан у сучасних умовах може відігравати суттєву інтеграційну функцію, згуртовуючи певну сукупність людей у боротьбі за обмежені ресурси. Водночас в інших частинах соціального простору створюється певне розрідження, слабкість соціальних зв'язків, атомізація індивідів. Це надає клану додаткових переваг, дозволяючи, з одного боку, користуватися слабкістю інших форм суспільної інтеграції та привласнювати ресурси тих, хто опинився за його межами, а з іншого, — робить кланову модель більш привабливою в очах індивідів, залучаючи додаткові людські ресурси.

У сучасних економіках кланові структури створюються для пошуку рентних переваг на противагу діяльності, націленої на зростання прибутку.

Клани в українських умовах використовують державні інституції для досягнення своїх вузькоприватних або корпоративних цілей, фактично привласнюючи державні функції як такі. Оскільки існує декілька кланів, виникає потреба в координації їх діяльності та недопущенні або хоча б мінімізації конфліктів у їх взаємовідносинах. Таку функцію може брати на себе авторитарний правитель, що і спостерігалось в Україні протягом президентства Л. Кучми [3, с. 106–107].

Клани є центральною ланкою в ланцюгу системи *патрон-клієнтських відносин*. Це певні центри організації та самовідтворення всієї системи, які сприяють її поширенню та зміцненню в суспільстві загалом. Р. Кауфман [11, с. 285] вирізняє три ключові характеристики патрон-клієнтських відносин: 1) вони відбуваються між акторами нерівного соціального статусу та рівня владних повноважень; 2) вони ґрунтуються на принципі взаємності; 3) вони носять партикуляристський і приватний характер, тільки частково базуючись на публічному праві або соціальних нормах. Такий тип відносин може мати місце як у рамках демократичного, так і авторитарного режимів, виконуючи при цьому різні функції і допомагаючи акторам досягати різних цілей.

В умовах суспільства, що трансформується, клієнтела має особливо привабливу силу для значної частини населення. Перш за все, це пов'язано з великими економічними та соціальними втратами, яке несе суспільство протягом періоду трансформації, і відсутністю ефективної системи мінімізації таких втрат, неадекватністю моделі та інститутів соціального захисту. Коли публічний простір не пропонує людині механізмів підтримки, вона шукає їх у просторі не публічному.

По-друге, трансформація супроводжується масштабною дезінтеграцією суспільства, атомізацією суспільних відносин і поширенням аномії не тільки серед верств населення, які зазнали значних втрат, але й серед тих, хто подолав труднощі й досяг успіху. В таких умовах публічний простір набуває в очах людей особливої небезпеки та підсилює відчуття відчуження. Людина шукає більш персоналізованих відносин, відчуття приналежності до певної соціальної спільноти і знаходить його в клієнтельній мережі.

По-третє, відновленню та посиленню клієнтели сприяє попередній досвід, а саме стійкі патерналістські стереотипи відносин, які склалися в умовах радянського суспільства.

Інший сучасний дослідник Т. Плахтій [7] пояснює механізм міцності олігархічної моделі через саму *організаційну структуру олігархії*. У ній тісні взаємостосунки та згуртованість забезпечується неформальними взаєминами між відносно рівноправними учасниками олігархічної групи, у процесі яких відбувається вироблення та прийняття групових рішень, що спрямовані на реалізацію їх колективних інтересів. Прийняті консенсусом групові рішення реалізуються формальними, ієрархічно структурованими організаціями, що є підконтрольні учасникам «тісно згуртованої групи осіб». Таким чином, олігархічні групи застосовують неформальний спосіб вироблення та прийняття рішень, який юридично не регламентується, його неможливо зафіксувати та зробити прозорим і відкритим, встановити кінцеві цілі учасників та їх колективну стратегію. Внаслідок цього процес вироблення та прийняття рішень в олігархічній групі є захищеним від законодавства, від впливу конкуруючих груп такого ж типу, а найголовніше — від контролю зі сторони легальних організацій громадянського суспільства та політичних партій.

Простіше кажучи, розглядаючи олігархію як соціальний організм, неможливо точно встановити місце розташування його мозку — центру вироблення та прийняття рішень, що, в свою чергу, обумовлює невразливість такого організму для інших, конкуруючих соціальних організмів.

Причому учасники закритої неформальної групи дуже добре усвідомлюють власні інтереси — вони мотивовані матеріально, а рівень цієї мотивації є надзвичайно високим і вимірюється мільярдами умовних одиниць. Сформована на таких мотиваціях світоглядно-ідеологічна компонента олігархічних груп передбачає любов, справедливість, рівність та інші високі якості по відношенню лише до вузького кола «своїх» у той час, коли у стосунках з «чужими» цілком правомірним вважається проявлення якостей, що протилежні переліченим.

Розглядаючи механізм функціонування олігархічної моделі на мікрорівні державного управління — на рівні районного центру, Т. Плахтій демонструє специфічний парадокс олігархічного режиму — адже у своїй сукупності місцеві олігархії *здатні* пасивно протистояти олігархіям верхніх ешелонів, саботувати їх рішення та директиви, якщо вони суперечать інтересам членів місцевих олігархічних груп. Іноді, у нестабільних державах — олігархія з незавершеним процесом перерозподілу влади і власності — це призводить до перехоплення влади конкуруючими, часто підтримуваними ззовні, олігархічними групами, яке відбувається у формі насильницьких і кольорових революцій, військових переворотів, тощо. Щоправда, дуже часто ця здатність ними не використовується, з тих же причин, чому і частина опозиційних сил перестає бути опозиційною — з причин матеріально-фінансових (детальніше описаних вище, при розгляді кланового характеру олігархічних груп).

Окремих відчайдухів, які наслідились кинути виклик олігархічному ядру, Т. Плахтій іронічно називає «робінгудами» і робить висновок, що класичні організації громадянського суспільства та політичні партії з ієрархічною структурою самостійно неспроможні подолати олігархічні режими. Вони можуть це зробити лише ставши інструментом перехоплення влади в руках інших конкуруючих олігархічних груп чи зовнішніх акторів та отримавши від них організаційні та матеріальні ресурси або, у випадку, коли самі стануть «дорослою» олігархічною групою та сконцентрують у своїх руках відповідні ресурси. Цитуємо: «У разі успіху переможець дракона сам стає драконом і змушений надалі жорстко дотримуватися своєї нової ролі». Це обумовлено тим, що основою олігархічного режиму є відповідна йому, змінна структура елітних груп на всіх організаційних рівнях суспільства, які в сукупності складають єдине ціле — «олігархат», де кожен елемент є точкою росту нових голів дракона. Ці нові голови, видаючи себе за ідейних прихиль-

ників, вростають в організаційне тіло переможця ще на перших кроках його шляху до перемоги, продовжуючи на марші грати за своїми правилами притаманну для них організаційну гру, результатом якої є новий дракон-переможець, який за певний час перевершує своїм потенціалом вбитого дракона [7].

І саме тому, якщо постає питання про те, чи можливо подолати олігархічну систему — то це можна зробити лише створивши нову альтернативну систему на основі складнішої структури організацій існуючих українських контреліт. Тільки нова система внаслідок очевидних переваг та набуття нею нових, недоступних олігархії, якостей, може вийти із «зачарованого кола» і безкровно витіснити стару систему шляхом її поступового поглинання — через поступову реорганізацію у нову структуру усіх організацій елітних груп в країні. Це реально (і в принципі матиме сенс) тільки тоді, коли на нижніх рівнях суспільства визріє готовність до цього: «основною відмінністю нової структури має стати можливість вироблення та прийняття рішень у складі великих груп, чисельність яких може постійно зростати без втрат якості, на противагу олігархічній структурі, яка уможлиблює реалізацію таких процесів лише у складі малих закритих груп. Лише у десятки і сотні разів більша чисельність учасників, що у своїй сукупності складуть «мозок» нового соціального організму, може компенсувати різницю у величині контр-ольованих ресурсів організаціями нової і старої систем» [7].

Інший, більш публіцистично оформлений погляд на механізм функціонування і забезпечення стійкості олігархічної держави, представлений І.Галайченком. Він пояснює цей феномен наявністю цілого *прошарку осіб*, які через власні матеріальні інтереси і бажання наблизитись до серцевини розподілу ресурсів обирають *обслуговування олігархії*, замовчуючи її негативний вплив на більшість народу.

Влада в олігархічній системі є цінністю сама по собі, бо гарантує доступ до ресурсів. Відтак навкруги неї формується перше коло пристосуванців. Вони самі є необхідними людьми, але не дотягують до статусу олігархів і прагнуть наблизитися «до тіла» для збереження та розширення своїх бізнес-можливостей (зокрема, власного збагачення за рахунок доступу до бюджетних коштів, приватизації об'єктів тощо) й набуття імунітету від переслідування [1].

Ми показали декілька тлумачень механізму забезпечення міцності олігархії. Фактично, вони не заперечують одне одного, і з них ми можемо побачити, що система забезпечення безпеки підприємництва в такому

суспільстві базується на володінні групою людей владою, матеріальними та іншими ресурсами. Фактично захищати за такої моделі будуть таке підприємство, яке належить одному з членів цієї групи або комусь із групи обслуговування, або комусь, кому треба догодити в інтересах олігархічного клану. А вже засоби тут можуть використовуватись найрізноманітніші: від надання різноманітних доступних згідно законодавства пільг тим, хто входить або наближений до олігархічного кола до прямого утискування «неугодних» підприємців за посередництвом дозвольно-контрольних органів.

Важливо, що олігархічна модель суспільної організації не є виключно політичною характеристикою, яка стосується правлячого режиму. Вона пронизує всі сфери суспільного життя. Так, із точки зору економічних пріоритетів і детермінант, в основі олігархічної моделі лежить індивідуальний матеріальний інтерес обмеженого кола осіб і тих, хто до них приймає [2].

У цілому, збереження олігархічної моделі знижує конкурентоздатність суспільства, стримує можливості його сталого якісного розвитку, створює суттєві обмеження для використання творчого потенціалу населення.

Таким чином, специфічність загроз підприємництву як соціальному інституту в олігархічній моделі визначається тими рамками, в які потрапляє кожна окрема підприємницька ініціатива. По суті, вона реально може отримати широке розгортання лише для обмеженого кола осіб, для інших же — представників того класу, який намагається і начебто має потенціал здобути характеристики «середнього» — підприємницька ініціатива обмежується небажанням олігархів ділитися владою на ресурси. У результаті — на фоні такої суттєвої переваги олігархічної моделі, як стабільність (остання підтримується тим владним колом осіб, яких все влаштовує, а порядок і традиція постають символічними для такої держави) — країна не використовує ініціативний творчий потенціал значної кількості економічно здібних громадян, не розвиває виробництво і втрачає багато шансів на виведення з-за межі злиденності основної маси населення. Загрози підприємництву в такій державі так само можна поділити на зовнішні і внутрішні, проте, на відміну, скажімо, від демократичної країни, в цьому випадку вони єдино спрямовані: закордонні олігархи детермінують за своїм бажанням розподіл ресурсів між країнами, а власні, у своїй державі, не протистоять і не намагаються

вибороти щось більше або інше, бо підтримують цей розподіл за певний особистий зиск.

Тому і питання безпеки підприємництва в такій моделі має дві складові. В офіційному вимірі підприємництво в країні існує, але реально воно втілюється в прибутковій діяльності лише крупних підприємств, власники яких входять до числа олігархів або наближених до них людей. Інші ж не допускаються до розподілу ресурсів, і їх безпека стає питанням самозахисту, а виживають і процвітають лише ті підприємства, існування яких вигідно владному колу.

В інформаційному суспільстві (на шляху становлення якого перебуває людство в цілому, поступово і Україна), додається досить сильний фактор сприяння олігархізації — прискорення інформаційного обміну, і зокрема за участі засобів масової інформації. Йдеться про маніпулятивний психогенний вплив на соціум через спеціально структуровані інформаційні потоки зі ЗМІ, агресивну цілеспрямовану рекламу для формування інтересів і бажань споживачів або електорату, інформаційні агресії для отримання контролю над ресурсами інших суспільств, та ін.

Література:

1. Галайченко І. Симбіонти: Олігархічна система в Україні існує з допомогою прислужників різного штибу/І. Галайченко//Тиждень. — № 25 (190). — 23 червня 2011.
2. Колодій А. Ф. «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність/Антоніна Колодій//Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. — Вип. 19. — 2001. — С. 31–35.
3. Коржов Г. О. Олігархія як модель обмеженої модернізації/Г. Коржов//Український соціум. — 2007. — № 1. — С. 104–114.
4. Кравченко И. И. Олигархия/И. И. Кравченко//Новая философская энциклопедия: в 4-х тт./под ред. В. С. Стёпина. — М.: Мысль, 2001. — Т. 2. — С. 456.
5. Марченко Ю. В. Соціально-політичні моделі формування безпеки підприємництва в недемократичних суспільствах/Ю. В. Марченко//Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2012. — Серія 22. — Випуск 7. — С. 79–86.
6. Платон. Государство/Платон [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/plato/01/0.html>.

7. Плахтій Т. Український «олігархат»: особливості оргструктури/Тарас Плахтій//Західна аналітична група.— 18.06.2012 [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=5184>.
8. Философский энциклопедический словарь (2010) [Электронный ресурс].— Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/2882.
9. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем/Ч. Ф. Эндрейн; пер. с англ. И. И. Мюрберг; ред. И. Б. Зорько.— М.: Весь мир, 2000 [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://all-politologija.ru/knigi/sravnitelnij-analiz-politicheskix-sistem>.
10. Dinello N. Clans for Market or Clans for Plan: Social Network in Hungary and Russia/N. Dinello//East European Politics and Society.— 2002.— Vol. 50.— № 3.— pp. 589–624.
11. Kaufman R. The Patron8Client Concept and Macro8Politics: Prospects and Problems/R. Kaufman//Comparative Studies in Society and History.— 1974.— Vol. 16, № 3.— P. 290–320.
12. Putin and the Oligarchs//Foreign Affairs.— 2004.— November/December [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/60263/marshall-i-goldman/putin-and-the-oligarchs>.

Марченко Ю. В. Безопасность предпринимательства в олигархическом государстве.

Концептуализируются особенности осуществления предпринимательства и обеспечения его безопасности в олигархических государствах.

Ключевые слова: *предпринимательство, безопасность, государство, олигархия.*

Marchenko Y. V. Safety of enterprise in an oligarchic state.

Features of enterprise realization and its safety providing in oligarchic states.

Keywords: *enterprise, safety, state, oligarchy.*

УДК 316.77:338.124.4

ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Костиця І. О. ©

Кандидат політичних наук, завідувач кафедри Міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв
Показано, що саме політична сфера переважно формує сучасний комунікативний дискурс як своєрідний буферний соціальний простір між державною владою та приватним життям особистості.

Ключові слова: суспільство, комунікація, політична комунікація, відчуження.

У сучасному технократичному суспільстві, що переживає кризовий етап свого поступу очевидною стає дегуманізація повсякденного життя людини, процес втрати відчуття своєї цілісності як особистості, зростає загроза життєвому світу людини з боку бюрократичних та господарських структур. Це обумовлює процес відокремлення людини від людини, людини від спільноти, людини від природи, сприяє підсиленню відчуження. У суспільстві масового споживання гонитва за сумнівними задоволеннями та бажанням мати все більше і більше матеріальних благ, позбавляє людину радості повсякденного життя. Сучасна людина більше переймається тим, щоб «мати», а не тим, щоб «бути». Індустрія розваг спрямовує засоби масової інформації на пропаганду споживачького способу життя та маніпуляцію свідомістю.

У повній мірі означені проблеми проєктуються і на політичне життя суспільства, що розгортається передусім у політичній комунікації, яка є своєрідним соціально-інформаційним полем політики, що з'єднує всі компоненти політичної сфери суспільства та структурує політичну діяльність [Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві — В. Бебик]. Варто назвати відомих зарубіжних дослідників, які внесли значний вклад в розуміння як загалом комунікації, так і політичної комунікації, зокрема. Це К.-О. Апель, О.-Ф. Больнов, М. Бубер, Д. Бьоглер, Л. Вітгенштейн, Х.Г. Гадамер, І. Гофман, Е. Гуссерль,

В. Дальмаер, Г. Дебор, В. Кульман, Н. Луман, Г. М. Маклюен, М. Рідель, П. Ульріх, Ю. Хабермас, В. Хьосле, К. Ясперс та ін.

Цю проблематику активно розробляють і відомі українські науковці такі як: В. Бебик, М. Гаврилов, Е. Герасимова, А. Єрмоленко, А. Ішмуратова, Н. Колотілова, С. Куцепал, В. Лях, В. Пазенок, Л. Ситниченко та ін.

Проте незважаючи на велику кількість робіт присвячених зазначеній проблемі, існує цілий ряд не вирішених дослідницьких завдань.

У цій статті метою є аналіз наукового дискурсу концепту «комунікація», що є базовим для розуміння поняття «політична комунікація».

Насамперед слід зазначити, що глобальний інформаційний потік поглинає сучасну людину. Соціальне життя людини, на думку П. Сорокіна, в силу чисто механічних причин, що обумовлені самим фактом спілкування, не може бути сталим, воно еволюціонує [11]. Становлення сучасного масового суспільства супроводжується вдосконаленням засобів комунікації з допомогою яких долаються традиційні економічні, правові, політичні, культурні кордони. «Елементарний процес, конститууючий соціальне як особливу реальність, є процес комунікації» зазначає Н. Луман [6, с. 195]. Найважливішою функцією соціальної комунікації є структурування суспільства та упорядкування за допомогою комунікативної взаємодії, досягнення взаєморозуміння та злагоди. На думку М. Маклюена, інформаційна революція, яка відбулася в середині ХХ століття кардинально змінила уявлення людини про навколишній світ та її можливості в ньому. Двигуном історичного прогресу, вирішальним фактором, що формує конкретні соціально-економічні реалії виступає зміна технологій, які спочатку формуємо ми, а в подальшому вони формують нас, вважає він. Заміна існуючих технологій на нові спричиняє і заміну засобів комунікації [7]. Грандіозним проривом у розвитку людства стала електрика. Земна куля, «оповита» електрикою, «не більша за село» зазначає він [8, с. 7]. Ідея світу як «глобального села» стає все більш актуальною. Пророцтва Маклюена стосовно злиття руки людини з кнопкою, телевізора з оком, комп'ютера з тілом, а самої людини з Мережею стало реальністю в якій нічого неможливо приховати. Як у глобальному селі події відбуваються на очах мільйонів користувачів мережі де все близько, видно, чути, де переплітаються різні культури, світогляди, цінності та способи спілкування. Засоби комунікації Маклюен порівняв з масажем. Як під час процедури масажу людину гладять, масажують так і сучасні засоби комунікації вдаються

до таких же прийомів і, погладжуючи людину, непомітно, послідовно і без спротиву змінюють сприйняття, створюють нову реальність. Тому так необхідно вивчати закономірності впливу прихованих медіаефектів на людей з метою запобігання маніпуляціям різного рівня.

Нинішній «технократичний дискурс» має мультивекторний, далеко не однозначний вплив на усі сфери життєдіяльності, включаючи сферу соціо-культурної комунікації, що формує наше сьогоднішнє світо-сприйняття, світорозуміння та світовідношення. В умовах тотального відчуження «світ реалій, що виникає в контексті «технократичного дискурсу», вирвався з-під його влади і перетворився у своєрідну демонічну силу. Опинившись у такому демонізованому світі, людина позбавляється впевненості в тому, що вона знає як жити, почувати, мислити, діяти у світі систем, що самоорганізується, як приборкати цей світ, як відстояти в ньому свободу своєї суб'єктивності» [9, с. 9]. Тобто, продукти створені людиною, що набули самостійності, вийшли з під її контролю та почали діяти проти своїх творців є не що інше як тотальне відчуження. Культурно-комунікативні процеси, розвиток інформаційних технологій, що відбуваються в контексті неоліберальної глобалізації призводять до подальшого відчуження людей від засобів масової комунікації. Це призводить не тільки до викривлення комунікації, але також і поглиблює сурогатне спілкування [10].

Сучасне «інформаційне суспільство», за О. Тоффлером, впливає на соціокультурні орієнтири та способи життєдіяльності людей. Такі впливи особливо виражені в комунікативному просторі та провокують серйозні дискусії науковців стосовно перспектив сучасної людини в суспільстві розвинутих інформаційних телекомп'ютерних комунікацій. Як зазначає Е. Ласло, в кінці минулого століття людство фактично здійснило перехід від індустріального суспільства в межах одної нації до глобальної соціоекономічної системи шляхом використання складної розгалуженої системи комунікацій [5]. Дослідження трансформації дискурсивних практик у різноманітних парадигмах сучасного філософського мислення відповідає актуальним потребам сьогodenня, адже комунікативний процес набуває все більш дискурсивного характеру. Багатозначне поняття дискурсу введене в сучасне філософське знання структуралістами, та найбільш детальне теоретичне обґрунтування структурно-семіотичного розуміння поняття дискурсу дано А.-Ж. Греймасом і Ж. Курте. В своїй роботі (1983 р.) вони інтерпретують дискурс як семіотичний процес, що реалізується в різноманітності

дискурсивних практик і, перш за все, мають на увазі специфічний спосіб чи специфічні правила організації мовної діяльності. Дискурс являється звичайним механізмом відображення соціальних механізмів, на думку Е. Лакло і Ш. Муфф, самостійно стає матеріальним утворенням, тобто сам по собі створює соціально-економічний світ. Як відображення дійсності дискурс розглядається у доробках Маркса, Грамши, Альтюссера.

Фуко, аналізуючи роль та місце людини в сучасному світі, звертається до поняття дискурсу як практики мовного входження в суспільний простір, як сукупності специфічних форм пізнання, властивих конкретній історичній епосі, які утворюють свій рівень «культурного знання», названі філософом епістемотою. В сучасній мовній практиці вона реалізується як суворий код, як кодекс приписів і заборон. Така жорстко визначена мовна норма несвідомо визначає мовну практику та відповідно, мислення людини. На сьогодні реально зростає вербальне відчуження особистості, що загрожує контролем над світоглядом людини з допомогою мови. Слово перетворюється в кліше, визначаючи мову та письмо і в такий спосіб становить значну перешкоду для досягнення згоди в соціальних та міжособистісних стосунках.

Якщо звернутися до історії філософських розвідок щодо пошуків нових світоглядних орієнтирів, то в 30-х роках ХХ століття вони переміщуються в царину інтерсуб'єктивності, в мовно-комунікативні виміри людського буття. Працями К. Ясперса, М. Бубера та О. Ф. Больова було закладено засадничі принципи комунікативної філософії. Комунікацію Ясперс визначає «як життя людини серед інших людей» і саме у справжній комунікації, продовжує він, «я власне й можу вперше щось дізнатися про своє буття серед інших людей...» [14, с. 132–133]. Перебування людини в межах певної спільноти ще не означає, що вона є в процесі комунікації. Для того, щоб бути в комунікації потрібно подолати неусвідомлений стан «наївного існування» і свідомо презентувати себе світові та іншим людям. Соціальні стосунки людей розвиваються у трьох взаємодоповнювальних вимірах вважає Ясперс — це рівень примітивних вітальних спільнот, комунікації предметної раціональності та на рівні раціональності, «яка є втіленням певного духовного змісту» [14, с. 135]. У межах природно утворених, вітальних спільнот уявлення і дії людини мають загальну природу, нічим не відрізняються від уявлень та дій людей, що її оточують. Комунікація наявного буття трансформується у комунікацію предметної раціональності завдяки можливості порозуміння, через дії людей, які спільно досягають певної мети. При цьому розуміння змісту

речей та мотивів поведінки іншого є мише засобом для досягнення мети, де інша людина виступає як природний об'єкт, як річ серед інших речей, як засіб реалізації чужого наміру. Таке загальне розуміння змісту речей формалізує не тільки мислення, а й комунікація також реалізується на рівні формальних структур, позбавлена особистісної зацікавленості та характеризується відсутністю персоніфікованої спільноти, де конкретне, самостійне Я може замінити інше. Але людина є не тільки «формальним Я процесу розуміння й не лише вітальним буттям, а й одночасно носієм певного змісту, який або лишається прихованим у темряві примітивної спільноти, або ж висвітлюється в духовній цілісності свідомого буття», яке Ясперс розглядає як ідею [14, 135]. До змістовної комунікації призводить згуртованість людей ідеєю чогось цілого як то: держави, суспільства, професії тощо. Ідея втілюється в свідомих незалежних Я, що здатні долати стан «примітивності» й «безтурботності». Отже, комунікація у сфері духу зміцнює почуття причетності окремої особи до суспільної субстанції ідеї цілого, на фоні збереження індивідуальності підтримує єдність цілого. Поширенню типу комунікації наявного буття Ясперс протиставляє екзистенціальну комунікацію та вважає, що саме недостатність об'єктивної комунікації є тією першопричиною, що приводить до екзистенції, а висвітлення екзистенції починається з «відчуття недостатності комунікації». Екзистенціальна комунікація виникає тут і тепер між двома неповторними особистостями, коли свідомість Я пов'язана зі свідомістю інших людей, коли людина стає вільною поряд з іншою вільною людиною і почуття відповідальності є не тільки за себе, а й іншого та наявне взаємне визнання один одного як самостійних самостей. Тобто екзистенціальна комунікація реалізується у її вільному вимірі.

Комунікація є об'єктивним процесом, який за певних обставин може бути перерваним, адже одна людина може відмовитись спілкуватися з іншою, виявитись не готовою до зустрічі й результатом комунікації, що не відбулася стає відчуття самотності, яке не ідентичне соціальній ізоляції, а є «усвідомленням можливої екзистенції, яка по-справжньому здійснюється лише в комунікації» [14, с. 141]. У комунікації людина відкривається іншій людині, виходить за межі конкретного буття, щоб наблизитися до власної екзистенції. Відкритість та екзистенціальна дійсність підтримують одна одну, вважає Ясперс. Процес творення дійсності відбувається поряд з іншим буттям, а не в межах ізольованої екзистенції. Прагнення відвертості не виникає в самотності, вона «є

процес у межах комунікації — своєрідна боротьба, котра є одночасно й любов'ю» [14, с. 154]. У цій боротьбі-любві об'єднуються зусилля обох учасників комунікації за екзистенцію, це «боротьба за істину», можливість екзистенціально відкрити себе та іншого. Це є солідарна боротьба за істину в основі якої абсолютна довіра людей, а не протиборство. Сучасне технократичне суспільство відчужує людину від свого природного коріння, руйнує традиції, призводить до втрати «субстанційних життєвих сенсів» та перетворює особистість на уніфіковану, гомогенізовану людину «маси». Тому важливим завданням сучасності залишається створення можливостей для людства подолати стан відчуженості, вийти за межі суб'єкт-об'єктного відношення оцінки людського буття, врахувати його екзистенційні виміри та можливість брати участь у духовному житті.

Своє бачення щодо подолання відчуженості людини від світу в контексті «іншого буття» розкриває М. Бубер. Два підходи осягнення людини у світі — індивідуалізм та колективізм не спроможні охопити людину як цілісність. «Людина відчуває себе вилученою як із лона природи (подібно до небажаної дитини), так і з галасливого світу людей. Першою реакцією духу на усвідомлення цього нового безпритульного стану є сучасний індивідуалізм, а другою — сучасний колективізм» зазначає він [4, с. 151]. Це способи захиститися від самотності, життєвих негараздів чи то з допомогою відокремлення та занурення у позитивну рефлексію, чи то розчинитися в групі, приєднатися до колективної відповідальності і, в такий спосіб зміцнити і забезпечити себе. Але це тільки омана, бо і в колективі людина не може позбутися своєї окремішності, а підпадає під дію колективного тиску, що знеособлює, знецінює людину, перешкоджає «зустрічі людини з самою собою». Саме за допомогою зустрічі людини з іншими людьми стає можливим в інших пізнати самих себе та подолати свою ізольованість від інших. Поняття зустрічі є ключовим словом нашого часу вважає О. Ф. Больнов, в якому «втілені основні потреби сучасності, пов'язані з її специфічними духовними зрушеннями» [3, с. 158]. Пошук третього «справжнього» шляху осягнення людини приводить М. Бубера до обґрунтування необхідності формування таких світоглядних орієнтирів, які він назвав сферою «між» (*Zwischen*) де стосунки людей перебувають між ними, а не всередині окремого індивіда чи певної спільноти у всезагальному. Неперервність душі та світу конститується зустріччю, в діалогічній природі над індивідуальним і колективним «відбувається справжня подія», «на тій вузькій стежині,

де зустрічається Я і Ти, й міститься царство між людського буття» [4, с. 155]. Тобто в між-людському просторі де людина поряд з іншою людиною створює те справжнє місце, що робить людину людиною, створює справжню спільноту та можливість подолати відчуженість людини від світу. Монологізму людського буття (Dasein) М. Хайдеггера протиставляється діалогічна комунікативна природа буття-з-іншим, в діалогічній зустрічі Я і Ти, де відкривається «таємниця» іншого. Так комунікація стає справжнім спів-буттям де в діалогічному спілкуванні людина зберігає свою самоцінність й іншу людину не розглядає як об'єкт, засіб для реалізації інтересів спільної справи, а сприймає як рівноправного супутника спільного буття. Отже суб'єкт-суб'єктне відношення виступає основним критерієм справжньої комунікації, що доповнюється інтерсуб'єктивністю, тобто взаємним визнанням учасників комунікативної взаємодії рівноправними суб'єктами спів-буття людей. Загрозу сучасному людському діалогу становить технократизм. Чисто технічна подача інформації відокремлює повідомлення від його носія, його емоцій, жестів, міміки тощо, які є важливими в комунікації.

На противагу індивідуальному, екзистенційному виміру комунікації К. Ясперса у вченнях Ю. Хабермаса та К.-О. Апеля висвітлено проблему соціальної комунікативності, обґрунтовано морально-етичні норми та принципи в практичному дискурсі, в світі повсякденної комунікації. Великого значення Апель надає принципу відповідальності за всі різновиди людської активності, які мають в умовах глобалізованого світу макроефект та містять в собі загрозу виживання людського роду. Отже, дискурсивна етика може стати етикою колективної відповідальності людства за своє майбутнє, сприятиме трансформації колективної відповідальності в прийнятну соціальну практику та допоможе знайти адекватні відповіді на глобальні запити сучасності «яку вона як «*homo faber*» спричинила» [1, с. 240].

Комунікація, як відомо, є невід'ємною частиною різноманітних видів людської діяльності: економічної, політичної, соціальної, культурної, наукової і в кожній з них вона має свої особливості. В кінці минулого століття, спостерігаючи за ускладненою динамікою соціуму, вчені роблять спробу об'єднати класичні і сучасні теорії в теорію, здатну аналізувати соціокультурну динаміку сучасних суспільств як на мікро, так і на макро рівнях, враховуючи при цьому рефлексивність окремо взятих індивідів, соціальних структур та тенденції раціоналізації й ірраціоналізації суспільного життя. З цим завданням успішно справився

Ю. Хабермас, створивши на базі критичного переосмислення класичних і сучасних парадигм, свою діяльно-структурну теорію комунікативної дії. В її основу покладено аналіз людської комунікації, кооперації і дискурсу. Теорію комунікативної дії він розвиває на основі критичного переосмислення марксизму та неомарксистських теорій, включаючи ті, що були створені представниками Франфуртської школи першого покоління. Велику увагу вченого привертає концепція відчуження, створена К. Марксом, яка в сучасних умовах є досить однобічною, адже створювалась в контексті відносно закритих виробничих відносин. Поза увагою залишались соціальна взаємодія, комунікативна взаємодія людей, тобто ті динамічні системи, які постійно відкриті не тільки для кількісних, а і для якісних змін навіть під впливом опосередковано діючих факторів. Маркс не досліджував людські комунікації, спотворені відчужувальним впливом інформаційних та політичних структур капіталістичного суспільства. Саме ця проблема, на думку філософа, є більш важливою, що торкається інтересів усього суспільства, а не тільки проблема відчуження в одній економічній сфері. На відміну від Маркса, для якого праця являє природну необхідність людського життя, а виникаючі економічні та політичні структури приносять відчуження в сферу праці, для Хабермаса — комунікація є найважливішим соціокультурним феноменом, що виражає сутність людини [12]. Аналізуючи людську комунікацію з позицій історико-культурної динаміки, приходять до висновку, що на певному етапі людської історії існувала природна, невідчужена комунікація. Взаєморозуміння досягалось завдяки безпосередньому спілкуванню в суспільстві практично культурно закритому, що дозволяло зберігати стабільність та лінійний розвиток ідентичності смислових образів і соціальних реалій. Економічні, політичні, інформаційні структури суспільства, що виникають в добу капіталізму, починають активно впливати на свідомість людей. Не залежно від волі людей, зовні їм стали нав'язувати власне розуміння, спонукати до певних стереотипів мислення й дій, відчужуючи в такий спосіб людей від природних, неспотворених комунікацій та самих від себе.

Важливе місце в теорії Ю. Хабермаса займає концепція комунікативного дискурсу. В його тлумаченні дискурс означає довершену мовну ситуацію, коли зовнішні обставини не впливають на аргументи, які використовують для пояснення різноманітних явищ соціального буття. Саме сила аргументів, вивільнених від зовнішніх впливів може визначати, що є істинним. На думку філософа, вільний суспільний дискурс

виявляє раціонально-гуманістичний характер людської комунікації в усіх сферах суспільного життя. У дискурсі долається догматизм, фанатизм, ворожість, однобічність мислення та народжується справжнє філософське мислення. «Комунікативний розум, не дивлячись на свій чисто процедурний, вільний від любого релігійного метафізичного змісту характер, безпосередньо залучений в суспільний процес, акт взаєморозуміння починає виконувати функції механізму координації дій. Сукупність комунікативних дій живиться ресурсами життєвого світу і одночасно утворює середовище, що відтворює конкретні життєві форми» [13, с. 326].

У якості проміжних висновків зазначимо, що, по-перше, не економічна сфера суспільства, а комунікація являється тим соціокультурним феноменом, що виражає сутність людини та визначає характер його взаємодії з іншими людьми, а по-друге, фактором, що формує сучасний комунікативний дискурс є політична сфера, що являє собою своєрідний буферний соціальний простір між державною владою та приватним життям особистості. Отже, розвиток самої політичної комунікації є досить складним і суперечливим процесом, якому сприяли демократизація суспільства та становлення ринкових відносин. Саме в політичній сфері існує сприятлива атмосфера для вільних дискусій, адже на неї безпосередньо не можуть впливати ні інтереси держави ні приватних осіб. В ній сфері обговорюються найактуальніші проблеми економічного, соціального, політичного, культурного життя суспільства. Так створюються умови для комунікативного дискурсу, вивільненого від зовнішнього примусу. В умовах розбудови демократичного суспільства в сучасній Україні прикладом вивільненої комунікативної дії можуть бути вільні парламенські дискусії, дебати на телебаченні, публікації в пресі. Розвиток ЗМІ сприяє вільним обговоренням цінностей і норм суспільства, що донедавна були закритими для публічних дискусій. Хоча, на думку Хабермаса, зміцнення буржуазного суспільства, а відповідно і ЗМІ, призвело до того, що вони стало виражати інтереси вузьких соціальних груп, відбулося взаємопроникнення приватної власності і публічної сфери. А як результат, вважає він, просвіта стає наглядом, надання інформації — рекламою, а виховання перетворюється на маніпуляції. Отже, Інтернет, на перший погляд, представляє собою матеріалізацію публічної сфери Хабермаса, хоча на справді розвиток цих технологій стає, дедалі, ще більш суперечливим феноменом.

Перспективи подальших досліджень можуть бути пов'язані із більш предметною концептуалізацією принципів та засобів політичної комунікації, особливо в умовах сучасної української дійсності.

Література:

1. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема/Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Підручник. — К.: 1999. — С. 231–254.
2. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз/В. М. Бебик. — К.: МАУП, 2005. — 440 с.
3. Больнов О. Ф. Зустріч/Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. — К.: Либідь, 1996. — С. 157–170.
4. Бубер М. Перспектива/Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. — К.: Либідь, 1996. — С. 149–156.
5. Ласло Э. Век бифуркации. Постигание изменяющегося мира [Электронний ресурс]/Эрвин Ласло; [пер. Ю. А. Данилова]. — режим доступу: spkurdymov.narod.ru/lasio77.htm
6. Луман Н. Социальные системы. Очерки общей теории/Николаас Луман. — [Пер. с нем. И. Д. Газиева. Под ред. Н. А. Головина]. — С-Пб.: «Наука», 2007. — 641 с.
7. Маклюэн М. Галактика Гуттенберга. Становление человека печатающего/М. Маклюэн. — М.: Академический проект, 2005. — 496 с.
8. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека/М. Маклюэн/Пер. с англ. В. Г. Николаева. — М.: Гиперборея, Кучково поле, 2007. — 464 с.
9. Озадовська Л. В. Мова в контексті діалогу/[Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В., Мороз О. Я.]/Науковий світогляд на зламі тисячоліть. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. — 210 с.
10. Сапунов В. И. Массовая коммуникация в XX веке: концепции западных исследователей/Сапунов В. И. — Воронеж, 2005. — 110 с.
11. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество/П. А. Сорокин. — [Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Союмонов: Пер. с англ.]. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.

12. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью/Ю. Хабермас. — М.: Наука, 1995. — С. 194.
13. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне/Ю. Хабермас. — М.: Весь мир, 2003. — С. 326.
14. Ясперс К. Комунікація/Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. — К.: Либідь, 1996. — С. 132–147.

Костыря И. А. Подходы к анализу политической коммуникации в современном научном дискурсе

Показано, что именно политическая сфера преимущественно формирует современный коммуникативный дискурс как своеобразное буферное социальное пространство между государственной властью и частной жизнью личности.

Ключевые слова: *общество, коммуникация, политическая коммуникация, отчуждение.*

Kostyrya I. Approaches to the analysis of political communication in the modern scientific discourse

It is shown that the political sphere mainly forms of modern communicative discourse as a kind of social space buffer between the public authorities and the private life of the individual.

Key words: *community, communication, political communication, alienation.*

УДК 321

ОСОБЛИВОСТІ КРИЗОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ключник Р. М.[©]

Аспірант кафедри політології Дніпропетровського Національного університету імені Олеся Гончара

Досліджуються основні особливості політичної комунікації в умовах кризи. Розкрито основні заходи кризового менеджменту в інформаційній сфері. Розглянуто вплив мережі Інтернет на політичні процеси в умовах глобалізації.

Ключові слова: *політична криза, кризовий менеджмент, політична легітимність, політична комунікація, Інтернет, соціальна мережа.*

У сучасному світі роль ефективної комунікації під час кризи різко зростає, оскільки від достовірності інформації та своєчасності її надходження залежить правильність і напрям дії політичного інституту, збереження довіри громадськості, а відтак позитивного іміджу й репутації. Тому ефективне управління кризовою комунікацією стає одним з ключових факторів мінімізації негативних наслідків кризи та успішного її подолання.

Метою статті є дослідити основні закономірності кризової комунікації на початку XXI століття, зокрема з'ясувати особливості кризового менеджменту як напрямку PR на різних етапах кризового процесу.

Дана проблематика є достатньо повно висвітленою у науковій літературі. Особливу увагу питанням кризової комунікації в умовах сучасного інформаційного суспільства приділяють І. Балинський, О. Гусак, А. Жарова, Б. Потятиник, Г. Почепцов, В. Сергєєв, С. Ставченко та інші дослідники.

Український дослідник Г. Г. Почепцов визначає кризову комунікацію як «володіння метаситуацією, коли вдається скеровувати розвиток не просто події, а події, яка розвивається здебільшого за непрогнозованим сценарієм» [1, с.532]. Її характерною ознакою є як дефіцит інформації, так і зниження довіри до джерела цієї інформації. Комунікація в умовах кризи здійснюється в умовах скорочення кількості параметрів, які піддаються контролю, зростання ролі інформації через відсутність

чіткої та зрозумілої інтерпретації подій, втрати довіри до офіційних каналів комунікації.

Як зазначає С. В. Ставченко, кризова комунікація може бути не зовсім надійним, але досить-таки визначеним та чи не єдиним механізмом управління у кризовій ситуації, оскільки інші механізми втрачають свою ефективність. Кризова комунікація необхідна в тому просторі, в якому кризи та конфлікти мають певний рівень напруження, що обумовлює для конкретних акторів втрату здатності до підтримки стійких контактів зі своїми контрагентами [2, с.521].

В умовах кризи для політичних акторів існує ризик втрати ресурсів, зниження статусних позицій аж до усунення з політичної арени. Отже, метою комунікатора є насамперед забезпечення свого існування в політичній сфері. Кризова ситуація здатна визначати умови існування політичних лідерів та партій в інформаційному просторі політики, коригувати їх стратегії.

Загроза виникнення кризових ситуацій є актуальною для будь-якого політичного інституту, організації, установи. Для того, щоб адекватно відповісти на можливі виклики, слід завчасно сформувати антикризову команду, яка повинна здійснювати безпосередній контроль за проведенням піар-діяльності організації у випадку виникнення кризи. Члени цієї команди повинні бути досвідченими працівниками, здатними оперативно приймати рішення без постійних консультацій з колегами [3, с.95].

М. А. Зубарева визначає три основні засоби масової комунікації: 1) комунікація через засоби масової інформації (телебачення, преса, книги, плакати); 2) комунікація через організації (наукові та науково-інформаційні установи, інформаційні агенції); 3) комунікація через неформальні контакти, поширений передусім у традиційних суспільствах, але актуальний і в умовах глобалізації [4, с.60].

На нашу думку, слід додатково виокремити мережу Інтернет як особливий канал масової комунікації. Це зумовлено насамперед тим, що у глобальній мережі практично кожен користувач може одночасно виступати як споживачем, так і творцем інформаційного продукту. Інтернет є глобальним середовищем спілкування, праці та відпочинку. Він синтезує багатоманітність можливостей ЗМІ і комунікації, і в той же час відрізняється від них: мережу не можна віднести до жодної з груп існуючих технічних засобів. Технічні особливості Інтернету зумовили його якісне нове соціальне призначення: можливості отримання масової

інформації та здійснення масової комунікації реалізуються за допомогою єдиного технічного засобу [5, с. 101].

Основними перевагами мережі Інтернет, що відрізняють його від інших засобів масової комунікації, є його мультимедійність (об'єднання текстових, графічних, звукових та відео аспектів традиційних ЗМІ), інтерактивність (наявність зворотного зв'язку), персоналізація та відсутність посередників між комунікатором та реципієнтом. Мережеві комунікації дають користувачеві можливість формувати власну ідентичність, яка часто не пов'язана з його ідентичністю в реальному житті [6, с.138].

Єдиний інформаційний простір, активний розвиток віртуального світу, який на сьогодні є доступним субститутуом світу реального, у поєднанні із абсолютною просторовою мобільністю населення сприяють втраті ідентифікації значних прошарків населення. В.С. Сергєєв зазначає, що загальносвітова інформаційно-комунікаційна революція як базовий фактор розвитку глобалізації є одним з чинників кризи держав-націй [7, с.142]. Інтернет є доступним практично в усіх країнах світу, а інформаційне наповнення мережевих ресурсів оновлюється постійно, що сприяє своєчасному ознайомленню користувачів з новинами політики, економіки, культури.

Як свідчить практика, інформаційні технології не лише швидко впроваджуються у політичне життя, а й беруть участь у трансформації міжособистісних відносин у суспільстві: активно формуються он-лайнні співтовариства, здійснюється групування користувачів за певними інформаційними інтересами, що особливо помітно у соціальних мережах. Інтернет вже набув такого розвитку, що став одним з найпотужніших різновидів комунікації і засобів впливу як на думки (свідомість), так і на дії індивідів і груп людей [8, с.125].

Слід зазначити, що зі зростанням значення Інтернету у масовій комунікації збільшується вплив англійської мови як засобу міжнародного спілкування. Домінування англомовних країн, насамперед США і Великої Британії, у технічній, економічній, міжнародно-політичній, воєнній та культурній сферах зумовили поширення англійської в якості *lingua franca* на всіх континентах. Водночас значення інших мов дедалі зменшується. На думку Т.Г. Семинігівської, «мова, яка відсутня в Інтернеті, — це мертва мова, яка більше не існує в сучасному світі» [9, с.48]. Сайти більшості політичних установ, організацій мають англійські версії, що суттєво збільшує кількість користувачів, які

можуть ознайомитися з їх змістом. Запозичення з англійської широко використовуються практично в усіх мовах світу, особливо це стосується політичної та економічної лексики.

Кризова комунікація обумовлена специфічним домінуючим емоційно-психологічним кліматом, що панує в середовищі функціонування політичної системи. Різниця між поведінкою людей та нації в цілому в умовах кризи є несуттєвою. Коли між двома державами виникає серйозна напруга, першим кроком до такої ситуації, як правило, є припинення дипломатичних відносин та перехід до мобілізації, концентрації військ. Протиріччям розвитку кризової комунікації є те, що дипломатична процедура припиняється саме в той момент, коли комунікація необхідна для вирішення кризи. Це призводить до ескалації конфлікту та навіть до збройного протистояння. Дипломатичні скандали часто стають формальним приводом до початку бойових дій: Емська депеша 1870 р. призвела до Франко-прусської війни, а телеграма Циммермана — до оголошення США війни Німеччині у 1917 р. Дипломатична криза між Росією та Грузією, що розпочалася після затримання російських військовослужбовців у 2006 р., призвела до збройного конфлікту у серпні 2008 р. Таким чином, важливість комунікації в умовах міжнародної кризи залишається актуальною для врегулювання конфлікту і недопущення його ескалації.

Використання комунікативних технологій для комунікаторів на зразок держави, інших носіїв політичної влади, може бути спрямоване на подолання кризових ефектів у реципієнта. В той же час комунікатор, який має на меті провокування політичної кризи, може застосовувати технології підриву довіри до політичних лідерів, інститутів, рішень тощо. Наслідком таких дій можуть стати політичні скандали, які призводять до делегітимації влади та можуть спричинити відставку голови держави та низки інших посадовців.

У 1972 р. вибухнув Вотергейтський скандал у США, пов'язаний зі встановленням у штабі Демократичної партії підслуховуючої апаратури за прямим наказом президента Р. Ніксона. У 1974 р. під загрозою імпічменту президент США вперше в історії країни пішов у відставку. У наступні роки в США відбулася ще низка скандалів, серед яких варто відзначити «Ірангейт», пов'язаний з незаконним продажем зброї іранському режиму Хомейні. Слід звернути увагу на низку корупційних скандалів. Так, у 2008 р. губернатор Іллінойсу Р. Благовєч намагався «продати» місце Б. Обами в Сенаті США, яке звільнилося після його

перемоги на президентських виборах. Політика було усунуто з посади й засуджено до 14 років позбавлення волі.

В інших демократичних країнах політичні скандали також призводять до гострої кризи легітимності і, як наслідок, до відставки уряду або голови держави. Прем'єр-міністр Румунії Е. Бок склав повноваження 6 лютого 2012 р. після невдалих спроб вирішити соціально-економічні проблеми, а президент Німеччини К. Вульф пішов у відставку 17 лютого 2012 р. після звинувачень у корупції. Поразка на виборах або звинувачення у корупції чи зловживаннях майже завжди призводять до кадрових змін у керівництві партії. Так, південнокорейська правляча партія «Ханнара» після низки корупційних скандалів у 2012 р. змінила назву на «Сенурі», а її лідера було усунуто від керівництва. Міністр оборони Німеччини К. Гуттенберг та президент Угорщини П. Шмітт позбулися своїх посад після того, як у текстах дисертацій цих політиків було виявлено плагіат. Таким чином, політичний скандал виконує важливу санаційну функцію, усуваючи з політичної арени лідерів, які втратили довіру громадян.

Натомість у недемократичних країнах політичні скандали практично неможливі через відсутність свободи ЗМІ. Злочинні дії представників влади не висвітлюються у ЗМІ, відтак створюється ілюзія чесної та прозорої політики. Насправді диктаторські режими, що неминуче зіштовхуються з кризами легітимності, вимушені перманентно застосовувати армію і поліцію для збереження існуючого ладу (Бірма, Фіджі, Лаос, Сирія та більшість країн Екваторіальної Африки), а режим Північної Кореї для захисту від зовнішніх інформаційних потоків підтримує штучну ізоляцію населення країни від навколишнього світу, водночас витрачаючи значні кошти на пропаганду комуністичних ідей. У КНДР існує жорстка цензура, доступ до Інтернету є обмеженим, а будь-яка критика на адресу керівників держави карається ув'язненням або розстрілом. Втім, практика свідчить, що у країнах, де кризова комунікація не налагоджена належним чином, будь-який конфлікт може спричинити катастрофічні наслідки: заколот, путч, повстання, революцію або громадянську війну.

Мережа Інтернет вивела політичну комунікацію на якісно новий рівень. Публікація конфіденційних матеріалів на мережевому ресурсі Wikileaks спричинила політичний скандал Cablegate: у 2010 р. стався масовий витік документів, у тому числі звітів і дипломатичних листів. Вперше в історії віртуальна подія, що сталася суто в інформаційному

просторі, спричинила масштабні реальні наслідки: ускладнення міжнародних стосунків та навіть відкликання послів [10, с.56]. Автор проекту Wikileaks австралієць Дж. Ассанж став одним з найвідоміших журналістів світу. Поява у політичному дискурсі феномена Wikileaks як джерела неофіційної політичної інформації відкрило нову сторінку в історії дипломатії.

Ще одним феноменом, який впливає на перебіг кризових процесів у сучасному суспільстві, стали соціальні мережі. Найпопулярнішими з них є Facebook, Twitter, MySpace, а також їх аналоги у різних країнах світу. За допомогою соціальних мереж політики проводять агітацію, а громадяни отримують можливість оперативно обмінюватися інформацією, наприклад, для організації масових заходів, у тому числі й політичних акцій. Таким чином, соціальні мережі створюють незалежний громадянський дискурс.

Загальнонаціональна акція протесту проти політики С. Берлусконі, що відбулася у Римі в 2008 р., стала однією з перших політичних подій, повністю керованих через Інтернет. Соціальні мережі відіграли значну роль в організації подій Арабської весни та масових заворушень у Лондоні навесні 2011 р. Російські та білоруські опозиційні сили також активно використовують віртуальний простір для мобілізації та інформування громадян. Політичний аспект функціонування соціальних мереж має стати предметом окремого наукового дослідження.

Нарешті, слід розглянути особливості кризового менеджменту як напряму public relations. Усі антикризові заходи можна розділити на стратегічні й тактичні. На етапі підготовки до кризи стратегічні заходи включають виявлення потенційних ризиків кризи, намагання їх подолати чи мінімізувати, а також планування команди з подолання кризових явищ. Тактичні ж дії зводяться передусім до аналізу зовнішніх чинників, які впливають на репутацію організації, визначення кола потенційних проблем, здатних спричинити організаційну кризу. Також на цьому етапі важливо розробити кризовий план дій, перевірити його ефективність за допомогою моделювання, провести підготовку офіційних представників партії, організації, установи до взаємодії зі ЗМІ.

На етапі кризового реагування стратегічні дії полягають у реалізації стратегій кризового реагування, побудованих на принципах інформаційної прозорості і спрямованих на відновлення довіри громадян. Тактичні ж заходи включають інформування громадськості (публічне визнання

існування проблеми і запевнення у здійсненні необхідних заходів для її вирішення, чітко пояснення причин кризи, зобов'язання регулярно інформувати громадян про розвиток ситуації) та роботу зі ЗМІ (регулярні інтерв'ю журналістам із наданням найновішої інформації). Також на цьому етапі важливо проводити роботу з персоналом організації в умовах кризи: орієнтування персоналу на зміни в діяльності.

Нарешті, посткризова діяльність на стратегічному рівні передбачає аналіз та попередження кризи в майбутньому, а на тактичному — реалізацію заходів щодо подолання негативних наслідків кризи, критичну оцінку ефективності управління [11, с.23].

Узагальнюючи вищевикладене, можна зазначити, що технології кризової комунікації включають кризове планування в інформаційній сфері, координацію комунікативної взаємодії в процесі розгортання конфліктів, а також посткризове регулювання.

Підводячи підсумок, варто зазначити, що управління кризовою комунікацією в умовах інформаційного суспільства стає одним з ключових факторів мінімізації негативних наслідків кризи та успішного її подолання. Мета кризової комунікації полягає у підтриманні самого існування комунікатора та реципієнта в сфері влади. Використання комунікативних технологій може бути спрямоване як на подолання кризових ефектів, так і на їх посилення. Наслідком такої «деструктивної» комунікації можуть стати політичні скандали, які призводять до делегітимації влади. Комунікація на кожному етапі кризового процесу передбачає стратегічні й тактичні заходи.

Особливим каналом комунікації є мережа Інтернет, особливостями якої є її глобальний характер, інформаційні обміни в режимі реального часу, домінування англомовних інформаційних потоків. Всесвітня мережа може сприяти вирішенню кризи (своєчасне реагування на небезпеку, інформування населення, зв'язок між віддаленими країнами), а може й перешкоджати (свідома дезінформація громадян, неконтрольована пропаганда насилля, роздмухування політичного скандалу, атаки хакерів на урядові сайти).

Окремим феноменом є соціальні мережі, за допомогою яких протягом останніх років здійснюється мобілізація великих груп людей. Чисельність користувачів, зареєстрованих у соціальних мережах, та інтенсивність обміну інформацією в мережі постійно зростають. Інтернет та соціальні мережі створили автономний простір комунікації, незалежний від уряду та офіційних ЗМІ. Отже, роль соціальних мереж

як засобу політичної комунікації в умовах кризи може стати предметом подальших наукових досліджень.

Література:

1. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации [Текст]/Г. Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук, 2001. — 656 с.
2. Ставченко С. В. Комунікативні аспекти управління в умовах політичної кризи [Текст]/С. В. Ставченко//Гілея. — 2011. — Вип. 47. — С. 518–523.
3. Мейтленд Я. Рабочая книга PR-менеджера [Текст]/Я. Мейтленд; пер. с англ. — СПб.: Питер, 2008. — 176 с.
4. Зубарева М. А. Работа с ЗМК у кризових ситуаціях [Текст]/М. А. Зубарева//Наукові записки Інституту журналістики: збірник наукових праць. — 2008. — Т. 32. — С. 59–62.
5. Жарова А. К. Интернет, глобализация и международное право [Текст]/А. К. Жарова//Общественные науки и современность. — 2004. — № 6. — С. 97–104.
6. Балинський І. Політичні комунікації в УАНЕТі [Текст]/І. Балинський//Теле- та радіожурналістика. — 2011. — Вип. 10. — С. 137–141.
7. Сергєєв В. С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства: монографія [Текст]/В. С. Сергєєв. — Д.: Інновація, 2011. — 304 с.
8. Сидоров М. Интернет як засіб комунікації та соціального впливу [Текст]/М. Сидоров, Д. Табаков//Політичний менеджмент. — 2008. — № 4. — С. 119–125.
9. Семинігівська Т. Г. Вплив глобалізації на мову як аспект культури суспільства [Текст]/Т. Г. Семинігівська//Вісник СумДУ. Серія «Філологія». — 2007. — № 1. — Т. 2. — С. 45–49.
10. Потятиник Б. Справа Wikileaks: три лінії інтерпретації [Текст]/Б. Потятиник//Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика». — 2011. — Вип. 34. — С. 55–60.
11. Гусак О. П. Кризовий менеджмент як напрям зв'язків із громадськістю [Текст]/О. П. Гусак//Інформаційне суспільство. — 2012. — Вип. 15. — С. 22–24.

Ключник Р. М. Особенности кризисной коммуникации в условиях глобализации

Исследуются основные особенности политической коммуникации в условиях кризиса. Раскрыты основные меры кризисного менеджмента в информационной сфере. Рассмотрено влияние сети Интернет на политические процессы в условиях глобализации.

Ключевые слова: *политический кризис, кризисный менеджмент, политическая легитимность, политическая коммуникация, Интернет, социальная сеть.*

Kliuchnyk R. M. The features of crisis communication within the conditions of globalization

The main features of political communication in the conditions of globalization are researched. The main measures of crisis management in information sphere are described. The influence of the Internet on political processes in the conditions of globalization is considered.

Keywords: *political crisis, crisis management, political legitimacy, political communication, Internet, social network.*

УДК 324+323.232

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ

Мастерук Д. А. ©

Аспірантка кафедри політології Донецького національного університету

Аналізується ступінь розробленості в науковій літературі проблематики політичного маркетингу.

Ключові слова: *політичний маркетинг, теоретико-практичні аспекти політичного маркетингу, функції політичного маркетингу, політична комунікація.*

Політичний маркетинг — новий напрям наукових досліджень в українській політичній науці й суспільно-політичній практиці. Політичний маркетинг — феномен суперечливий, як у теоретичному, так і в практичному сенсі. А тому він викликає особливий інтерес у зарубіжних і вітчизняних дослідників.

На тлі зниження популярності політичних партій, довіри до органів державної влади значення маркетингових і комунікаційних технологій істотно зросло. Останнім часом в українській політичній науці починає з'являтися інтерес не тільки до практичних аспектів політичного маркетингу, але й до його теоретичного осмислення. Однак на цей час немає робіт, у яких би спеціально досліджувалися маркетингові технології, використовувані на українському політичному ринку.

Таким чином, науково-теоретичного й практичного значення набуває комплексне дослідження технологій політичного маркетингу, його сутності, функцій, особливостей розвитку на українському політичному ринку. Звідси мета статті — проаналізувати ступінь розробленості в науковій літературі проблематики політичного маркетингу. На цій основі передбачається розгляд основних наукових праць сучасних дослідників, присвячених теоретичному й практичному аспектам політичного маркетингу, а також спроба систематизувати ці роботи.

Поняття «маркетинг» (у перекладі з англ. market — ринок) виникло на початку ХХ ст. і означало вивчення попиту й збуту товарів і послуг. У 1910 р. для слухачів американських сільськогосподарських

коледжів Середнього Заходу були проведені курси-дослідження ринків сільськогосподарської продукції, процесів установавання цін на неї й доставки споживачам, які одержали статус перших наукових маркетингових досліджень. Як академічна дисципліна маркетинг сформувався на початку XX ст. на основі прикладної економіки.

Авторами перших робіт (кінець 1960-х років), у яких піднімаються питання використання технологій маркетингу в соціально-політичній сфері, стали Ф. Котлер і С. Леві (Journal of Marketing, 1969). Ці автори підмітили, що політичних кандидатів «продають так само, як мило». У своїх дослідженнях Ф. Котлер і С. Леві проаналізували роль маркетингу на різних етапах розробки стратегії й застосування чотирьох основних інструментів маркетингу, або основних елементів маркетинг-міксу: товар, просування, місце й ціна. Товар — це стратегія, партія й імідж з їх матеріальними й нематеріальними аспектами. Поняття просування й місця пов'язані з розробкою й передачею різних аспектів комунікації. Поняття ціни (хоча воно й не настільки доречно в контексті політичної комунікації) позначає передачу («продаж») голосу, що його зазвичай віддають за партію, яка виконує дані нею раніше обіцянки [1, с. 213].

В 60–70-і роки XX ст. у розвиток теорії політичного маркетингу неоціненний внесок вніс відомий французький соціолог П. Бурдьє, який у своїй відомій праці «Соціологія політики» вводить до наукового обігу поняття «політичне поле». Так, П. Бурдьє вважає, що «політичне поле — це місце, де в конкурентній боротьбі між агентами, які виявляються в неї втягненими, народжується політична продукція, що включає проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і повинні вибирати звичайні громадяни, доведені до стану «споживачів» і тим більше ризикують помилитися, чим більше віддалені вони від місця виробництва» [2, с. 182].

Слід зазначити, що в цей період у західній науковій літературі стають найбільш популярними два наступні підходи до застосування технологій маркетингу в державному управлінні. Прихильники першого з них, зокрема Р. Вагнер і Ф. Котлер, пропонували безпосередньо імплементувати маркетинг у діяльність державних установ. На думку інших дослідників, зокрема Г. Маузера, маркетинг — це технологія менеджменту, що впливає на масову поведінку в умовах конкуренції.

Всесвітньо відомий теоретик маркетингу Ф. Котлер пропонує соціальний і управлінський підходи до визначення маркетингу. Відповідно до першого маркетинг становить собою соціальний процес, суть якого

полягає в задоволенні потреб індивідів і груп за допомогою створення й пропозиції товарів, що володіють цінністю, і послуг та обміну ними з іншими людьми. У відповідності з другим, маркетинг — «мистецтво продавати товари». Ф. Котлер і С. Леві вважають, що «маркетинг — це така функція організації, що дозволяє їй перебувати в постійному контакті з клієнтами, відслідковувати зміну їхніх потреб, розробляти відповідні їхнім запитам «продукти», здійснювати комунікативні програми, здатні відобразити мету організації. Безсумнівно, продаж і вплив є важливими частинами організаційного маркетингу, однак при правильному підході реалізація товарів є скоріше наслідком, а не причиною організаційного прагнення до створення продуктів, які здатні задовольняти споживачів» [3, с. 543].

Однією з перших вагомих праць з політичного маркетингу на пострадянському просторі стала монографія Е. Морозової «Політичний ринок і політичний маркетинг: концепції, моделі, технології», що побачила світ у 1999 р. [4, с. 247]. У даній роботі докладно аналізуються теорії політичного ринку, раціонального вибору. Автор приділяє увагу позиціям чиказької (Г. Беккер), вірджинської (Дж. Б'юкенен) та інших шкіл, що розвивають концепцію раціонального вибору, звертає увагу на створення ними універсальної дослідницької парадигми.

Значний інтерес для дослідження проблематики політичного маркетингу становить робота російського автора О. Твердова «Політичний маркетинг: комунікативна взаємодія політичної влади й суспільства» [5]. У даній роботі політичний маркетинг аналізується як структурна ланка політичного менеджменту. Запропоновано методологію аналізу категорії «політичний маркетинг», що базується на виділенні загального й особливого в поняттях «економічний ринок» і «політичний ринок». О. Твердов удосконалює науковий апарат, запроваджуючи до наукового обігу поняття «базові елементи політичного маркетингу» (person, price, promotion, position) і «алгоритм політичного маркетингу», завдяки якому стає можливим виявлення механізму реалізації цілей, завдань і функцій політичного маркетингу. Автор досліджує сутність категорії «паблік рилейшнз» у системі політичного маркетингу як діяльності по створенню інформаційного поля конкретного об'єкта й трансляції його на цільову аудиторію. Це дозволяє визначити механізм організації спрямованих інформаційних хвиль, які служать ефективним інструментом впливу на свідомість і поведінку виборців. Цікавий підхід О. Твердова до дослідження політичного маніпулювання в рамках політичного

маркетингу, що розглядається як специфічний засіб моделювання політичних процесів.

Роль політичного маркетингу в політичному просторі сучасного суспільства досліджується російським автором Н. Алтуховою [6]. Автор показує особливості функціонування політичного маркетингу в умовах трансформації російського суспільства. У заслугу дослідниці варто поставити те, як вона аналізує роль політичного маркетингу в системі політичного управління, показує характерні риси російського політичного ринку, в якому функціонує політичний маркетинг. На думку Н. Алтухової, у сфері державного управління політичний маркетинг «є стратегією взаємодії елементів політичної системи, що ставить за мету ті або інші зміни в конфігурації владно-суспільних відносин; технологією, що дозволяє реалізовувати наступні цілі: впровадження в соціальну практику позитивних ідей, цінностей, поведінкових алгоритмів; надання теоретико-методологічної допомоги в реформуванні структур і змісту державного управління; корекція поведінкових моделей, що становлять загрозу для політичного порядку» [6, с. 12].

У дисертації Г. Квасової «Політичний ринок: інституціональний аналіз» аналізуються поняття «політичний ринок», його інфраструктура, рівні, функції інститутів і моделі розвитку політичного ринку, його окремі сегменти й ін. Г. Квасова вважає, що необхідною умовою становлення політичного ринку є «формування його інституціональної інфраструктури, що складається із трьох основних рівнів: організаційного, нормативного й знаково-символічного, кожний з яких виконує структурну, регуляторну й мобілізуючу функції». Результатом дії першої є «конституювання форм організації політичних суб'єктів — акторів ринку»; другої — «установлення й підтримка принципів, порядку й процедур їхньої взаємодії й результатом дії»; третьої — «мотивація ринкової поведінки» [7, с. 7–8].

Природу й основні ознаки політичного маркетингу досліджує М. Гунаре [8, с. 5]. Можна погодитися з думкою цього автора, який вважає наступне: «Політичний маркетинг є результатом розвитку в політиці конкуренції, універсальної властивості суспільства, заснованого на принципах ринку й демократії. У суспільстві, в якому придушуються ці принципи, немає сприятливих умов для розвитку політичного маркетингу» [8, с. 8]. Цікавий підхід даного автора до структури політичного маркетингу, що, на його думку, містить у собі комерційне, некомерційне й специфічно політичне начала. Однак особливості політичного марке-

тингу не тотожні особливостям комерційного маркетингу. Підкреслюючи родинне в політичному, комерційному й некомерційному маркетингу, автор водночас відзначає специфіку політичного маркетингу. Технології політичного маркетингу орієнтовані на дослідження політичного ринку, що включає дослідження споживачів політичного товару, представлення політичного товару на ринку. Варто звернути увагу на підхід М. Гунаре до визначення факторів, що впливають на розвиток політичного маркетингу. До них вона відносить неполітичні фактори (комерційний і некомерційний маркетинг) і фактори політичні (активна роль владного й групового начал, самостійність політичних інститутів), а також особливості національної культури.

Проблеми політичного маркетингу розглядаються й у психології. У 2010 році в Санкт-Петербурзі М. Соколовою була захищена дисертація на тему «Ставлення російських громадян до політичного маркетингу в економічній політиці» [9]. М. Соколова досліджує особливості ставлення росіян до політичного маркетингу в економічній політиці з урахуванням впливу різних факторів, а саме: регіону, статі, віку, доходу й ін. Автор виявляє фактори й компоненти ставлення російських громадян до застосування методів політичного маркетингу. Також у ході дослідження були визначені найбільш інформативні й корисні джерела політичної інформації. Викликає інтерес авторська типологізація громадян, розроблена з урахуванням наступних критеріїв: ставлення до політичного маркетингу в економічній політиці; лояльності до застосування маркетингу в політиці в сполученні з рівнем політичної активності; ідеалістичності/реалістичності сприйняття політичного устрою.

В 2011 р. у Росії І. Недяк була захищена докторська дисертація на тему «Маркетинговий підхід до дослідження політичних процесів» [10]. Варто погодитися з точкою зору І. Недяк, відповідно до якої маркетинговий підхід «впливає на розвиток політичних процесів», з успіхом «застосовується для збільшення суспільного блага в консолідованих і нових демократіях», а також є «наслідком і каталізатором багатьох негативних явищ у розвитку сучасних політичних процесів» [10, с. 17].

Рекламу як інструмент політичного маркетингу розглядає Т. Нікітіна [11], яка справедливо вважає, що найбільш бездоганна організація виборчих кампаній не може принести перемогу тим, хто ігнорує закони політичного маркетингу, нехтує політичною рекламою. Т. Нікітіна розглядає політичний маркетинг як складний і багатоаспектний феномен,

що включає в себе все різноманіття політичних комунікацій, поєднує стратегію політичного розвитку, політичну теорію й технологію й націлений не просто на вивчення ринку, а й на управління останнім.

Безсумнівний внесок у дослідження технологій політичного маркетингу українських вчених. Проблеми політичного маркетингу досліджуються в роботах В. Полторака, О. Петрова, В. Бебика, Г. Почепцова та ін. Так, В. Полторак і О. Петров пропонують перенести із практики бізнес-маркетингу в практику політичного маркетингу комплексний інформаційний підхід, впровадити в політичну діяльність політичну маркетингову інформаційну систему (ПМІС). Політична маркетингова інформаційна система (ПМІС) — це сукупність персоналу, устаткування, методів і технологій, призначених для збору, обробки й аналізу політичної інформації, використовуваної для підготовки, прийняття й реалізації політичних маркетингових рішень [12, с. 41]. Дана система містить у собі такі сегменти політичної інформації: внутрішні джерела маркетингової політичної інформації; маркетингову політичну розвідку; маркетингові політичні дослідження.

Внутрішні джерела маркетингової політичної інформації — це база даних певної політичної структури про політичні процеси, політичних лідерів, політичних союзників і конкурентів та ін. Під маркетинговою політичною розвідкою розуміється збір поточної інформації за допомогою спеціальних методів про стан політичного ринку, політичних союзників і конкурентів, зміни, які відбуваються на політичному ринку. Маркетингові політичні дослідження фокусують збір політичної інформації для прийняття політичних рішень на науковому рівні вивчення конкретних політичних проблем, ситуацій, з якими зіштовхується на політичному ринку певна політична сила [13].

Аналіз ступеню розробленості проблеми засвідчує, що комплексних досліджень, присвячених політичному маркетингу, його технологіям, не так багато не тільки у вітчизняній науці, але й зарубіжній. У той же час є ряд робіт, присвячених застосуванню технологій політичного маркетингу в політиці, державному управлінні, економіці та ін.

Першу групу досліджень становлять праці зарубіжних авторів, що містять виклад теоретико-методологічних основ вивчення політичного маркетингу в широкому теоретичному контексті.

Другу групу досліджень становлять роботи сучасних українських і зарубіжних дослідників із проблем політичного маркетингу. Ці роботи можна умовно розділити на дві підгрупи. У роботах першої підгрупи

автори роблять акцент, насамперед, на теоретичних аспектах дослідження політичного маркетингу, що стосуються сутності, структури, технологій політичного маркетингу.

До другої підгрупи відносяться дослідження із проблем політичного маркетингу, що носять яскраво виражений інструментально-технологічний характер. Автори цих робіт наголошують на розробці практичних рекомендацій із застосування технологій політичного маркетингу. Такого роду роботи становлять безсумнівний методологічний інтерес, насамперед для практиків-маркетологів.

До третьої групи відносяться наукові праці, присвячені дослідженню маркетингу в політичній сфері. У рамках цієї тематики найбільш висвітленими в науковій літературі є проблеми технологій електорального маркетингу.

До четвертої групи досліджень відносяться наукові праці, у тому числі дисертаційного рівня, у яких розглядається й аналізується історія становлення й застосування технологій політичного маркетингу як в Україні, так і за кордоном.

Варто погодитися з дослідниками, які відзначають, що й сьогодні поняття «політичний маркетинг» страждає недостатньою диференціацією, з одного боку, і, значенневим перевантаженням, з іншого. Не додає ясності й величезна кількість визначень політичного маркетингу. Це пов'язано з тим, що маркетинг досліджують як філософію, стиль мислення й культуру поведінки в межах ринку; як наукову дисципліну; як соціальний інститут та ін. У результаті цього загальноновизнаного поняття «політичний маркетинг» на сьогодні не існує.

Література:

1. Лиллекер Д.Дж. Политическая коммуникация. Ключевые концепты/Д. Дж. Лиллекер.— Харьков: Гуманитарный центр, 2010.
2. Бурдые П. Социология политики.— М.: Социо-Логос, 1993.
3. Основы маркетинга/Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс, В. Вонг.— М.; СПб; Киев, 2001.
4. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии/Е.Г. Морозова.— М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999.— 247 с.

5. Твердов А. А. Политический маркетинг: коммуникативное взаимодействие политической власти и общества: дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02//А. А. Твердов. — М., 2005. — 200 с.
6. Алтухова Н. Ю. Политический маркетинг в современной России: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты и процессы. — Ставрополь, 2006. — 26 с.
7. Квасова Г. О. Политический рынок: институциональный анализ: автореф. дис. ... канд. полит. наук/Г. О. Квасова. — Ростов-на-Дону, 2007. — С. 7–8.
8. Гунаре М. Л. Политический маркетинг в избирательной кампании: Дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты и процессы/М. Л. Гунаре. — М., 2001. — С. 5.
9. Соколова М. А. Отношение Российских граждан к политическому маркетингу в экономической политике: автореф. дис. ... канд. псих. наук: спец. 19.00.12 — политическая психология/М. А. Соколова. — С. Петербург, 2010. — 27 с.
10. **Недяк И. Л. Маркетинговый подход к исследованию политических процессов: автореф. дис. ... докт. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты и процессы/И. Л. Недяк. — М., 2011. — 44 с.**
11. Никитина Т. И. Роль рекламы в российском политическом маркетинге: автореф. канд. полит. наук: спец. 23.00.02 — политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии/Т. И. Никитина. — Казань, 2009. — 23 с.
12. Полторак В. А. Политический маркетинг/В. А. Полторак. — Днепропетровск: Изд-во ДАУБП, 2001. — С. 41.
13. Полторак В. Маркетинговый анализ политического рынка и концепция политической маркетинговой информационной системы/В. Полторак, О. Петров. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=28&c=711>

Мастерук Д. А. Теоретико-практические аспекты современных исследований политического маркетинга

Анализируется степень разработанности в научной литературе проблематики политического маркетинга.

Ключевые слова: *политический маркетинг, теоретико-практические аспекты политического маркетинга, функции политического маркетинга, политическая коммуникация.*

Masteruk D. A. Theoretical and practical research aspects of modern political marketing

Analyses the degree of maturity in the literature scientific literature of political marketing.

Keywords: *political marketing, theoretical and practical aspects of political marketing, functions of political marketing, political communications.*

УДК 329 (477)

СПЕЦИФІКА РОЗУМІННЯ СИМВОЛУ У ПОЛІТИЧНІЙ РЕКЛАМІ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЕКСКУРС

Щербина Ю. С.[©]

*Аспірантка кафедри політології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Визначаються можливості вживання понять «знак» та «символ» у політичній рекламі як складової політичної комунікації через зображення еволюції поглядів на символ та символізм у різних філософських концепціях.

Ключові слова: *символ, символізація, знак, політична реклама, політичний символ*

Сучасна людина постійно перебуває у символічному світі, оточуючи себе численними символами, які несуть різне смислове навантаження. Специфіка символу полягає в тому, що він може впливати на всі органи чуття людини одночасно, що є найголовнішим у сприйнятті інформації й одним із найсильніших засобів маніпулювання свідомістю.

Сутність символізму досліджується у межах багатьох наук досить давно. Людина, яка семантизує буття і надає сенс явищам природи, пізнає дійсність за допомогою символічно наповнених соціальних форм: науки, мистецтва, релігії та ін. Символ також відіграє велику роль у політиці. Символіка у політичній рекламі покликана справляти прямий чи опосередкований вплив на масову свідомість, тобто на смаки, політичні уподобання, а відтак і вибір електорату. Головною метою використання символу у політичній рекламі є спрямування вибору громадян у потрібному руслі та досягнення у такий спосіб суттєвих переваг над іншими політичними гравцями.

Сутність символу дуже багатоманітна, тому досліджується різними областями знань. По-перше, символізм займає особливе місце в онтології культури. По-друге, символізм характеризується як доктрина, визначальна спрямованість деяких філософських шкіл, починаючи з німецьких романтиків і закінчуючи школою неокантіанців. І нарешті, символізм є результатом когнітивного процесу, символізації та кому-

нікативної діяльності суб'єктів. Таким чином, висування в центр філософської думки семіотичної проблематики пов'язано з тим, що символ, комунікативна одиниця, є незамінним інструментом пізнання.

Політична комунікація як різновид комунікації завжди спрямована на маси, а тому, з метою ефективного управління, політиці необхідна символізація. Г. Г. Почепцов виділяє два основних аспекти символізації політики, а саме: організаційний та особистісний (політики як символи) [1, с. 136,139].

Аналізуючи зазначені аспекти та розглядаючи наукову літературу з цієї проблеми, ми звернули увагу на те, що у цих дослідженнях, в основному, вживається поняття «символ». Проте, іноді, як синонім символу вживається поняття знак. Метою цієї статті є визначення можливості вживання понять «знак» та «символ» у політичній рекламі як складової політичної комунікації через зображення еволюції поглядів на символ та символізм у різних філософських концепціях. Варто зазначити, що розуміння поняття «символ» та поняття «знак» неможливе без аналізу історико-філософської спадщини. Важливим також є те, що у контексті політичної думки зазначеним поняттям не присвячені ґрунтовні дослідження.

Філософське осмислення символу має значну історію. Феномен символу аналізувався Платоном, Арістотелем, Кантом, Гегелем. Як правило, кожна епоха розуміє символ по-своєму, і новий досвід вимагає перегляду усталених значень символічного. Останні роки відзначаються поглибленням наукової розробки досліджуваної в роботі проблеми.

Філософському осмисленню символу і символізму присвячені роботи: Г.-Г. Гадамера, А. Ф. Лосева, С. К'єркегора, К. Г. Юнга та інших. Структурному аналізу семіологічних систем присвячені роботи: Р. Барта, Ч. У. Морріса, Ч. Пірса, Ф. де Сосюра та багатьох інших. Питання онтологічного статусу символу розглядалося у роботах Е. Гуссерля, Ж. Дельоза, Е. Кассіра, М. Гайдеггера. У роботах таких сучасних вчених досліджувався феномен символу: А. Ю. Афанасьєва, А. Л. Доброхотова, Мамардашвілі М. К., М. М. Назарова, С. С. Неретіної, Л. Павлюка, К. А. Свас'яна, С. Г. Сичевої, І. А. Хабарова та інших.

Вже біля витоків філософського мислення (досократики, Упанішади) ми знаходимо мистецтво побудови символів. Як філософська проблема символ усвідомлюється (якщо говорити про західну традицію) Платоном, який ставить питання про саму можливість адекватної форми абсолютного. Ейдоси, які не суть ані абстракції, ані образи,

в цьому контексті можна розуміти саме як символи. Платону важливо було відмежувати символ не від дискурсивно-раціоналістичної алегорії, а від дофілософського міфу. Важливим у цьому контексті є символічний характер платонівського «наслідування» і «пригадування». Згідно з Платоном, «існує одне і єдине, нероздільне реалістично-символічне буття» [2, с. 633]. Символ — це єдність конкретного, тобто субстанції, первинної сутності, й абстрактного, тобто вторинної сутності, загального поняття. В Арістотеля це символічне єдність представлена у вченні про сутність. Дослідження знака, що проявилось у Платона в діалозі «Кратил», а в Арістотеля у працях з логіки, зводиться у філософів до мови, думок про слово. Таким чином, можна зазначити, що в епоху розквіту давньогрецької філософії символ як категорія ще не існує, але він набуває такі характеристики, як місце буття двох світів та алегорія.

В епоху Середньовіччя символізм вступив у нову фазу розвитку. Поява релігійної символіки свідчить про те, що людина намагається по-новому осмислити своє буття. Вже в апостольський період намітився поділ системи позначення на «образ» і «тінь», тобто символ, причому вже тоді символу відводилося місце як знаку неповноцінному, другосортному [3, с. 77]. Функціональна спрямованість символу визначається у цей період за двома пунктами: з одного боку, символ об'єднує чуттєве і надчуттєве, з іншого боку, символ сприяє процесу комунікації.

Нова ситуація складається в епоху Нового часу. Якщо на попередньому етапі символізм має тенденцію «набирати» значень, то в епоху Просвітництва символізм їх «віддає» у вигляді наукових відкриттів і творів мистецтва. В епоху Нового часу виробляються підходи до класифікації та вивчення символіки, розробляється термінологічний апарат. Її створення у Середні віки стало природним процесом, необхідністю. Семіотичні погляди Г.В. Ляйбніца звернені до проблеми створення логічної мови і символіки. Вчений вважав за необхідне створення універсальної системи позначень, яка дає можливість розкладати зміст понять за допомогою відповідних обчислень.

Новий поворот у проблемі символу виникає у зв'язку з кантовським вченням про уяву. Тут символ вперше набуває статусу особливого способу духовного освоєння реальності. У німецького філософа у символі діалектично поєднується інтуїтивне, що полягає в наданні чуттєвого образу, і раціональне, оскільки символ виступає в якості знака-посередника. Ототожнюючи образи речей із символами, Кант називає пізнання «символічним або образним». «Знаки ще не символи, бо вони можуть бути

і лише опосередкованими (непрямими) знаками, які самі по собі нічого не означають і лише за допомогою приєднання ведуть до споглядань, а через них до понять. ...Отже, символічне пізнання протиставляється пізнанню не інтуїтивному (за допомогою чуттєвого споглядання), а інтелектуальному (за допомогою понять). Символи — тільки засіб розсудку, що діють лише побічно за аналогією з певними спогляданнями, до яких можуть бути застосовані поняття розуму, щоб за допомогою зображення надати поняттю значення» [4, с. 215]. У Канта символічне пізнання — це чуттєвий рівень пізнання, що відповідає рівню розуму.

У філософії Гегеля найбільш розробленою щодо проблеми символу і символізації є робота «Естетика». Гегель зазначає, що символ передусім є певним знаком. Сенс знака є концепцією духу, а вираження — чуттєвим феноменом. «Тому в символі ми повинні відразу ж розрізняти дві сторони: по-перше, зміст і, по-друге, вираження цього сенсу. Перший є уявлення або предмет байдуже якого змісту, а друге є чуттєве існування або образ якого-небудь роду» [5, с. 14]. Знак (форма) і позначувана річ, таким чином, індиферентні один до одного. Згідно з Гегелем, символ є розгортання і самовираження загальної ідеї. Символ стає філософською категорією, оскільки в своєму розвитку він визначає розвиток вільної суб'єктивності.

Виступивши з критикою гегелівського об'єктивізму, але взявши у нього містичні характеристики символічно-посередницької комунікації, К'єркегор та Ніцше своєю творчістю визначили особливий екзистенціалістський характер символізму ХХ століття. У Ніцше, наприклад, поняття не вибудовуються в систему, а постають як багатозначні символи. У К'єркегора символічне усвідомлення людиною своєї релігійної суті проходить за трьома ступенями: естетичним, етичним та релігійним. Це розуміння приходить через символічно-екзистенційний модус буття [6].

Зміна теоретичної програми науки про знаки у другій половині ХІХ ст. та розробка основних принципів семіотики Ч. Пірсом, У. Моррісом, Р. Карнапом та іншими дослідниками вплинуло на статус символу в філософії. Свідомість сприймає світ символічно, тому з'являється необхідність створення науки про знаки. Структурна лінгвістика Ф. де Соссюра, який виділив два семіотичних фокуси: мова та мовлення, стала предтечею структуралізму, де зосереджується увага вже виключно на мові і на формальних системах.

Слідом за Ф. де Соссюром один із видатних представників структуралізму в етнографії К. Леві-Стросс вважав мову найуніверсальнішою формою вияву культури, оскільки остання розуміється як знакова система. Культура ним розглядається як поєднання символічних систем, до яких належить мова, шлюбні правила, мистецтво, наука, релігія. Символ, за Леві-Строссом, виступає як вираз передавання й функціонування системи значень та смислів культури.

Десятиліттями пізніше структураліст Ролан Барт розглядатиме символ як тип відношення, яке «з'єднує означаюче з означуваним». Це аналогічне відношення конституює корелятивна йому свідомість, яка розглядає знак сааме у його глибинному вимірі [7, с. 247]. Барт розглядає різні явища культури — моду, літературу, ритуали, геральдику, міф. Таким чином, матеріальні носії символічної структури перетворюються в означувавший базис і являють собою первинний матеріал у системі символізації. Символічна свідомість для Барта є пройденим етапом в історії філософії, так як вона передбачає посилення на референцію або комунікативну функцію символу. Згідно з ідеями Барта, доречніше перейти до аналізу парадигматичних відносин, де форми символів як знаків розглядалися б у порівнянні, перебуваючи у певній множині інших знаків. Таким чином, символічне може виступати і як метод, і як об'єкт, будучи, однак, визначальним для різних типів відношень.

Ернст Кассірер використовує поняття «символ», «символічна форма», «символічна функція». Символи суть наповнення символічних форм як результатів дії єдиної символічної функції. С. Г. Сичева пише: «Позитивність позиції Кассірера бачиться в ідеї символічної форми як абсолютної необхідності та єдиної можливості існування культури» [8, с. 6].

Кассірер вважає, що якщо б вдалося здійснити систематичний огляд різних знакових культур, вказати їх типові і характерні риси, їх особливі відмінки та внутрішні відмінності, то «ми володіли б тоді свого роду граматикую символічної функції як такої, за допомогою якої були б охоплені та взаємовизначені її особливі висловлювання та ідиомі, як вони являються нам у мові та мистецтві, міфі та релігії» [9, с. 22–23]. Символ — чиста функція, осмислення чуттєвого, інтегратор досвіду, динамічний початок — принцип абсолютно всього. Тому дійсність завжди символічна, і філософія дійсності є філософія символічних форм. Символ творить буття, сам при цьому, не маючи актуального існування — він наділений тільки значенням.

Неокантианству, представленому Е. Кассіером, Г. Когеном та П. Наторпом, і неопозитівістським тенденціям були протиставлені інші напрями — «філософія життя», феноменологія Е. Гуссерля, філософська антропологія М. Шелера, інтуїтивізм А. Бергсона і екзистенціалізм. Символізм у Бергсона є абстрактною функцією думки. Гуссерль наділяє знак предметностворюючою функцією. При цьому до знаків він відносить тільки мовні, або знаки-вирази, які носять інтенціональний характер. Всі інші, немовні, знаки, до яких відносяться і символи, виконують заміщуючу функцію. Феноменологія Гуссерля стала відправним пунктом феноменологічної онтології М. Гайдеггера, діалектика якого є апофеоз символізму.

Швейцарський психіатр К. Г. Юнг розрізняв знаки і символи. Він говорив, що знак завжди пов'язаний зі створеною думкою і, отже, містить менше інформації, ніж думка, що його породила. З іншого боку, за символами завжди приховано більше, ніж здається на перший погляд, вони приховують щось невідоме. Символ розглядається як деякий термін або образ зі своїм особливим значенням. Саме у цьому додатковому значенні є дещо невідоме та невизначене [10]. На думку Юнга, символи спонтанно народжуються в несвідомому, і створити їх усвідомлено і навмисно неможливо. Згідно з ідеями Юнга, символи заявляють про себе не тільки уві сні, але й у всіх психічних явищах. Слова і думки, почуття, дії і ситуації можуть бути символічними.

Розуміння проблеми символу не буде повним без розгляду співвідношення символу та знаку. Наука, яка вивчає знаки та знакові процеси — семіотика — сформувалася лише у ХХ ст. Засновниками семіотики вважають швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра та американських філософів Чарльза Пірса і Чарльза Морріса. Фердинанд де Соссюр спробував розглянути природні мови як знакові системи в рамках нової наукової дисципліни, яку назвав «семіологією». Чарльз Пірс увів у науковий обіг термін «семіотика». Чарльз Морріс у 1938 році видав працю «Основи теорії знаків», яка стала першим систематичним викладом семіотики як науки.

Знак як найменший елемент комунікації є центральним поняттям семіотики. «Мовний знак пов'язує не річ і її назву, а поняття та акустичний образ» [11, с. 99]. У вченні Ф. де Соссюра знак розглядається з точки зору лінгвістики, як мовна одиниця, що має два компонента — означуване и означаюче. «Ми пропонуємо зберегти слово знак для позначення цілого і замінити терміни поняття та акустичний образ відповідно тер-

мінами «означуване» та «означаюче» [11, с. 100]. Соссюр зазначає, що знаки є цілком довільними, в той час, як символ завжди не до кінця довільний. Слово «довільний» у Соссюра позначає смисловий зв'язок між означуваним та означаючим, не в тому сенсі, що людина може надавати будь-якого довільного тлумачення знаку, а у тому, «що означуване, немотивоване по відношенню до даного означаючого, з яким у нього нема в дійсності ніякого природного зв'язку» [11, с. 101].

О.Ф. Лосев, як і Ф. де Соссюр, стверджує, що «символ є арена зустрічі позначуючого та позначуваного» [12]. У термінології Лосева та Соссюра є деякі відмінності, оскільки перший оперує поняттями «позначуючого» та «позначуваного», а другий — «означуваного» та «означаючого».

Ролан Барт, аналізуючи ідеї Соссюра, зазначає, що відповідно до того, що означуване та означаюче є складовими знака, тоді вирази як сигнал, ознака, іконічний знак, символ та алегорія є головними «суперниками» знака. Проте, варто зазначити, що вони мають загальну рису — наявність між такими складовими, як означуване та означаюче [13, с. 296]. При цьому Барт говорить про те, що Соссюр відмовляється від слова «символ», оскільки воно пов'язане з уявленням про умотивованість. Натомість Соссюр використовує поняття «знак». Необхідно розрізнити семіологічний знак від знака лінгвістичного. Наприклад, розглядаючи такі семіологічні системи, як предмети, жести, зображення, слід говорити про те, що вони мають таку субстанцію вираження, суть якої не тому, щоб означати. «Дуже часто такі системи складаються з предметів повсякденного вжитку, які суспільство пристосовує для цілей позначення: одяг служить для того, щоб ховатися від холоду, їжа призначена для харчування, і у той же час, вони здатні означати» [13, с. 301]. Такі знаки Барт називає знаками-функціями. І додає: «З того часу, як існує суспільство, будь-яке користування предметом перетворюється у знак цього користування» [13, с. 301].

Дещо інше бачення знака у Ч. Пірса, який розглядає символ як різновиду знака. Він використовує тріадну знакову модель. Трьома знаковими порядками — Іконою, Індексом і Символом — може бути позначена проста послідовність чисел. При цьому Ікона не має зв'язку з об'єктом який вона репрезентує, але має такі самі якості як в об'єкта, що викликає аналогічні відчуття у розумі. Індекс, навпаки має фізичний зв'язок зі своїм об'єктом. «Символ пов'язаний зі своїм об'єктом за допомогою

ідеї оперуючого символами розуму, без якого такого зв'язку ніколи не могло б існувати» [14, с. 91].

О.Ф. Лосев розглядає поняття символу онтологічно, через зв'язок символу та речі. Символ речі визначається з точки зору чотирьох сторін: як відображення цієї речі, як її зображення, як її закон та як її впорядкованість. «1) Всякий символ речі є, перш за все, її відображення. ... Але відображення це є смислове відображення, а не просто фізичне, фізіологічне і т. д. ... 2) всякий символ речі в деякій мірі є її зображення. ... аж ніяк не всяке зображення речі є її символ. ... символ речі є 3) її закон і в результаті цього закону певна 4) її впорядкованість, її ідейно-образне оформлення» [12].

Також варто зазначити позицію С.Б. Кримського: «Символ — це знак з нескінченним смислом, бо він є вкоріненим у безмежному семантичному полі культури» [15, с. 61].

Співвідношення символу та знака розглядав К.А. Свас'ян. На його думку: «Будь-який знак є смисловим відображенням чогось, але не будь-який знак модельно породжує щось. Це означає: символ завжди є знак в аспекті своєї морфемі, але не всякий знак є символ в сенсі наявності метаморфемі, — хоча всякий знак може стати символом. Число 666, отримане в результаті найпростіших арифметичних дій, що мають практичне значення, є тільки знак; у відомому контексті воно стає потужним символом. Звідси випливає, що символ, будучи модальною категорією, проявляється у знаку як такому гіпотетично. Символ є потенція знака, яка може в ньому актуалізуватися; принципово же символ не зводиться до знаку» [16].

Поділ знаків на три види, за Ч. Пірсом, завдяки чому символ є різновидом знаку, деякими дослідниками розглядається як умовність. Так, Р. Якобсон зазначав, що кожний окремий знак може нести в собі характеристики декількох видів одразу, наводячи приклади іконічних та знаків-індексів із символізацією. Г.Г. Почепцов підкреслював схожість типології знаків за Пірсом з лінгвістичним поділом за переносом значень — метафору та метонімію. Тобто йшлося про те, що ця типологія та множинність переходів між значеннями мають тотожність певного ступеня. Виходячи з цього, знак-символ аналогічний слову з одним значенням [1, с. 221].

Показуючи відмінність знака від символу, Н.С. Мухелішвілі та Ю.А. Шрейдер писали: «Знак часто виступає як заміник позначуваного ... проте кожного разу межа між знаком та позначуваним ...

проводиться достатньо чітко ... у випадку символу аналогічна межа розмивається і в кінці зникає зовсім, оскільки адекватнее сприйняття символу є надання свідомості тієї самої спрямованості, на яку цей символ вказує» [17, с. 64].

Проблема співвідношення знака та символу до цього часу залишається однією з тих, які важко вирішити. М.П. Шумакова виділяє такі дослідницькі стратегії визначення, категорії, «символ»: «семіотичний (Ф. де Соссюр, Ч. Пірс, Р. Барт, Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський), психоаналітичний (З. Фройд, К.Г. Юнг), культурно-історичний (О. Шпенглер, Е. Кассирер), онтологічний (від платонізму та неоплатонізму і філософів «срібного сторіччя» (В.С. Соловйов, В.Н. Лосский, Г.В. Фроловський, П. Флоренський) до сучасних дослідників (С.С. Аверинцев, В.В. Бичков, А.Ф. Лосєв, С.С. Хоружий, М.К. Мамардашвілі, А.Н. Пятигорський)» [18, с. 125].

Символ як структура свідомості, що відповідальна за процеси розуміння, розглядалася М.К. Мамардашвілі та А.М. Пятигорським. Вони підкреслювали здатність символу, на відміну від знака, створювати ситуацію розуміння. Виходячи з їх позиції, символ пов'язаний з розумінням, тоді як знак — зі знанням. Символ знаходиться в ситуації межі — між свідомістю та життям як таким [19, с. 100].

Символи можуть змінюватися у ході історії, пристосовуючись до різних епох, культур, ситуацій. Символами можуть виступати як матеріальні речі: одяг, зачіска, будь-які предмети, так і нематеріальні: мова, запахи, набір поз та жестів (засоби невербальної комунікації), а також певні події. Навіть сам політик є символічною постаттю.

Особливе значення символи набувають під час виборчих кампаній, політичних акцій. Символи починають найбільш активно виступати елементами політичної боротьби, засобами впливу на свідомість людей. Тому в політичній рекламі необхідно показати виборцю відповідний набір жестів, поз, інтонацій. Для цього підбираються спеціальні ансамблі кольорів (як кольори оточуючого світу політика, так і стосовно його зовнішнього вигляду), добірка текстів різного емоційного насичення. У кадрах політичної реклами виборець бачить цілий набір символів: окрім самого політика, показують назву його партії, емблеми, слогани, інколи його сім'ю, домашніх улюбленців. Символом може стати навіть фон, на якому зображуються політичні лідери. Сміслові навантаження несе не лише один символ (хоча його роль не варто недооцінювати, бо інколи найбільш вагомим є саме цей один символ, як незмінна солдат-

ська шинель Сталіна, сигара Черчілля, кашкет Леніна і т. д.), а ансамбль символів, що складає імідж політика.

Основним призначенням та метою будь-якої реклами є продаж товару/послуги, що рекламується. Політична реклама не є виключенням, але з тією ремаркою, що тут рекламується політичний актор з метою отримання голосів виборців, якщо ми говоримо про короткострокові цілі, та отримання лояльності виборців, якщо мова йде про довгострокову стратегію. З іншої точки зору, реклама та весь маркетинговий комплекс слугує формуванню цінностей, потреб, смаків та поглядів її реципієнтів. У цьому контексті, ефективність реклами пояснюється її високим рівнем розповсюдженості (зовнішня реклама, реклама у метро, на телебаченні, радіо, VTL та ін.), а відтак і можливістю постійного впливу (свідомого чи підсвідомого) на людину. Політична реклама покликана розкрити і «поширити» імідж політичного актора та, шляхом негативної реклами, показати основні контрасти між суперниками політичної гри. Будь-який метод впливу у рекламі заснований на символах. Значущість символу майже неможливо переоцінити у зв'язку з тим, що правильно використаний символ безпосередньо чи опосередковано здійснює величезний вплив на підсвідомість людини, а звідси і формуються політичні вибори людей. Символ є «лаконічним», емоційно забарвленим, та впливає на всі органи чуття людини, через які відбувається сприйняття оточуючого світу (нової інформації). Тому політична символіка є такою важливою складовою іміджу політика.

Враховуючи все вищезазначене, вважаємо, що для політичної реклами найбільш прийнятним буде вживання поняття «символ», аніж «знак».

Політичний символ можна визначити як «концентроване, візуальне вираження політичного об'єкта (ідеї, особистості чи політичного інституту), сукупність певних вербальних і невербальних послань» [20, с. 12]. У термінологічному словнику з політології визначається, що «політична символіка — це сукупність виразних засобів, що надають політичному життю, політичній дії, різноманітним формам матеріалізації політики явне, особливо очевидне, підкреслене, або навпаки, приховане значення» [21].

Рогляд історичних змін філософських поглядів на проблему символу та аналіз проблеми співвідношення символу та знака дав змогу дійти висновку, що для політичної реклами найбільш прийнятним є вживання поняття «символ», аніж «знак». Цей висновок зроблено, виходячи

з таких особливостей символу, що визначають його специфіку та відмінність від знака, як: 1) символ як структура свідомості пов'язаний з розумінням, тоді як знак — зі знанням; 2) символ не заміщує те, що символує, а має з ним безпосередній зв'язок; 3) у контексті розгляду двох систем комунікації, одна з яких, тяжіє до передавання інформації, а інша — цінностей, символ належить до передавання цінностей, а знак — до передавання інформації. Символ передає необхідні політичному акторові цінності через апелювання до емоцій та почуттів, тобто до ірраціонального, за допомогою звичної і зрозумілої для реципієнта мови.

Література:

1. Почепцов Г. Г. Символы в политической рекламе / Г. Г. Почепцов. — К.: Принт сервис, 1997. — 332 с.
2. Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии / А. Ф. Лосев. — М.: Мысль, 1993. — 959 с.
3. Афанасьев А. Ю. Эволюция образа: от язычества к христианству / А. Ю. Афанасьев // Вопросы философии. — 1996. — № 10. — С. 71–83.
4. Кант И. Собр. Соч. В 8-ми томах. Т. 7. / И. Кант. — М.: Чоро, 1994. — 495 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Эстетика. В 4-х томах. Т. 2. / Г. В. Ф. Гегель. — М.: Искусство, 1968. — 326 с.
6. Кьеркегор С. Заключительное ненаучное послесловие к «Философским крохам» / С. Кьеркегор. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. — 680 с.
7. Барт Р. Избр. работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М.: Прогресс-Универс: Рея, 1994. — 616 с.
8. Сичева С. Г. Проблема символа в философии [монография] / С. Г. Сичева. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2000. — 197 с.
9. Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер // Проблема человека в западной философии. М., 1988. — С. 3–30.
10. Юнг К. Г. Человек и его символы / [Электронный ресурс] / К. Г. Юнг. — Режим доступа: <http://jungland.ru/Library/ChellSimvol.htm#1>

11. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию/Ф. де Соссюр; [пер. с франц. А. А. Холодовича, ред. М. А. Оборина]. — М.: «Прогресс», 1977.—696 с.
12. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство [Электронный ресурс]/А. Ф. Лосев.— Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Los_PrSimv/01.php
13. Барт Р. Нулевая степень письма/Пер. с фр./Р. Барт.— М.: Академический Проект, 2008.— 431 с.
14. Пирс Ч. Начала прагматизма/Ч. Пирс; [пер. с англ., предисловие В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина]. — СПб., 2000. — 352 с.
15. Кримський С. Б. Запити філософських смислів/С. Б. Кримський. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. — 240 с.
16. Свасьян К. А. Проблема символа в современной философии.— Ереван: Изд-во АН Армении, 1980/[Электронный ресурс]/К. А. Свасьян.— Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/katr/svas/svas-sym.html>
17. Мухелишвили Н. Л., Шрейдер Ю. А. Семиотика молитвы/Н. Л. Мухелишвили, Ю. А. Шрейдер//Философская и социологическая мысль, 1992, № 5. — С.
18. Шумакова М. П. Символ и феноменология жизни: к проблеме методологии исследования православного дискурса/М. П. Шумакова//Вестник Челябинского государственного университета. — Челябинск, 2010, № 1 (182). — С. 125–130
19. Мамардашвили М. К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке/М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский; [под общей ред. Ю. П. Сенокосова]. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 217 с.
20. Луценко К. В. Політична реклама як іміджева технологія у системі комунікацій та маркетингу у 2006 році: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні ін-ти та процеси»/К. В. Луценко. — Чернівці, 2006. — 18 с.
21. Краткий глоссарий политологических терминов проекта «ПМР» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://politike.ru/dictionary>

Щербина Ю. С. Специфика понимания символа в политической рекламе: историко-философский дискурс

Определяются возможности применения понятий «знак» и «символ» в политической рекламе как составляющей политической коммуникации через изображение эволюции взглядов на символ и символизм в различных философских концепциях.

Ключевые слова: *символ, символика, знак, политическая реклама, политический символ*

Shcherbyna U. S. Specifics of understanding of the character in political advertising: the historical and philosophical discourse

It is determined the possibility of using the terms «sign» and «symbol» in political advertising as a component of political communication through the description of the evolution of views on the symbol and symbolism in various philosophical concepts.

Keywords: *symbol, symbolism, sign, political advertising, political symbol*

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 64

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 23. 04. 2012 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 18.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.

Відруковано в друкарні фірми «Інтас»
04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05